

ปัญหาพระยามิลินท์

ห้องขจร
อ
294.3
ก169ป
ร.3

ฉบับ

แห่งชาติ

๐

294.3

๗๑๖๙ป

ร.๖

ขอรับ หนังสือ จ.ร.๖
ขอรับ หนังสือ จ.ร.๖
(ขอให้รับหนังสือ จ.ร.๖)

ขอรับ
หนังสือ จ.ร.๖

บัญชาพระยามลทินท์

พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพ

นางจรงผิว จันทพาทไพเราะ
(จรงผิว สิงหะ)

เจ้าพนักงานศพ จ.ร.๖

ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม

วันที่ ๒๑ มกราคม พุทธศักราช ๒๕๒๑

104484

84517

S 195864 ร.๖

21 ม.ก. 2521

คำนำ

ในงานสถาปนกิจศพ นางจรงผิว จันทพาทไพเราะ (จรงผิว สิงหะ) ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม กำหนดวันที่ ๒๑ มกราคม พุทธศักราช ๒๕๒๑ นางสาวประทุม สิงหะ ผู้เป็นธิดาได้มาแจ้งแก่กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์ กรมศิลปากรว่า มีความประสงค์จะขออนุญาตจัดพิมพ์หนังสือเรื่องปัญหาพระยามลิตน์ เพื่อแจกเป็นอนุสรณ์ในงานนี้ กรมศิลปากรยินดีอนุญาตให้จัดพิมพ์ได้ตามความประสงค์

หนังสือมลิตน์ปัญหาคัมภีร์นี้ แต่งขึ้นเมื่อพระพุทธศาสนากาลประมาณ ๕๐๐ พรรษา พระคันธกรณาจารย์ประสงค์จะชี้แจงข้อพระธรรมวินัยในพระพุทธศาสนาให้แจ่มแจ้ง พันวิมติกังขา จึงเอาอดีตนิทานเรื่องพระนาคเสนแก้ปัญหาพระยามลิตน์โยนกราช อันเป็นเรื่องมีความจริงเป็นเค้ามูลมาตั้งเป็นเค้า แล้วแต่งอธิบายพระธรรมวินัยตามอนุมัติของท่าน

พระคันธกรณาจารย์ผู้แต่งคัมภีร์มลิตน์ปัญหา มีนามปรากฏในคำนำมัสการข้างต้นว่า ชื่อพระปิฎกจุฬาลักษณ์ แต่อาจารย์ วิคต เทวีก ผู้แปลคัมภีร์มลิตน์ปัญหาเป็นภาษาอังกฤษ หาได้ออกนามไม่ กล่าวแต่ว่าหนังสือมลิตน์ปัญหานี้ เป็นหนังสือแต่งทางอินเดียข้างเหนือเมื่อราวแรกตั้งจำนวนคริสตกาล ในเวลาที่ดีพระพุทธศาสนายังมิได้เกิดแตกต่างกันเป็นลัทธิมหายานข้างฝ่ายเหนือ และลัทธิหินยานข้างฝ่ายใต้ และว่าหนังสือมลิตน์ปัญหานี้เดิมคงแต่งในภาษาสันสกฤตหรือภาษาปรากฤต อย่างเช่นคัมภีร์อื่นซึ่งแต่งทางอินเดียข้างฝ่ายเหนือนั้น แต่ฉบับเดิมสาบสูญไปเสียแล้ว หากชาวสิงหลได้แปลงฉบับเดิมเป็นภาษาบาลีรักษาไว้ในลังกาทวีป หนังสือมลิตน์ปัญหาจึงยังปรากฏสืบมาจนตราប់ทุกวันนี้ ความเพ่งปรากฏแก่ชาวยุโรปไม่ช้านานมานานักว่า จึงได้หนังสือมลิตน์ปัญหาลงฉบับเดิมไปจากอินเดียแต่ดึกดำบรรพ์เหมือนกัน พวกชาวต่างประเทศที่ศึกษาหนังสือจีนกันไปพบเข้า จึงได้ทราบความอันนี้ แต่ก็ไม่ได้ค้นฉบับเดิมเพราะจีนเอา

ไปแปลเป็นภาษาจีนเสียเหมือนอย่างหนังสือคัมภีร์อื่น ๆ ที่ได้ไปจากอินเดีย ฉบับภาษาจีนถ้อยคำสำนวนจึงเคลื่อนคลาดไปเสียมาก ผู้ศึกษาพระพุทธศาสนาในนานาประเทศได้อาศัยแต่ฉบับภาษาบาลีที่มีอยู่ในเมืองลังกา เมืองไทย เมืองพม่า ๓ แห่งเท่านั้น และปรากฏว่าฉบับที่ได้ไปจากเมืองไทยเป็นบริบูรณ์ดีกว่าที่ได้ไปจากที่อื่น

อาจารย์ วิจิต เตวิช ยกย่องว่าหนังสือมิลินทปปัญหานี้เป็นหนังสือที่แต่งดี นับเป็นอย่างยอดเยี่ยมคัมภีร์หนึ่งในบรรดาหนังสือที่แต่งภายหลังพระไตรปิฎกด้วยกัน หนังสือที่แต่งดีใกล้เคียงหนังสือมิลินทปปัญหานี้ มีแต่หนังสือวิสุทธิมรรคของพระพุทธโฆษาจารย์คัมภีร์เดียว แต่หนังสือมิลินทปปัญหานั้นเป็นหนังสือเก่าก่อนหนังสือวิสุทธิมรรคช้านาน ถึงแม้พระพุทธโฆษาจารย์ผู้ไปทำสังคายนาในลังกาทวีป เมื่อพระพุทธศาสนากาล ๘๔๔ พรรษาแต่งคัมภีร์วิสุทธิมรรคนั้นก็อ้างหนังสือมิลินทปปัญหานั้นเป็นหลักความวินิจฉัยในหนังสืออรรถกถาที่พระพุทธโฆษาจารย์แต่งหลายแห่ง จึงเห็นได้ว่าหนังสือมิลินทปปัญหาคัมภีร์นี้ นักปราชญ์นับถือกันว่าเป็นหลักฐานในข้อวินิจฉัยพระธรรมวินัยมาแต่คึกคักบรรพ์แล้ว

อาจารย์ วิจิต เตวิช ได้ลองกำหนดข้อความในพระไตรปิฎกซึ่งยกมาอ้างไว้ในหนังสือมิลินทปปัญหานี้ สักเกตดูได้ความปรากฏว่า พระคันถรจนาจารย์ผู้แต่ง เป็นผู้ชำนาญพระไตรปิฎกแตกฉาน อาจจะอ้างได้ทุกคัมภีร์ ส่วนวันที่แต่งหนังสือก็แต่งดี แต่ข้อวิเศษสำคัญนั้นที่ฉลาดทั้งในทางวินิจฉัย และในกระบวนวิชันนาพระธรรมวินัยให้เข้าใจได้ด้วยอุปมาเป็นต้น ผิดกับหนังสือคัมภีร์อื่นโดยมาก จึงเป็นเหตุให้ผู้ศึกษาพระธรรมวินัยในพระพุทธศาสนานับถือหนังสือมิลินทปปัญหาคัมภีร์นี้สืบต่อกันมากกว่า ๑๘๐๐ ปีเข้าบัดนี้

หนังสือมิลินทปปัญหานี้ ได้แปลเป็นภาษาของประชาชนชาติที่เลื่อมใสพระพุทธศาสนาแทบทั่วทุกภาษา ทางยุโรปนอกจากภาษาอังกฤษที่อาจารย์ วิจิต เตวิช แปล จะได้แปลเป็นภาษาใดก็บังยังหาทราบหมดไม่ แต่ที่แปลเป็นภาษาไทยได้แปลแต่ครั้งกรุงศรีอยุธยายังเป็นราชธานีฉบับหนึ่ง (บางทีอาจจะได้แปลเป็นภาษาไทยแต่ครั้งกรุงสุโขทัยด้วยอ้างถึง หนังสือมิลินทปปัญหา ในบานแผนกหนังสือมิลินทปปัญหาในบานแผนกหนังสือไตรภูมิพระร่วง ซึ่งพระ-

มหาธรรมราชา (พญาธิไทย) ทรงแต่งขึ้นเมื่อครั้งกรุงสุโขทัยยังเป็นราชธานี) มีต้นฉบับหอพระสมุดฯ ได้จัดการถวายสมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ กรมหลวงลพบุรีราเมศวร์ ทรงพิมพ์ในงานพระศพสมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ กรมขุนศรีสัชนาลัยสุรกัญญา เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๘ เป็นสำนวนแปลในกรุงรัตนโกสินทร์ แต่ไม่ปรากฏในต้นฉบับว่าแปลเมื่อรัชกาลไหน และผู้ใดเป็นผู้แปล แต่เป็นฉบับหลวงอยู่ในหอสมุดไทยธรรมแต่ก่อนมา สันนิษฐานว่าเห็นจะแปลในรัชการที่ ๓ ด้วยปรากฏว่าตั้งแต่รัชการที่ ๑ พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกได้อุปราชฯ ให้แปลหนังสือ ซึ่งแต่งไว้เป็นภาษามอญออกเป็นภาษาไทยหลายเรื่อง ที่เป็นเรื่องใหญ่มีฉบับปรากฏอยู่คือ เรื่องมหาวงศ์พงศาวดารลังกา ว่าด้วยพุทธศาสนาประวัติในลังกาทวีป เรื่องชินกาลมาลินี (เรื่องชินกาลมาลินี ต่อมาภายหลังกรมศิลปากรได้มอบให้ ศาสตราจารย์ ร.ท.ท. แสง มนวิทูรปริยญา แปลใหม่ให้ชื่อว่า “ชินกาลมาลีปกรณ์”) ว่าด้วยพุทธศาสนาประวัติในประเทศนี้ และเรื่องไตรโลกวิจิตร เป็นต้น แต่หนังสือซึ่งแปลในรัชกาลที่ ๑ มักมีบานแผ่นและบอกชื่อผู้แปลไว้เป็นสำคัญ แต่เรื่องมิลินทปัญหาไม่มี จึงสันนิษฐานว่า จะแปลในรัชกาลที่ ๓ ด้วยพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงอาศักราชประเพณีที่ทรงสดับพระธรรมเทศนาทุกวันเป็นนิตย์ในครั้งนั้นอุปราชฯ ให้อาราธนาพระผู้ถวายเทศน์แปลพระไตรปิฎกทั้ง พระสุตฺต พระวินัย พระปรมาคม และหนังสือเรื่องต่าง ๆ ซึ่งโบราณบัณฑิตได้แต่งไว้ในหอหลวง จึงเกิดหนังสือซึ่งแปลจากภาษาไทยขึ้นในรัชกาลที่ ๓ เป็นจำนวนมาก หนังสือเรื่องมิลินทปัญหาก็คือเห็นจะได้แปลถวายเทศน์ในสมัยนั้น

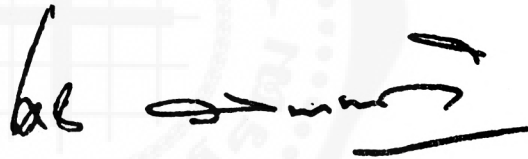
ต่อมาถึงรัชกาลที่ ๕ เมื่อจัดตั้งมหาจุฬาราชวิทยาลัย มีหนังสือธรรมจักษุของมหาวิทยาลัยพิมพ์ออกเป็นรายเดือน สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสได้ทรงแปลมิลินทปัญหามิพิมพ์ในหนังสือธรรมจักษุอีกครั้งหนึ่ง หนังสือมิลินทปัญหาก็แปลเป็นภาษาไทยจึงมีอยู่เป็น ๓ ฉบับ คือฉบับแปลครั้งกรุงศรีอยุธยาฉบับหนึ่ง

หนังสือมิลินทปัญหาแปลในสมัยกรุงศรีอยุธยาและในสมัยรัชกาลที่ ๓ กรุงรัตนโกสินทร์ทั้ง ๒ ฉบับนั้น สำนวนแต่งตามนิยมกันในสมัยนั้นคือ มีคำเป็นเครื่องประดับ เพื่อให้ไพเราะเพราะพริ้งมาก จนเกือบคลุมข้อความที่เป็นตัวธรรมให้เข้าใจยากไป ส่วนที่สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงแปลพิมพ์ในหนังสือธรรมจักษุนั้น ก็ทรงแปลไม่เท่าใด ให้ท่านผู้อ่านแปลต่อมาแต่งเป็นสำนวน “สนาม” คือ ที่พระแปลหนังสือกันในเวลา

สอบพระปริยัติธรรม ถ้ามีใช้นักเรียนพระปริยัติธรรมก็เข้าใจข้อธรรมได้ยากอีกเหมือนกัน ราชบัณฑิตสภาจึงให้ นายยิ้ม ปิ่นตยงกูร เปரியู ซึ่งเคยดำรงตำแหน่งหัวหน้ากองจดหมายเหตุแห่งชาติ ปัจจุบันเป็นข้าราชการบำนาญ ลองเรียงคู่มืออีกฉบับโดยตั้งปรารภจะให้เข้าใจธรรมในเรื่องมิลินทปัญหาได้ง่ายเป็นสำคัญ จะเรียกว่ามิลินทปัญหาเหมือนอย่างตำราอื่นที่เคยแปลมาแล้ว ก็จะต้องเพิ่มคำอธิบายต่อข้อที่ยืดยาวไป จึงให้ชื่อหนังสือฉบับนี้ว่า “ปัญหาพระยามิลินท”

อนึ่ง ในการจัดพิมพ์ครั้งนี้ เจ้าภาพได้เรียบเรียงประวัติ นางจรุงผิว จันทพาทไฟเราะ (จรุงผิว สิงหะ) ผู้วายชนม์ ให้พิมพ์ไว้ต่อจากคำนำนี้

กรมศิลปากรขออนุโมทนาในกุศลราศีทักษิณานุประทาน ซึ่งเจ้าภาพได้จัดทำเพื่ออุทิศแด่นางจรุงผิว จันทพาทไฟเราะ (จรุงผิว สิงหะ) และได้ให้พิมพ์หนังสืออันมีค่าแจกเป็นกุศลวิทยาทาน ขออำนาจกุศลทั้งปวงนี้จงเป็นพลวปัจจัยลดบันกาลให้ นางจรุงผิว จันทพาทไฟเราะ (จรุงผิว สิงหะ) ผู้วายชนม์ ประสพแต่อริฏฐคุณมณูญผล เสวยสุขสมบัติในสัมปรายภพสมดังมโนปณิธานของเจ้าภาพจงทุกประการ เทอญ.

(นายเดโช สวานานนท์)
อธิบดีกรมศิลปากร

กองวรรณคดีและประวัติศาสตร์.
๖ ธันวาคม ๒๕๒๐

คำนำ

ในการจัดพิมพ์หนังสือเพื่อแจกเป็นอนุสรณ์ในงานฌาปนกิจศพคุณแม่ ซึ่งกำหนดวันเสาร์ที่ ๒๑ มกราคม พุทธศักราช ๒๕๒๑ ณ เมรุวัดมกุฏกษัตริยาราม นี้นอกจากเรื่องลิลิตนารายณ์สิบปาง พระราชนิพนธ์ของพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว อันเป็นส่วนของคุณทุกคนแล้ว ข้าพเจ้าได้จัดพิมพ์เรื่อง ปัญหาพระยามลีนที ฉบับของกรมศิลปากร และ ปกิณิกทาน แจกเป็นส่วนของคุณข้าพเจ้าด้วยอีก ๒ เล่ม ทั้งนี้เพื่อสนองพระคุณของคุณแม่ โดยเห็นว่าท่านฝึกฝนใจในพระพุทธศาสนา และหนังสือปัญหาพระยามลีนที เป็นอรรถาธิบายในปัญหาทางพระพุทธศาสนาอย่างยอดเยี่ยม มีค่าควรแก่การอ่านสำหรับผู้สนใจในทางนี้ด้วยเล่มหนึ่ง

คุณแม่ของข้าพเจ้าไม่ได้มีโอกาสดำเนินการศึกษาในโรงเรียนใดๆ เลย มีความรู้เพียงอ่านออกเขียนได้ โดยคุณพี่ของท่านสอนให้เล็ก ๆ น้อย ๆ แต่ท่านสามารถจดจำหรือทรงของวรรณคดีไทย ว่าปากเปล่าได้เป็นเล่ม ๆ และรู้รสความไพเราะ งดงาม และลีลาของภาษาอันสูงนูน ทั้งท่านยังสามารถจดจำสุภาษิต คติโบราณ ถกขัณยัม ซึ่งร้อยกรองอย่างไพเราะ ได้มากมาย เป็นทั้งของลูกหลานในวิชาความรู้ด้านศึกษาเหล่านี้ ข้าพเจ้าเองจดจำไว้จากท่านได้เพียงเล็กน้อยเท่านั้น และได้เขียนไว้ในหน้าเทอดพระคุณคุณแม่แล้ว และด้วยเหตุที่เห็นว่าท่านเป็นผู้ที่สนใจในการหนังสือชั้นสูงอย่างยิ่ง ข้าพเจ้าจึงได้พยายามเลือกจัดพิมพ์หนังสืออันเป็นบทร้อยกรองเช่นลิลิตนารายณ์สิบปางนี้ ส่วนปัญหาพระยามลีนที ก็เป็นความรู้ละเอียดประณีต สมควรแก่ผู้มีมันสมองอันเลิศเช่นท่าน ดังนั้น หากจะได้รับบุญกุศลจากการพิมพ์หนังสือนี้ ข้าพเจ้าก็ขออุทิศแด่คุณแม่ ขอคุณผลบุญได้เป็นปัจจัยดลบันดาลให้คุณแม่ของข้าพเจ้าประสบแต่ความสุขสวัสดิ์ สถิตยสถานพรอยู่ในสรวงสวรรค์ เสวยสุขสมบัติอยู่ชั่วกาลนาน เทอญ

อนึ่ง โดยเหตุที่เล่มหนังสือลิลิตนารายณ์สิบปางมีความหนาอยู่แล้ว บรรดาคำไว้อาลัยและรูปถ่าย จึงได้นำไปพิมพ์รวมไว้ในหนังสือปัญหาพระยามลีนที เพราะเนื้อเรื่องน้อยกว่า ขอท่านผู้อ่านได้โปรดทราบตามนด้วย

ป.ท. สิงหะ

(ปทุม สิงหะ)

๒๑ มกราคม ๒๕๒๑

นางจรุงผิว จันทพาทไพเราะ
(จรุงผิว สิงหะ)

ชาตะ พุทธศักราช ๒๔๓๒
มรณะ ศักราช ๒๕๒๐ พฤษภาคม ๒๕๒๐
สิริรวมอายุได้ ๘๗ ปี ๕ เดือน ๒๐ วัน

ประวัติคุณแม่
นางจรุณี จันทพาไพเราะ
(จรุณี สิงห์)

เกิด พุทธศักราช ๒๔๓๒
ที่บ้านเลขที่ ๒๓ ถนนอรุณอมรินทร์ (บ้านข้าวเกรียบ) ธนบุรี
(ปัจจุบัน คือบ้านเลขที่ ๒๕ ถนนอรุณอมรินทร์ ตำบลศิริราช อำเภอบางกอกน้อย
กรุงเทพมหานคร)

นามบิดา	นายสง มหาสันตะ
นามมารดา	นางชุ่ม มหาสันตะ
นามปู่	ขุนสุนทร (โต มหาสันตะ)
นามย่า	นางสุนทร (เอม มหาสันตะ)
นามตา	นายกลั่น
นามยาย	ท้าวทองกิมม้า (ไผ่)

นามพี่น้องร่วมบิดามารดาซึ่งถึงแก่กรรมหมดแล้ว

๑. น.ส. เผือก มหาสันตะ
 ๒. อำมาตย์โท พระศรีปริญา (ล้วน มหาสันตะ) เนติบัณฑิต
 ๓. นางจรุณี จันทพาไพเราะ (จรุณี สิงห์)
 ๔. นางพนมเนิน ภักดีชุมพล
 ๕. อำมาตย์โท พระอนุบาลสกลเขตต์ (สัน มหาสันตะ)
- พี่น้องร่วมบิดามี ๑ คน คือ นางผวน สิงห์ ถึงแก่กรรมแล้ว

การสมรส

เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๕ ได้สมรสกับ พันเอก พระจันทพาไพเราะ (จรัส สิงห์)
ในการสมรสนี้ สมเด็จพระเจ้าฟ้าจักรพงษ์ภูวนารถ กรมหลวงพิษณุโลกประชานาถ
(ผู้ประทานนามสกุล สิงห์) ได้ทรงพระกรุณาเสด็จมาประทานน้ำสังข์ ณ ที่บ้าน ต่อมาได้ทรง
รับไหว้ และประทานเข็มกลัดจารึกอักษรว่า “ทรงยินดี”

นามบุตรธิดา

๑. นายสุนทร สิงหะ (รับราชการ) สมาชิกสภานิติบัญญัติแห่งชาติ
๒. พลเรือเอก กวี สิงหะ (รับราชการ) เลขาธิการสภานโยบายแห่งชาติ
รองผู้บัญชาการทหารสูงสุด
๓. นางสาวประทุม สิงหะ ทนายความ
(ธรรมศาสตร์บัณฑิต)
๔. พันเอกปรีชา สิงหะ (รับราชการ) หัวหน้ากองรักษาความปลอดภัยกรมข่าว
ทหาร
๕. นางปัทม โสภณ (รับราชการ) อาจารย์โรงเรียนเตรียมอุดมศึกษา
(อักษรศาสตร์บัณฑิต) กระทรวงศึกษาธิการ
ประโยชน์คุณมัยม,
คุรุศาสตร์บัณฑิต)
๖. นายนิพนธ์ สิงหะ (รับราชการ) อัยการจังหวัดพิจิตร
(ธรรมศาสตร์บัณฑิต) กรมอัยการ
๗. นายทวีพันธ์ สิงหะ (รับราชการ) หัวหน้ากองการเจ้าหน้าที่
(ธรรมศาสตร์บัณฑิต) กระทรวงการต่างประเทศ

การศึกษา

คุณแม่ไม่เคยเข้าเล่าเรียนในโรงเรียนใดเลย ท่านเพียงแต่อ่านออกเขียนได้ โดยคุณพี่คนใหญ่ของท่าน คือ คุณป้าเผือก เป็นผู้สอนให้วันละเล็กละน้อยในเมื่อมีเวลาว่างจากการทำงานบ้าน แต่โดยที่คุณป้าเผือก (ผู้ซึ่งได้ศึกษาเล่าเรียนด้วยตนเองทั้งหมด) เป็นผู้ที่มีอัจฉริยอย่างยอดเยี่ยมในทางอ่านหนังสือและร้อยกรอง คุณแม่จึงสามารถรับการถ่ายทอดโดยฟังคุณป้าอ่านจนจดจำไว้ได้เป็นเล่ม ๆ และนำมาสอน มาท่องและมาพูดให้ลูกหลานฟังได้ตลอดชีวิต ดังที่ผู้เขียนจะได้ยกมาเขียนเทอดพระคุณของท่านต่อไปจากประวัตินี้

บรรพบุรุษ

คุณแม่ได้เล่าว่า บรรพบุรุษทางมารดาของท่าน เท่าที่ได้เล่าสืบต่อกันมาให้ลูกหลานรู้นั้น ต้นตระกูลเป็นสตรี ชื่อคุณท้าวทองมอญ เป็นหัวหน้าชาวมอญในแผ่นดินสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรีและแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ซึ่งปรากฏในพงศาวดารว่า เป็นผู้ที่ได้ไปเฝ้าคอยรับเสด็จพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลกที่วัดโพธาราม เข้า

ใจว่าคือวัดพระเชตุพน ฯ ในปัจจุบัน) และเชิญเสด็จลงเรือพระที่นั่งข้ามมาฝั่งกรุงธนบุรี เมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก ขณะดำรงพระอิสริยยศเป็นสมเด็จพระบวรราชเจ้ามหาสุรสิงหนาทเสด็จยกทัพกลับมาปราบปรามเจ้าอนุวงศ์ที่เมืองเวียงจันทน์ในวาระสุดท้ายของแผ่นดินสมเด็จพระเจ้ากรุงธนบุรี

สืบต่อจากคุณท้าวทองมอญแล้ว บรรพบุรุษของท่านคนต่อ ๆ มาที่เป็นหญิงก็ได้เข้ารับราชการในฝ่ายในของพระมหากษัตริย์มาเกือบทุกรัชกาลจนถึงแผ่นดินพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เท่าที่ท่านทราบ คือ คุณท้าวศรีสัจจา (ลิ้ม) ท้าวทองกิมม่า (ไผ่) ซึ่งเป็นคุณยายของท่าน และ ท้าวโสภานีเวศน์ (เล็ก) คุณป้าของท่าน

เมื่อคุณแม่มียายุในวัยรุ่น ท่านกับน้องหญิงของท่าน คือคุณพนมเนนได้เข้าไปอยู่กับคุณท้าวโสภานีเวศน์ (เล็ก) ซึ่งเป็นคุณป้าของท่าน ซึ่งรับราชการอยู่ฝ่ายใน ในพระบรมมหาราชวัง บ่อย ๆ ท่านจึงได้รับการอบรมอย่างกุลสตรีผู้ดีและได้มีโอกาสเห็นสิ่งที่ตึงงามอันเป็นความรู้ที่หาได้ยาก และท่านได้นำมาใช้ในการอบรมบุตรธิดาต่อมาเป็นผลดี นับเป็นบุญวาสนาของบุตรธิดาของท่านด้วย

เนื่องจากความเป็นอยู่เมื่อสมัยที่ท่านยังเยาว์อยู่นั้น ครอบครัวของท่านยากจน คุณแม่ของท่านต้องทำข้าวเหนียวเรียกว่าข้าวเหนียวบงขัด ส่งขายตามอย่างที่บรรพบุรุษเคยทำมา ท่านและพี่น้องของท่านทุกคนต้องช่วยคุณแม่ของท่าน การทำข้าวเหนียวบงขัดนั้น เป็นงานที่ประณีตและใช้เวลามาก ผลกำไรที่ได้รับจากการส่งขายนั้นก็มีเพียงเล็กน้อย แต่ก็จำเป็นต้องทำ เพราะในสมัยนั้น เฉพาะอย่างยิ่งผู้หญิง ไม่มีการงานอย่างอื่นที่จะเลือกทำได้

และเนื่องจากที่บ้านท่านทำข้าวเหนียวบงขัดส่งขาย คนจึงเรียกกันว่า “บ้านข้าวเหนียว” เรื่องข้าวเหนียวบงขัดนี้ มีเรื่องที่ท่านเล่าแทรกด้วยความปิติปลาบปลื้มว่า เมื่อครั้งแผ่นดินพระพุทธเจ้าหลวง (รัชกาลที่ห้า) บรรพบุรุษของท่านจะต้องนำข้าวเหนียวบงขัดขึ้นที่ ๑ จัตุวงศบาลมณฑล นำขึ้นทูลเกล้าทูลกระหม่อมถวายพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเป็นประจำทุกปี และทุกครั้งเมื่อทอดพระเนตรเห็น ก็ทรงดีพระทัย รับสั่งว่า “มาแล้ว พี่น้อง บ้านข้าวเหนียวมาแล้ว” ทั้งนี้ เพราะทรงนับเป็นพระญาติ ยิ่งความปิติปลาบปลื้มชื่นชมโสมนัสแก่บรรพบุรุษของท่านทุกคนเป็นล้นพ้น

ชีวิตของท่าน

ทั้งนี้ คุณแม่จึงถือกำเนิดและเติบโตขึ้นมาในครอบครัวของสกุลวงศ์ที่ สวามิภักดิ์ และจงรักภักดีต่อพระบรมราชจักรีวงศ์และพระมหากษัตริย์เป็นอย่างยิ่งและเมื่อท่าน ได้สมรส

มีบุตรธิดาแล้ว คำสั่งสอนหรือเรื่องเล่าของท่านส่วนใหญ่ก็จะเป็นเรื่องราวของแผ่นดิน ที่ท่าน
ได้มีโอกาสรู้เห็นด้วยตนเองหรือฟังจากบรรพบุรุษของท่าน อันเกี่ยวจะเป็นการเล่าประวัติ-
ศาสตร์กลาย ๆ ที่เดียว

คุณแม่เป็นสตรีไทยที่ได้รับการอบรมอย่างแบบแผนดั้งเดิม กล่าวคือขยันทำงาน รักพ่อแม่และเคารพยำเกรงเป็นที่สุด มีความกตัญญูทวนเวียนต่อผู้มีพระคุณยิ่งนัก เป็นผู้ที่
รักพี่รักน้อง เอาใจใส่เอื้อเฟื้อต่อวงศ์วานญาติ กับสามีก็ปรนนิบัติดูแลให้ได้รับความสุขสบาย
เอาอกเอาใจมิให้ขุ่นหมอง รักษาทำนุบำรุงมิให้ทรัพย์สินที่พ่อแม่หรือสามีหามาให้ เสื่อมสลาย
หรือวิบัติไป กับลูกนั้นได้ชื่อว่าเป็นแม่ที่รักที่สุด เข้มงวดกวดขัน สั่งสอนอบรมให้อยู่ในสายตา
เนื่องนี้จึงไม่รังรองที่จะลงโทษเมื่อลูกดื้อนเอาแต่ใจตัว เกี้ยวเข็นให้มีความขยันหมั่นเพียร ให้
ประพฤติแต่สิ่งที่ดี และต้องอยู่ในระเบียบของท่านโดยเคร่งครัด คำสั่งสอนของท่านมักจะเป็น
คำฉันท์โคลงกลอนหรือบทร้อยกรองที่ท่านจดจำมาจากหนังสือที่ภักดีของท่าน คือคุณป้าเผือด
นำมาอ่านให้ฟัง และท่านหยิบยกมาพูดสั่งสอนได้ถูกต้องเหมาะกับเหตุการณ์นั้น ๆ ทุกครั้งจนผู้
เขียนจำได้ติดหูในบางบท และแม้จนบัดนี้ก็ยังได้อาศัยบทสั่งสอนของคุณแม่ในการทำงาน
และการดำรงชีวิต เป็นเครื่องอบอุ่นใจหาที่เสมอเหมือนมิได้

คุณแม่เป็นผู้ที่อดทนต่อชีวิตอย่างยิ่งผู้หนึ่ง เพราะฐานะยากจน แต่ต้องดำรง
เกียรติของความเป็นลูกผู้ดีไว้ให้ได้ เมื่อสมรสแล้ว ก็มีบุตรธิดาถึง ๗ คน ฐานะของคุณพ่อ
ก็เป็นเพียงราชการชั้นผู้น้อย ท่านพยายามมัธยัสถ์ในการใช้เงินทอง จนสามารถเลี้ยงบุตร
ธิดาเรียนสำเร็จชั้นอุดมศึกษาทุกคน และสามารถดำรงครอบครัวไว้ในศีลธรรมอันดี ปลุกฝัง
ลูกให้มั่นอยู่ในพระบรมพุทธานุศาสน์ เมื่อบุตรชายมีอายุสมควร ก็จัดให้อุปสมบทในพระพุทธ
ศาสนาถึง ๓ คน และท่านได้มีโอกาสทอดกฐินครั้งหนึ่งที่วัดชลประทานรังสฤษฎ์ซึ่งทำให้ท่าน
ปลื้มใจมาก อนึ่ง ท่านเป็นผู้ที่ถ่อมตนในความกตัญญูทวนเวียนเป็นอย่างยิ่งท่านเล่าว่า เมื่อท่าน
ยังรุ่นสาวและคุณป้าของท่าน คือคุณท้าวโสภณนิเวศน์ขอให้ไปอยู่ด้วยในวังนั้น พอถึงเวลาเย็น
ท่านร้องไห้คิดถึงคุณแม่ของท่านทุกวัน เพราะสงสารและเป็นห่วงว่าคุณแม่ของท่านต้องอยู่กับ
คุณพี่คนใหญ่ของท่านคนเดียว และต้องทำงานหนักหาเลี้ยงชีวิต จนในที่สุดท่านต้องขอลา
กลับมาอยู่บ้าน เพื่อจะได้ช่วยเหลือและปรนนิบัติรับใช้คุณแม่ของท่านต่อไป และต่อมาเมื่อ
ครั้งสงครามโลกครั้งที่ ๒ ท่านก็ไม่ยอมอพยพไปอยู่ จ.ว. เพชรบูรณ์กับคุณพ่อ ซึ่งต้องย้ายไป
รับราชการที่นั่น เพราะท่านไม่อาจละทิ้งคุณแม่ของท่านซึ่งทุพพลภาพเดินไม่ได้และคุณพี่ใหญ่
ของท่านซึ่งชราแล้วได้ ท่านได้อพยพพาคุณแม่และคุณพี่ของท่านพร้อมด้วยน้อง ๆ ของผู้เขียน

ไปอาศัยอยู่กับญาติพี่น้องที่สวนบางมด ทั้งนี้เพราะบริเวณใกล้ที่บ้านที่อยู่นั้นถูกทิ้งระเบิดจากเครื่องบินข้าศึกนำกลั้วมาก ผู้เขียนได้รับเผ้าบ้านให้ท่าน เพราะท่านเป็นห่วงใยบ้านที่อยู่อย่าง ยิ่งท่านได้ส่งผู้เขียนไว้อย่างแน่นอนว่า จะต้องไม่ทิ้งคุณยาย คุณป้า และน้อง ๆ เป็นอันขาด ต่อมาเมื่อคุณยายและคุณป้าเจ็บ ท่านก็ได้พยาบาลรักษาอย่างเต็มที่ และเมื่อท่านทั้งสองถึงแก่กรรม ท่านก็ได้ทำการปลงศพทำบุญทำทานให้โดยครบถ้วนและตลอดเวลานั้น ๆ ท่านได้สั่งสอนถึงความกตัญญูต่อก่อนผู้มีพระคุณ ท่านอธิบายว่าคุณป้าเผื่อคนนั้น มีพระคุณต่อท่าน เปรียบเสมือนแม่คนที่สอง เพราะเป็นผู้ที่รับภาระดูแลน้อง ๆ ทุก ๆ คน และต้องทำงานหนัก ในการดูแลบ้านช่อง ปรนนิบัติพ่อแม่ รวมทั้งต้องสอนหนังสือสั่งสอนอบรมทุกอย่าง ท่านจึงรักและเคารพยำเกรงคุณป้ามาก และให้จำไว้เป็นเยี่ยงอย่างของคนดี

หนึ่งก่อนที่คุณพ่อจะสมรสกับคุณแม่ ท่านได้ทำการสมรสมาครั้งหนึ่งแล้วกับคุณป้าผวนซึ่งเป็นพี่ต่างมารดาของคุณแม่ ต่อมาคุณป้าผวนถึงแก่กรรมทั้งบุตรชายเล็ก ๆ ไว้จนจน ต่อมาเมื่อคุณแม่สมรสกับคุณพ่อแล้ว บุตรเล็ก ๒ คนของคุณป้าผวน คือ พลโท จำลอง สิงหะและ คุณจินดา สิงหะ จึงได้รับการเลี้ยงดูและอบรมสั่งสอนจากคุณแม่จวบ เจริญวัย คุณแม่รักหลานทั้ง ๒ คน นี้เหมือนกับลูก และสั่งสอนบุตรธิดาของท่านให้รักพี่ชาย ๒ นี้เหมือนกับพี่แท้ ๆ ตลอดมา

เมื่อคุณแม่เข้าสู่วัยชรา ท่านพยายามศึกษาและปฏิบัติตนในวิถีทางของพระพุทธศาสนาอย่างจริงจัง ได้เข้าวิปัสสนากับท่านเจ้าคุณอนุคมฯ สำนักวัดมหาธาตุ ไปวัดฟังเทศน์ ทุกวันพระ สวดมนต์ ใส่บาตรทุกเช้า พอว่างก็นั่งสมาธิทุกวัน ถึงแม้อายุจะล่วงเข้าป็น ๘๐ ท่านก็ยังแข็งแรงไปไหนมาไหนได้

ความเปลี่ยนแปลงเริ่มมาถึง เมื่อคุณพ่อถึงแก่กรรมโดยกะทันหันหลังจากที่ไม่สบาย อยู่เพียงคืนเดียว ความเสียใจอาลัยรักอันลึกซึ้งได้ทำให้คุณแม่เริ่มอ่อนแอลงและในปีสุดท้ายแห่งชีวิต ท่านทุพพลภาพเดินไม่ได้ ผู้เขียนได้อุทิศชีวิตรักษาพยาบาลท่านโดยเต็มกำลังความสามารถ ถ้าหากที่ท่านพบกับผู้เขียนเป็นครั้งสุดท้ายของท่านก็คือ “พุทธโธ” หลังจากนั้นอีกไม่กี่วันท่านก็ถึงแก่กรรมด้วยความสงบ เมื่อวันที่ ๒๐ พฤษภาคม ๒๕๒๐ เวลา ๑๐.๓๐ น.

คุณแม่เป็นผู้ที่มีความกตัญญูต่อก่อนที่ยิ่งนัก ได้ส่งเสียผู้เขียนมาอยู่ในเรื่องนี้ให้แน่นอน เมื่อท่านมอบหมายยกที่บ้านที่อยู่ให้ผู้เขียนนั้น ท่านชี้แจงว่าท่านเป็นที่พระราชทานของพระมหากษัตริย์มาตั้งแต่ต้นตระกูลของท่าน บรรพบุรุษได้อาศัยดำรงชีวิตอยู่มาด้วยความสุขหลายชั่วคน ฉะนั้นให้มีความจงรักภักดีต่อท่านผู้พระราชทานและพระบรมวงศ์ของท่าน และให้ท่านบำรุงรักษาไว้เสมอด้วยชีวิต จะได้เป็นศิริมงคลแก่ตนและแก่วงศ์ตระกูลสืบไป

ด้วยอานภาพแห่งพระไตรรัตนาคูณ ที่คุณแม่ได้ยึดมั่นเป็นที่พึ่งตั้งใจของท่าน
ประกอบบุญกุศลมาตลอดชีวิต ในเวลาที่สตรึงได้ ก็ยังได้อึดมั่นในพระนามของสมเด็จพระ
พระสัมมาพุทธเจ้า กล่าวว่า “พุทโธ” ลูกจึงเชื่อว่า ณ บัดนี้คุณแม่ของลูกได้สถิตย์อยู่ ณ สวรร
สวรรค์สุคติภพ เสวยสุขด้วยกุศลผลบุญที่ท่านได้ตั้งจิตตั้งกระทำอยู่เนืองนิจ พ้นจากทุกข์ภัย
อันตรายใด ๆ ทั้งสิ้น ตลอดไปชั่วนิรันดร์

ประทุม สิงหะ

(ประทุม สิงหะ)

๒๑ มกราคม ๒๕๖๑

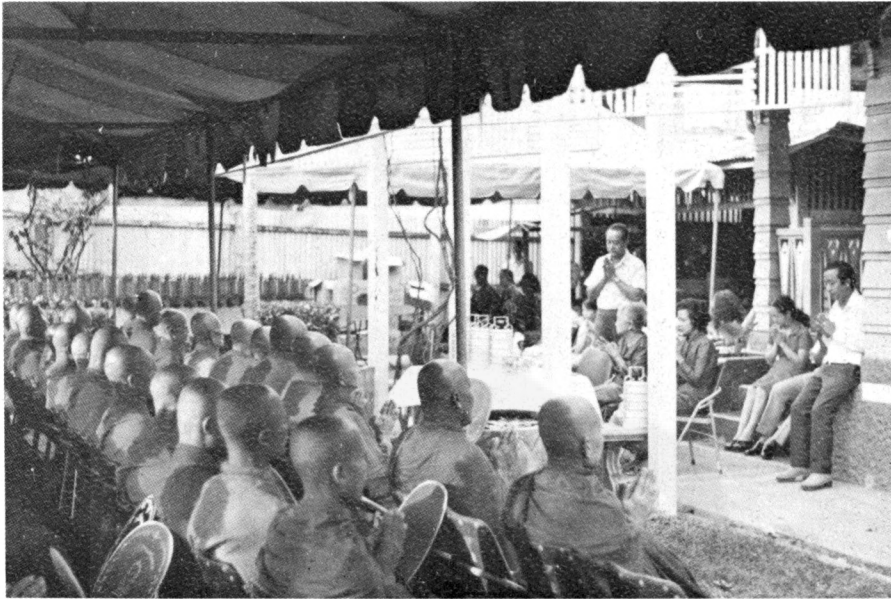

แถย่น : อำมดย์โทะ พระสรปรญญา (ถ่น มหส่นทนะ) นางผวน สิ่งหะ อำมดย์โทะ พระอนุน-
 บาดสกลเจตต (ถ่น มหส่นทนะ)
 แถย่ง : นางพนมเน่น ภักดษุมพล น.ส. เผอด มหส่นทนะ นางษ่ม มหส่นทนะ นางจร่งฝิว
 ค่นทพาไทเราะ (จร่งฝิว สิ่งหะ)
 เด็ก ๒ คน ถอ ทพย และ พลโทะจอลอง สิ่งหะ

๔ กรกฎาคม ๒๕๑๓ ทำบุญถวายสังฆทานแก่พระภิกษุสงฆ์ ๑๐๐ รูป อายุ ๘๕ ปี

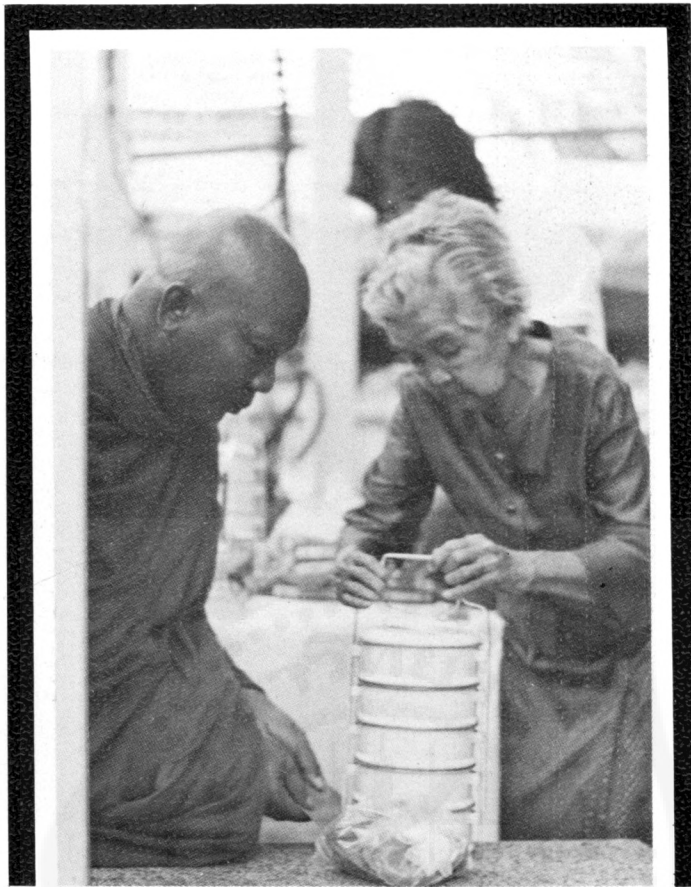
ทำบุญถวายสังฆทานแก่พระภิกษุสงฆ์ ๑๐๐ รูป อายุ ๘๕ ปี

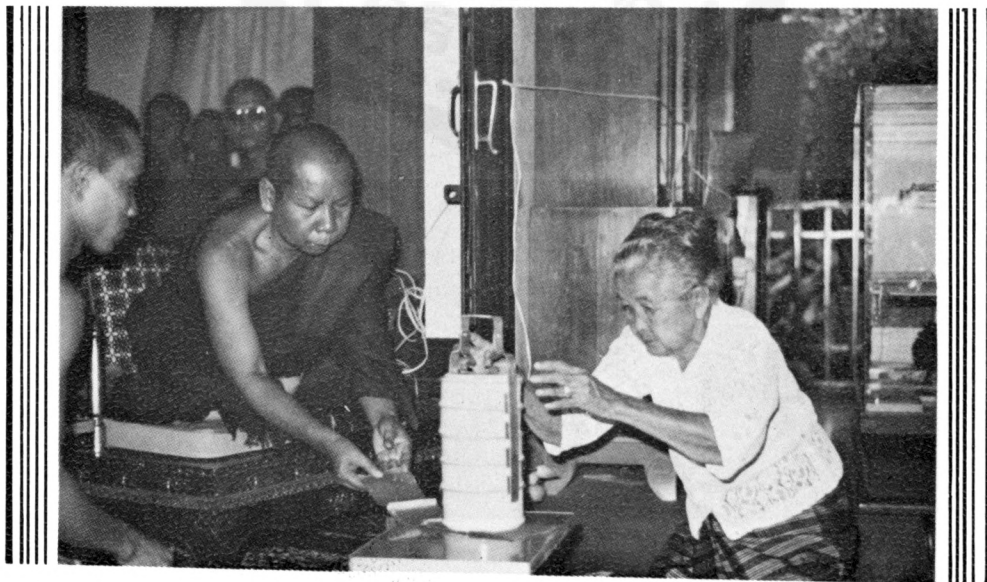

ทำบุญถวายสังฆทานแก่พระภิกษุสงฆ์ ๑๐๐ รูป อายุ ๘๕ ปี

ถวายสังฆทานแด่ท่านเจ้าประคุณพระราชธรรมโสภณ
เจ้าอาวาสวัดเครือวัลย์วรวิหารเมื่ออายุ ๘๕ ปี

ถวายสังฆทานแด่ท่านเจ้าประคุณพระเทพสิทธิมนี (นามเดิม พระอุดมวิชาญฐานเถระ)
เมื่ออายุ ๘๒ ปี

៤ ករណី ២៥១៣ ចាម ៩៥ ប

ถ่ายภาพคุณพ่อ เมื่อก่อนแม่มาอยู่ได้ ๘๒ ปี

รายการสวดพระอภิธรรมศพ

นางจรุณวิว ฉันทพาทไพเราะ (จรุณวิว สิงหะ)

เวลา ๑๕.๓๐ นาฬิกาทุกคืน

ศุกรี ๒๐ พฤษภาคม ๒๕๒๐

เจ้าภาพ

เสาร์ ๒๑ พฤษภาคม ๒๕๒๐

เจ้าภาพ

อาทิตย์ ๒๒ พฤษภาคม ๒๕๒๐

น.น.ร. รุ่น ๘๓ และ
พี่น้องสกุลมหาสนั่น และพี่น้องสกุล
เวชยันตรังสฤษฏ์ พี่น้องสกุลภักดิ์ชุมพล

จันทร์ ๒๓ พฤษภาคม ๒๕๒๐

สภาที่ปรึกษาของนายกรัฐมนตรี และ
คณะรัฐมนตรี และ
กองบัญชาการทหารสูงสุด

อังคาร ๒๔ พฤษภาคม ๒๕๒๐

ก.ร.ป. กลาง และ ยาลูบแพว

พุธ ๒๕ พฤษภาคม ๒๕๒๐

เตรียม ท.บ. รุ่น ๓ และ
สำนักกฎหมาย ธนาคารกรุงเทพ จำกัด

พฤหัสบดี ๒๖ พฤษภาคม ๒๕๒๐

ว.ป.อ. ๕ และ
ญาติของสกุลกมลนาวัน

ศุกรี ๒๗ พฤษภาคม ๒๕๒๐

เวลา ๑๐.๓๐ นาฬิกา สวดพระพุทธรมณต์
เวลา ๑๑.๐๐ นาฬิกา ถวายภัตตาหารเพล
เวลา ๑๓.๐๐ นาฬิกา มีพระธรรมเทศนา ๑ กัณฑ์
เวลา ๑๓.๔๕ นาฬิกา มาติกา
เวลา ๑๔.๐๐ นาฬิกา บรรจุศพ ณ สุสาน
วัดเกรียววัลย์วรวิหาร

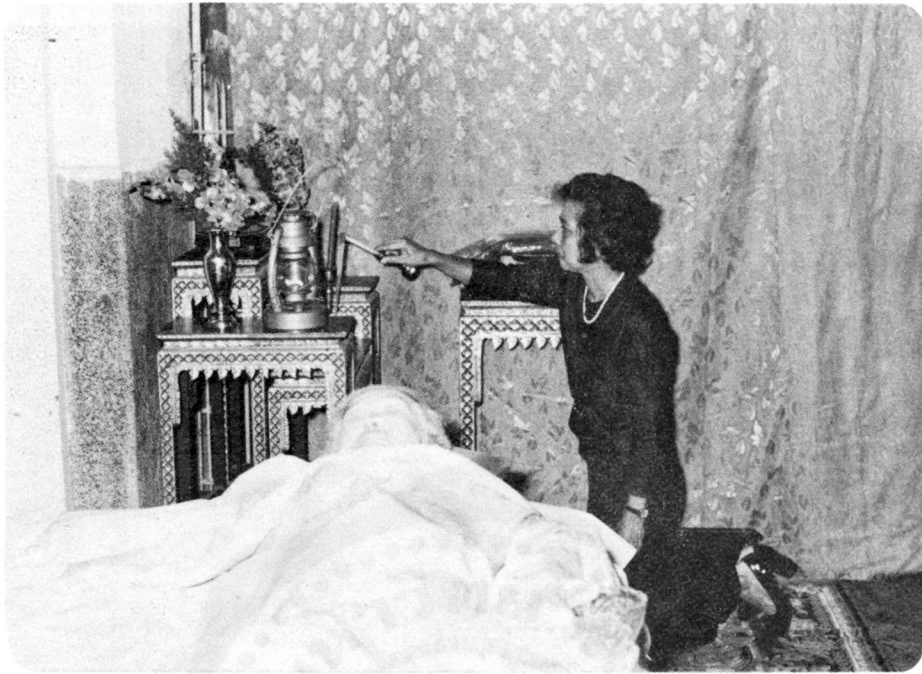
ขอขอบพระคุณ

มรดกกรรมของคุณแม่นั้น ได้รับความกรุณาจากท่านผู้มีเกียรติมากมาย แม้กระทั่งท่านผู้มีอำนาจสูงสุดในการบริหารราชการแผ่นดินทั้งในขณะนั้นและในขณะนี้ ได้อุตสาหะร่วมในการอาบน้ำสพสวดพระอภิธรรม และบรรจุศพ ทั้งได้วางพวงหรีด และมอบเงินช่วยทำบุญกุศลเป็นจำนวนมาก นับเป็นการให้เกียรติแก่ท่านผู้วายชนม์และบรรดาลูกหลานเป็นอย่างยิ่ง หากคุณแม่จะได้ทราบด้วยญาณวิไลได้ ท่านก็คงจะปลาบปลื้มซาบซึ้งโสมนัสใจยิ่งนักและคงจะสนองพรให้ท่านผู้มีเกียรติทุกๆ ท่าน มีแต่ความสุขสวัสดิ์พิพัฒนามงคล ปลอดภัยอันตรายและปราศจากโรคภัยไข้เจ็บ ตลอดไป เป็นนิรันดร์

ลูกทุกคนของท่าน ขอขอบพระคุณในความกรุณาของท่านผู้มีเกียรติทุกๆ ท่านในครั้งนี้ และจะได้รำลึกอยู่ตลอดไปจนชั่วชีวิตหาไม่ และขออนุภาพคุณพระศรีรัตนไตรย์ ได้ช่วยอภิบาลรักษาดลบันดาลให้ทุกๆ ท่าน ประสบแต่ความสุขความเจริญ ตลอดไปด้วยเทอญ

๒๑ มกราคม ๒๕๒๑

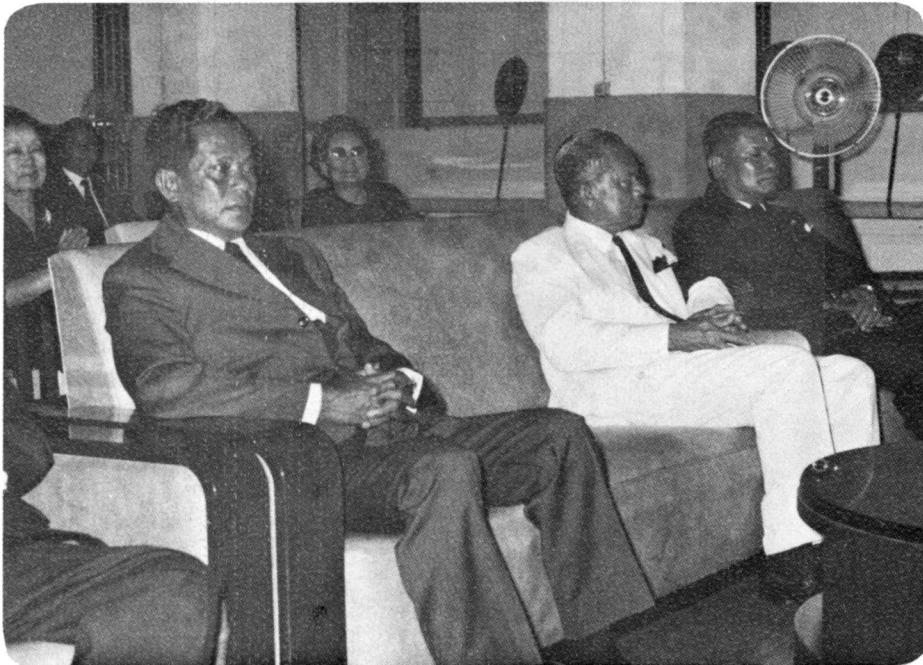
จุดธูปเทียน เริ่มพิธีรดน้ำศพคุณแม่

๑ พล ๑ พลเรือเอกสงัด ชลออยู่ ประธานสถานโยธยาแห่งชาติกำลังรดน้ำศพ

ตั้งศพบำเพ็ญกุศลสวดพระอภิธรรม

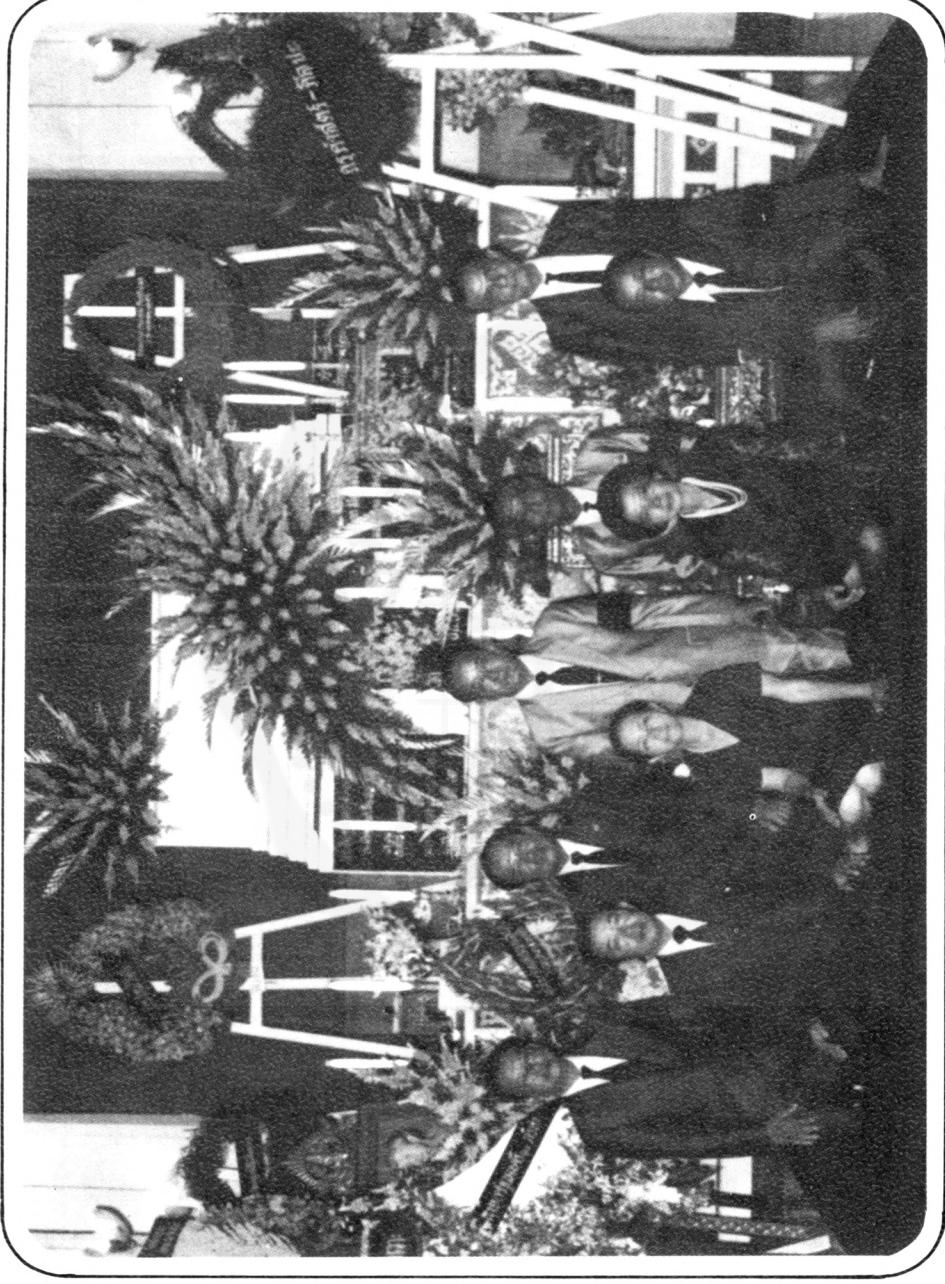
๑ พลเอก ๑ พลเอก เกรียงศักดิ์ ชมะนันทน์ นายกรัฐมนตรี และพลอากาศเอก กมล เดชะตุงคะ และพลเอก บุญชัย บำรุงพงษ์ รองนายกรัฐมนตรี ในการบำเพ็ญกุศล สวดพระอภิธรรม

คุณประสิทธิ์ กาญจนวัฒน์ อดีตประธานสภาผู้แทนราษฎร อดีตรัฐมนตรี
กำลังวางพวงหรีดหน้าศพ

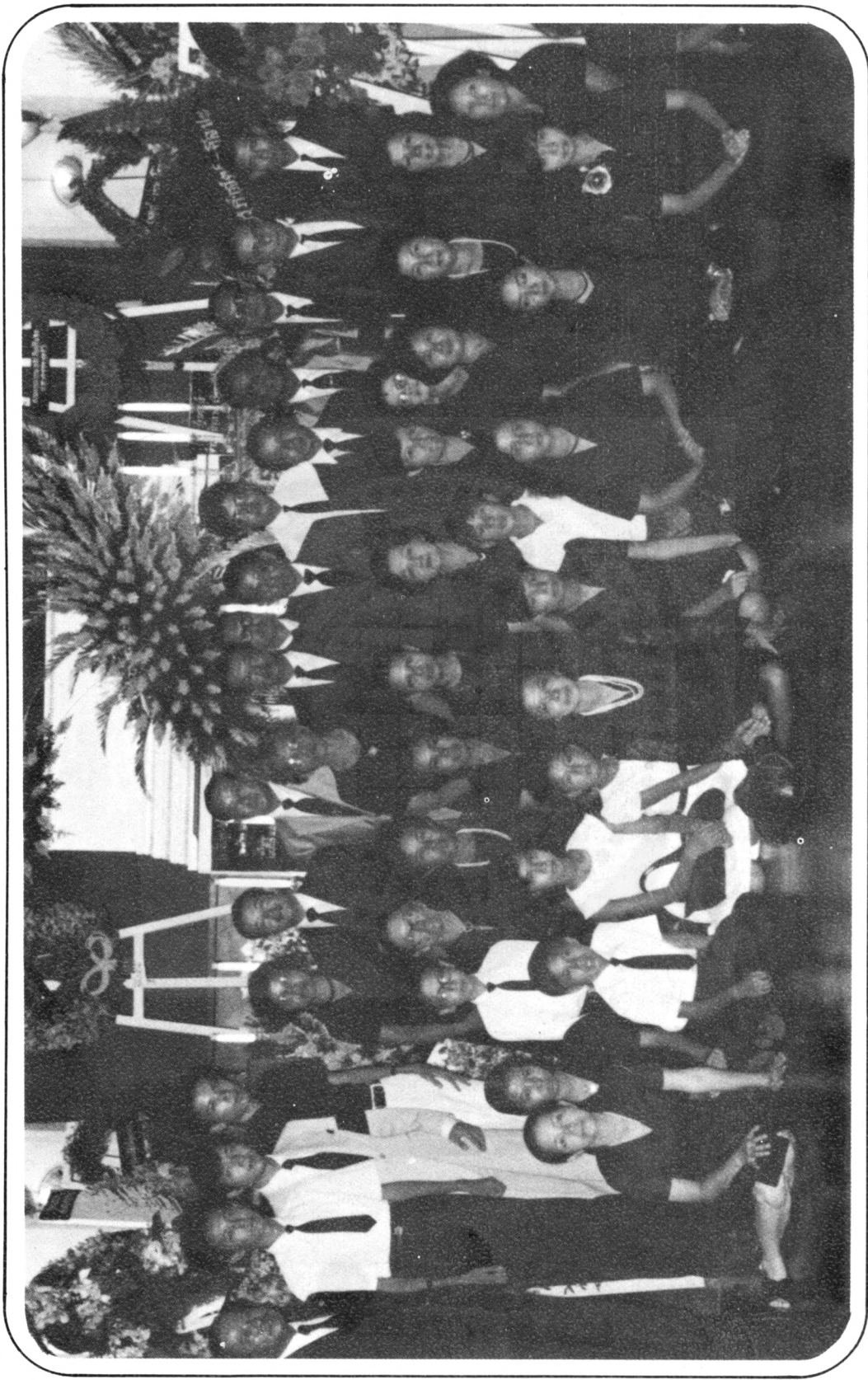
คุณบุญชู โรจนเสถียร อดีตรัฐมนตรีว่าการกระทรวงการคลัง และ พล. ร.อ. อนันต์
เนตรโรจน์ กำลังประเคนของถวายพระสงฆ์ สวดพระอภิธรรมศพ

ลูกและหลานทมหมนลูก

แถวหลัง : นายสุนทร สิงหะ พลเรือเอก กวี สิงหะ พันเอกปรีชา สิงหะ พลโทจำลอง สิงหะ
นายจินดา สิงหะ

แถวหน้า : นายทวพันธ์ สิงหะ นางปัทม โสภณ น.ส. ประทุม สิงหะ นายนิพนธ์ สิงหะ

อุก หลาน ญาติพี่น้อง ในงานสวดพระอภิธรรมศพ

พล.อ.ท. มุนี มหาสันทนะ เวชยันตรังสฤษฎ์ กำลังบรรจุศพ ๒๑ พฤษภาคม ๒๕๒๐

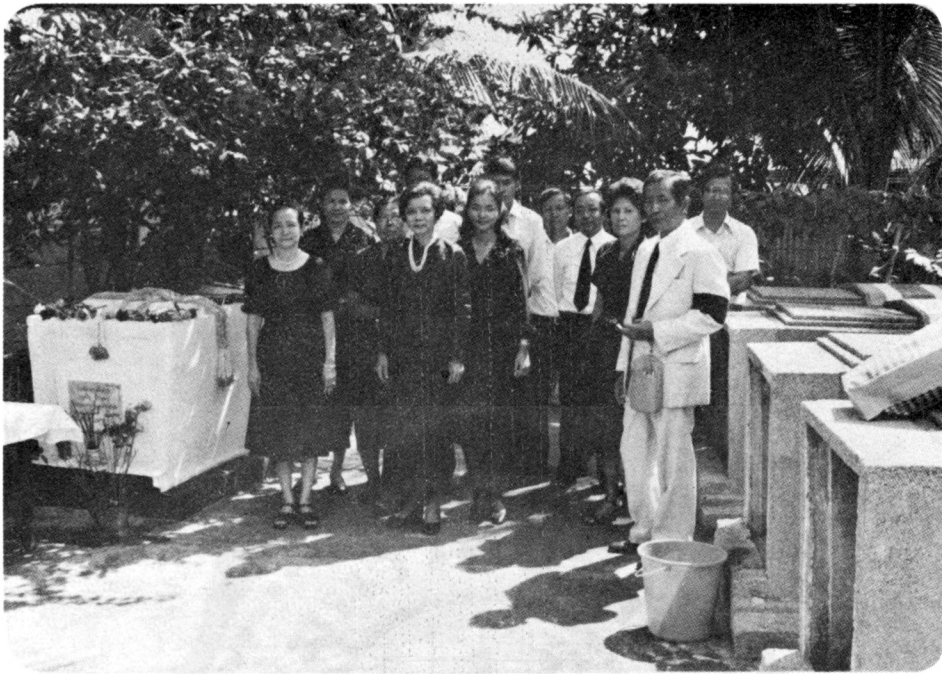

จารึกชื่อด่านหน้าทำบรรจุศพคุณแม่

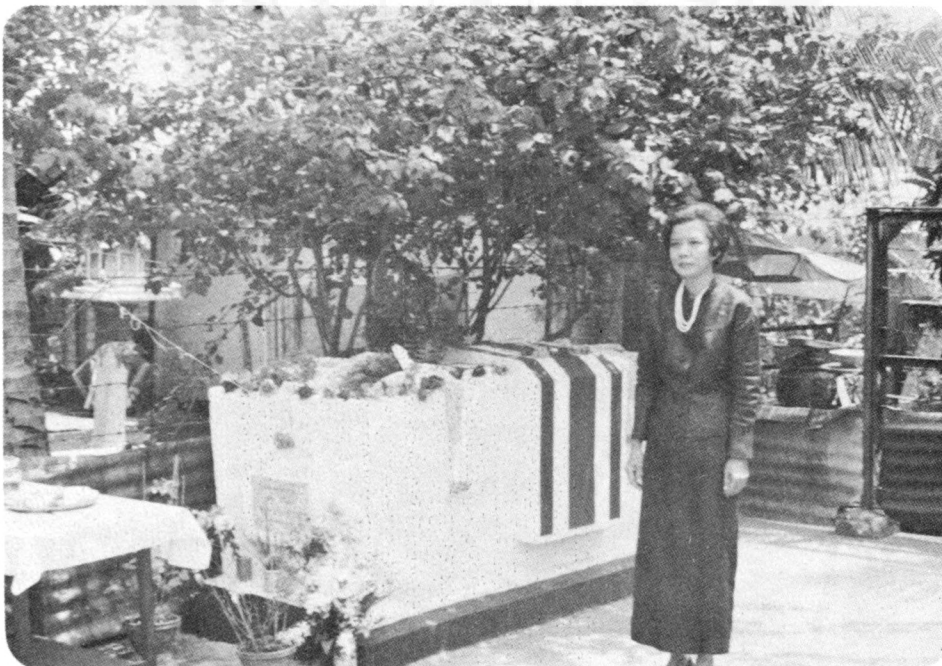

ทำบุญ ปณณาสมวารศพ

ทำบุญร้อยวัน

พระอริยคุณาภรณ์ เจ้าอาวาสวัดเครือวัลย์วรวิหาร
แสดงพระธรรมเทศนาในวันสัตตมารศพ

คำไว้อาลัย

เทอดพระคุณคุณแม่ของลูก

บทร่ายกรอนที่ลูกจะขอยกขึ้นมาเขียนต่อไปนี้ บางบทก็เป็นของกวีเอกแห่งกรุงรัตนโกสินทร์ บางบทก็เป็นพระราชนิพนธ์ของพระมหากษัตริย์, ที่จะขอยกขึ้นมา ก็เพราะเป็นบทที่ลูกแม่ชอบนำมาว่าปากเปล่ากล่อมลูก ๆ เมื่อเล็ก ๆ หรือท่องให้ฟัง หรือสอนเป็นคติอยู่เสมอ ตลอดชีวิตของท่าน ซึ่งบทร่ายกรอนเหล่านี้สำหรับคนรุ่นปัจจุบัน ก็จะรู้สึกว่าเป็นบทที่นักเรียนในโรงเรียนคุ้นเคยและคงจะจำกันได้ทั้งสิ้น ไม่เป็นของแปลกอันใด แต่ที่ลูกขอหยิบยกไว้ให้ปรากฏเพื่อเป็นการเทอดพระคุณคุณแม่ขึ้น ก็เพราะท่านเป็นผู้หญิงไทยสามัญ ซึ่งเพียงแต่อ่านออกเขียนได้ ไม่เคยเข้ารับการศึกษาเล่าเรียนในโรงเรียนใด ๆ เลย และเกือบจะไม่รู้จักกับหนังสือวรรณคดีจริง ๆ เลยสักเล่ม ฉะนั้นสำหรับเมื่อ ๕๐ ปีเศษมาแล้ว ในสมัยที่ไม่มีโรงเรียนสำหรับผู้หญิงเล่าเรียนการที่ผู้หญิงสามัญ อ่านออกเขียนได้เล็ก ๆ น้อย ๆ คนหนึ่ง จะสามารถจดจำโคลงฉันท์กาพย์กลอนและวิชาความรู้ต่าง ๆ ซึ่งมีผู้ประพันธ์ไว้มาว่าปากเปล่าสอนลูกได้เป็นเล่ม ๆ นั้น ก็หาได้ไม่่ง่ายนัก และเฉพาะอย่างยิ่งสำหรับลูก ที่ได้รู้รสความไพเราะของบทร่ายกรอนทั้งหลาย ก็เพราะคุณแม่เป็นครูคนแรกที่น่าความงดงามทั้งอักษร ลีลา และคติต่าง ๆ ของวรรณคดีไทยมาสู่ชีวิตของลูก ตั้งแต่ลูกยังอยู่ในครรภ์จนเข้าปัจฉิมวัย—ณ บัดนี้แล้ว พระคุณของคุณแม่ในทางให้สติปัญญาแก่ลูกนั้นไม่มีครูคนใดเสมอเหมือน ลูกจึงขอเทอดพระคุณคุณแม่ไว้ชั่วตราบนคราวันสลาย ณ ทน

กล่อมลูก

โตพอจึงหน่ายพักตร์	บ ประจักษ์ที่ใจความ
กินพนัสนิคมคาม	ฤาเชือนเซตต์นครโค
ข้อที่เคืองระกายขัด	โตบ่ตรัสบุลไซ
แสนสาวสนมใน	นครเสฏาเสนา

ภูวาน้องถนอมให้

มิถูกในพระอชฌา

จึงนิราศนิราศลา

ให้ครวญคร่ำระกำทรวง

ถึงบ่ผิดจะรับผิด

เชิญสถิตย่นครหลวง

เหมือนพระช่วยชูดวง

ชีวาตม์น้องให้เนนาน

พระสดับพจมาน แยมโษษฐ์เอือนสาร ไฉนพระนุชมาหมางเรียมนี้ด้วยข้อใด ไค

ครานี้จันจิตจำใจ จำจากจรไกล เพราะกิจประกอบการมี

ใช้จักคิดร้างแรมศรี ลมรมึงเมรี ให้ร้อนระทมตรมทรวง

เชิญแม่กลับสถิตย่เทอญดวง ใจปองนครหลวง พระบาง ให้บางเบา บรรเทา

ทุกข์โศก

(พระรถเมรี คำฉันท์ โดย หลวงท່อง ฯ)

ลูกได้ฟังคุณแม่กล่อมน้อง ๆ ด้วยกาพย์บทน้อย ๆ มาตั้งแต่เล็ก แต่ลูกก็จำได้
ขาด ๆ วิน ๆ เขียนก็ผิด ๆ ถูก ๆ และจนบัดนี้ ลูกก็ไม่เคยพบหนังสือคำฉันท์ที่แต่งโดยท่านผู้
นี้เลย แต่คุณแม่ท่านยกย่องว่า หลวงท่ง ฯ ผู้นี้เป็นผู้ที่แต่งโคลง ฉันท์ กาพย์ กลอน ไพเราะ
อย่างยิ่ง

คำกลอนที่ท่านชอบนำมากล่อมลูก อีกบทหนึ่ง คือ

ม่านนี้ฝีมือวันทองทำ

จำได้ไม่ผิดนัยน์ตาพี่

เส้นไหมแม่นเขียนแนบเนียนดี

สิ้นฝีมือแล้วแต่นางเดียว

เจ้าปักเป็นป้าพนาเวศ

ชอบเซตเซาคลุ่มช่อมะเขี้ยว

รูกษาศิตาขไบระบัดเรียว

พริ้งเพียวคอกกระตะดวง

ปักเป็นมยุราลงร่าร้อน

ผ้ายพื่อนอยู่บนยอดภูเขาหลวง

แผ่ทางกางปักเป็นพุ่มพวง

ชะนีห่่วงเหนี่ยวไม้ขม้อยตา

ปักเป็นหิมพานต์ตระหง่านงาม

อร่ามรูปพระสุเมรุภูผา

วินันตกหักกันเป็นหล่นมา

การวิกอิสินทรยุคนธร

อากาศคงคาชลสินธุ์

มัจฉินท์ห้าแถวแนวสลดอน

ไกรลาสสอาดเยี่ยมมอรร
ลงเล่นน้ำคำคั่นอนาคา
หมู่มังกรล่อแก้วแพรพรายตา
ห้าพันปีมานผลาญลับ
น่ารักปักเยี่ยมลออของ
เจ้าปักเป็นพระลือกลโลก
แสนคะนึงถึงองค์อนงค์นุช
แสนคะนึงถึงองค์พระเจ้าแม่
ละลักษณะดีไว้โดยปรางค์
ปู่เจ้าท้าวใช้ให้ไก่แก้ว
ถึงสวนพระยิ่งแสนกำสรดทรง
สู่สวนพิศวาสประพาศโฉม
พี่เลี้ยงเคียงข้างคอยประคอง
มิเสียแรงใจเจ้าวันทองเอ๋ย
กลุ้มกลัดกัถ์มานะบันลง
ถึงมานะชั้นสามตงามพร้อม
ยื่นพิศมาน้องทองคอดใจ
จรดลันคั่นนอร์ญเวศ
สังหารผลาญหมู่สุกณี
ปักเป็นลงเล่นในกองกา
ลอยเส้นเกศาในวาริน
ปักเป็นเฒ่าทศประสาทใจกล้า
ถวายท้าวเมืองอื่นให้ขึ้นครอง
อีเฒ่าศรีประจันผู้มารดา
ทูลพระยากให้ชังยิ่งคลั่งใจ
พระยากก็ไม่ยากมากหมื่นนาง

ฝูงกนิกรคนธรรพวิทยา
ใส่สะอาคเยือกเย็นเห็นขอบผา
ทศนาราลึกถึงวันทอง
ระย้าบับ่างเข้าไปชั้นสอง
น้องเอ๋ยช่างฉลาดล้ำมนุษย์
ถึงกาหลงทรงโคกกำสรดสุข
พระทรงเสียดสายสมุทรมานเป็นนาง
พระลือแล่นน้ำแดงกั้งแสงผาง
คะนึงนางพระพี่น้องทั้งสององค์
มาล่อแล้วพระลือไล่เทลิดหลง
ปักเป็นองค์พระเพื่อนพระแพงทอง
พระลือโลมเสพสุขประสมสอง
นางรีนนางโรยรองบาทบงส์
กระไรเลยโลกรักขุนช้างหลง
ฉีกฉะหวะวงแล้วเหวี่ยงไป
ฝีมือพิมพ์เจ้าทำพิ้งจำได้
ฉลาดนักปักไว้เป็นคารวี
ถึงกรุงจันทประเทศบุรีศรี
เลือกอินทรีแดงสาคลงคาขิน
กับโฉมจันทร์สุตาอันเจดจิน
หอมกลิ่นผมตลบผอบทอง
มาลวงพานางพราภไปจากห้อง
กระทบเรื่องวันทองให้เคืองใจ
เหมือนอีเฒ่าใจกล้าหาผิดไม่
เหมือนอ้ายขุนช้างชิงวันทองกู
ขุนช้างเป็นเศรษฐีมีถมอยู่

กุม่านพล่านใจกังไผ่ว

จู่จับฟ้าพันพันระย้า

สับบันหันย้อยลงร้อยทาบ

พันชลบม่านมุ้งไม่เป็นสำ

เห็นขุนช้างกางกอดอยู่กำยำ

ทมิฬคำคาสเคือกเสียคายนาง ฯ

(ขุนช้างขุนแผน ตอนพระราชนิพนธ์ในพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย)

ลูกปะติดปะต่อความจำเกือบตายที่จะยกกลอนนี้มาเขียน แต่ที่ก็ต้องขอยกขึ้นมาไว้ก็เพราะขอเทอดสติปัญญาคุณแม่ท่านช่างมีสมองความจำเป็นเลิศจริงๆยิ่งกว่านั้น ท่านชี้ให้เห็นว่านอกจากความไพเราะแล้ว จากกลอนนี้จะได้ความรู้ฉบับประการ ทั้งแก้พิมพ์านท์ ไกรลาสสระอินทาค พระลอ กาวี เป็นต้น เหมือนปีค่ม่านให้ลูกได้เข้าสู่วรรณคดีเรื่องอื่นๆ อีก พระคุณที่คุณแม่ให้นั้นเกินที่ตัวอักษรใจจะให้ความหมายถึงได้

ขุนช้างขุนแผนอีกบทหนึ่ง ซึ่งท่านท่องเสมอและบอกว่า เป็นพระราชนิพนธ์ของพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว คือ

ว่าพลางทางจูสีหมอกม้า

เบาะอานพานหน้าคูงามสม

กัจะปลิวลือลอยไปตามลม

อย่าปรารมภ์เลยนะเจ้ามาซีม้า

ปลอบพลางทางกอดกระซิบบอก

ม้าสีหมอกตัวนี้มีสง่า

เนื้ออ่อนงอนง้อขอสมา

อย่าให้สีหมอกม้ากระเคื่องใจ

วันทองสองมือประนมมัน

พรันพรันกลัวม้าไม่เข้าใกล้

พี่สีหมอกของน้องอย่าจองภัย

จะขอขี่ไปทั้งผิวเมีย ฯ

สำหรับกลอนเสภาบทนี้ เมื่อคุณแม่ทูลพุดภาพเงินไม่ได้ ต้องนอนอยู่บนเตียง ลูกได้เปิดแผ่นเสียงเพลงไทยที่ขับร้องบทนี้ให้คุณแม่ฟัง เรียนถามท่านว่ายังนึกออกไหม ท่านพยักหน้า แล้วยิ้ม ท่านไม่ได้ท่องเองแล้วก็ยังชอบฟังผู้อื่นอยู่มาก

ความฝัน

คุณแม่จำความฝันและคำทำนายฝันที่แต่งไว้เป็นร้อยกรองได้มากมายพวกลูก ๆ เวลาใครฝัน ก็ต้องรีบมาถามคุณแม่ ท่านก็ท่องบทร้อยกรองเหล่านั้นให้ฟัง

คุณแม่เคยท่องกลอนความฝันให้ลูกฟังอยู่บทหนึ่ง จากเรื่องขุนช้างขุนแผน คือ
 นอนฝันว่าได้เอื้อมถึงอากาศ ประหลาดเกิดศรียาลงมาล่าง
 ถนอมชมมอมชื่นแล้วกลิ่นพลาญ สว่างทั่วถ้วน้องถนัคตา
 แล้วยังมีชายหนึ่งนั้นสามารถ องอาจแคะควักเอาตาขวา
 ทิ้งไปให้มืดทุมเวลา นื่องนี้โศกอาณาถใจ
 คงตากวักไปไม่ได้กิน กลับเอาดวงอื่นมายื่นให้
 มีคมัวชั่วช้ากว่าเก่าไป จะตีร้ายฉันใดช่วยบอกมา
 (สุนทรภู่)

คือกำเนิดพลายงาม หรือพระไวย ลูกของขุนแผนกับวันทอง
ชมวันทอง

บังอาจน้อยหรือมารื้อหอ ปลุกเรือนคร่อมตอเล่นง่ายง่าย
 ไม่ทศแทนมันได้มิใช่ชาย เจ้านายไม่เลี้ยงก็ตามที
 นี่หากว่าวันทองไม่เข้าหอ รออยู่ถึงเจ็ดราตรีนี้
 เป็นหญิงอื่นก็จะเสียประเพณี เจ้าคัสสุสคอยยุธยา
 แม้นหญิงอื่นหมั้นแสนก็ทำเนา จะชิงรักหักเหาพี่ไม่ว่า
 นี่เจ้าพินนิมน้องคงดวงตา เหมือนมันแหวะควักกว่าเอาดวงใจ ฯ
 (ขุนช้างขุนแผน)

ชมความงามของบุษบา

อันนางโฉมยงคน เลิศล้ำนารีในแหล่งหล้า
 นวลละอองผ่องพักตร์โสภา เพียงจันทร์าทรงกลดหมคราคี
 งามดั่งโกสุมปทุมมालย์ บานอยู่ในท้องสระศรี ฯ
 (อิเหนา : พระราชนิพนธ์พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย)

จดหมายที่คุณแม่ชอบอย่างยิ่ง

ในลักษณะนั้นว่าบิจจามิตร มาทักคิตตาหากรุงใหญ่
 จงเร่งรีบรืพลสกลไกร ไปช่วยชิงชัยให้ทันที

ถึงไม่เลื่องบุษบาเห็นว่าชั่ว
อันองค์ท้าวดาหาริบัติ
มาตรแมนเสียเมืองดาหา
ซึ่งเกิดศึกสาเหตุเภทภัย
ครั้งหนึ่งก็ให้เสียวาจา
ครั้งนี้เร่งจิตตุนงนักร
แมนมียกพลไกรไปช่วย
อย่าคุดทั้งเปลวอัคคี

แต่เขารู้ยู่ว่าตัวนั้นเป็นผี
นั้นมิใช่อาหรือว่าไร
จะพลอยยายขายหน้าหรือหาไม่
ก็เพราะใครทำความไว้งามพักตร์
อายชาวดาหาอาณาจักร
จะซ้ำให้เสียศักดิ์ก็ตามที
ถึงเราม้วยก็อย่ามาคุดผี
แต่วันนั้นชาติกันจนบรรลัย์ ฯ

(อิเหนา : สารของท้าวกระเบนถึงอิเหนา พระราชนิพนธ์พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัย)

เศ็ตอนสติ

คุณแม่ได้ยกโคลงสี่ที่สมเด็จพระยาบรมมหาศรีสุริยวงศ์ เป็นผู้แต่งมาชมอยู่เนื่อง
นิจ ว่าเป็นโคลงที่ไพเราะอย่างยิ่ง

ไม้ไคยบติเบ้อง
สูงแต่พอสมยศ
สูงนักรมกัถมกรค
เขา บ อาจบังได้

บรรพต
เยี่ยงไม้
พัตแหลก ลงพ้อ
เพราะไม้เกินสูง

โคลงกะทู้

เรา แสนสุกเสบรอัน
จน กรอบใจเกรียมปาน
หนัก ออกอคควาหวาน
หนา เพื่อนคจุพจน์กัลล
อย่า หลงมธุรสลัน
มา ขอแต่โดยจน
ยืม ทวพยัสญเสียผล
เงิน ไซ้หามาให้

เทียมราญ
เกรียบป้ง
หิวหอบ จริงเว
กลอกหนันอนเจ
ลมคน
ชอบให้
คุณท่อน มีเฮ
แก่ผู้ตรองเฝิน

(หลวงท่ง ฯ)

ครูตอบศิษย์

เจนนงไอบ่ดอยเทียบเว้า	วู้กา
รูกับกาวเม็งแต่ยา	มู้ไร่
บ่ดเซ่นจะมู้ซา	เกราตู่
จะจะคอบห้วยไม้	ชีฟให้ม้งรณอ

อะไรเอ่ย

“มัตตานเจ้าชา	มัตตีนฉั่นหาย”
“ช่อนเล็บกักตาย	ไต้คันช่อนคอก”
“มัตคนไม่บอก	ช่อนพันกินสิ้น”

สอนลูก สอนแล้วสอนอีก

ค่อยเสียมเจียมตนจนเสียก่อน
ค่อยผันผ่อนทีหลังคนสรรเสริญ ๖

(สุนทรภู่)

อย่าอวดกิมิทรัพย์สินเที่ยวจับแจก
เหมือนเกี้ยวแฝกมุงป่าพาดิบหาย
ใครจะช่วยตัวเราก็เปล่าตาย
อย่ามั่งง่ายเงินทองของสำคัญ

(สุนทรภู่)

โทรเลข

คุณแม่อาการหนักมากแล้ว ลูกรีบระล่ำระลักโทรศัพท์บอกพี่ ๆ น้อง ๆ ก็ยังอดนึกถึงโคลงที่คุณแม่เคยพูดชมไม่ได้

โทรเลขเหลือพิลึกแล้ว	เร็วฉมัง
น้ำ บก บ อาจนัง	บอก- รู้

แต่จิตใจก็ยังไม่

ประหลาดยิ่ง นั้

เธออาจจากจิตใจผู้

รับปลื้มปางเขียน

(พระราชนิพนธ์ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว)

ปลุกเรื้อน

ปลุกเรื้อนวันวิรวัน

รำคาญ

จันทร์สวัสดิภูมิมา

มักร้าง

พุทธครูอยู่ค่ายสานต์

ศุภรลธิธิ แซ

ผิววันเสาร์ส้าง

โสภเคราะห์ไทมมทลาย

ปลุกเรื้อน

คุณแม่เดินไม่ได้ นอกจากเวลาอุ้มขึ้นนั่งเพื่อป้อนอาหารแล้ว ส่วนใหญ่ท่านก็ต้องนอนอยู่บนเตียง ทุกคืนลูกก็นั่งอยู่ใกล้ๆ เพื่อบีบนวดให้ท่าน ท่านชอบให้ลูบบมือของท่าน ลูกพยายามสวดมนต์ให้คุณแม่เสมอ เพราะถึงแม้ท่านจะพูดช้าลง แต่นั่นตาและหูท่านยังดีมาก ยามตก เมื่อลูกจะลาไปนอน ท่านก็มักจะจับมือไว้ และค่อยๆ พูดช้าๆ ว่า

“แม่นะ ไม่มีใครเขาต้องการแล้ว ค่อยอยู่กับแม่อย่าทิ้งแม่นะลูก”

น้ำตาของลูกร่วงพรู

แม้แต่ชีวิต ลูกก็อุทิศเพื่อคุณแม่ได้ ขอให้คุณแม่สบายใจเถิด ลูกจะอยู่ด้วย ลูกจะไม่วันทั้งคุณแม่เลยในชีวิตนี้

“หวังลูกช่วยปัดตาเมื่อสิ้นใจ”

(พระราชนิพนธ์ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว)

คืนสุดท้าย วันสุดท้าย

ลูกได้ัญเชิญพระชินบัญชรคราดา ของสมเด็จพระพุฒาจารย์ (โต) มาสวดอยู่เกือบตลอดคืนขณะที่ได้เฝ้าใช้คุณแม่อยู่ ณ ตึกพระสุจริตสุตธา ศิริราชพยาบาล แม้จะรู้ว่า ความหวังนั้นเกือบจะไม่มีเหลืออยู่เลยแล้ว ลูกก็ยังหวัง หวังที่จะขอชีวิตคุณแม่ไว้ให้นายง

นึกถึงเมื่อคุณแม่ยังเดินได้อยู่ ก่อนถึงบิสุดท้ายแห่งชีวิตของท่านทุกเย็นเมื่อลูกกลับจากทำงาน ท่านมักจะนั่งหรือนอนเล่นอยู่บนเก้าอี้ยาว และพูดว่า

“เย็นแล้ว สุริยงลับไม้ไพรสนธ์”

ท่านพุดคังนี้ ทุกเย็น

ถูกแล้ว บันนี่ดวงสุริยาทั้งสองดวงในชีวิตของลูกได้ล่องลับทิวไม้ไปหมดแล้ว ลูกจะ
เหลืออยู่แต่ผู้เดียว และลูกหวังว่าจะไม่ต้องมีชีวิตอยู่ไปนาน

ถึงกระนั้น บทร้อยกรองบทหนึ่งที่คุณแม่ชอบมาก ก็ได้กลับมาฟื้นความจำลูกอีก
ครั้งหนึ่ง

“เมื่อมีร้อนก็มีเย็นเป็นเครื่องแก้

มีดแทงแล้วก็มีเวลาว่าง

ถึงกรรมพัวพันทุกทิศทาง

เมื่อเมฆจางก็จะกลับเห็นแสงจันทร์”

(หลวงวิจิตรวาทการ)

คุณแม่ได้จากลูกไปแล้ว แต่พระคุณอันเลิศล้ำของคุณแม่ที่มีต่อลูกนั้นเหลือที่จะ
สรรหาคำใดมากล่าวได้สมคุณค่าไม่ ลูกจึงขอยกบทร้อยกรองบทหนึ่งขึ้นเป็นการอวสานข้อความ
นี้

ดวงเอยดวงมณี
หรือไถ่ทองห้องสมุทรสุตสายตา
บุปผชาติขุติและมิกลิน
ไม่มีใครได้เคยเลยสักคน

มักจะลึกลับอยู่ในภูผา
ก็เสื่อมซาสมัสนิยมชน
อยู่ในถิ่นที่ไกลเช่นไพรสนธ์
ย่อมบานหล่นเปล่าตายมากมายเอย
(พระยาอุปกิตติปลสาร)

คุณแม่จะเป็นดวงมณีอยู่ในหัวใจของลูกตราบนานชั่วกัลปาวสานต์

(ประทุม สิงหะ)

๑๖ ธันวาคม ๒๕๒๐

คุณพีทเคารพ

แม้จะทราบอยู่ดีแล้วว่าคุณพีป่วย และจะต้องจากกันไปในไม่ช้าก็เร็ว แม้กระนั้นพอได้
ข่าวการจากไปของคุณพี ก็รู้สึกใจหายและอาลัยอย่างสุดซึ้ง ขออำนาจบุญกุศลที่คุณพีได้บำเพ็ญ
มาจงเป็นผลส่งให้ดวงวิญญาณของคุณพีไปสู่สุคติในสัμπรายภพตลอดกาลนาน

จากน้อง

ฉะนัย อนุบาลสกุลเขตต์

คุณน้ำผิว

เมื่อข้าพเจ้ามีอายุได้ ๔ ขวบเศษ ยังจำความไม่ได้ดี มารดาของข้าพเจ้าได้ถึงแก่กรรมลงพร้อมด้วยบุตรในครรภ์ ทำให้ข้าพเจ้าและจินตนาธัย ซึ่งขณะนั้นมีอายุ ๒ ขวบเศษ ต้องปราศจากเมตตาธรรม อันอบอุ่นจากมารดาบังเกิดเกล้า

กาลต่อมาคุณพ่อ พ.อ.พระฉันทพาลไพเราะ ได้ทำการสมรสกับคุณน้ำผิว ผู้เป็นน้องสาวของมารดาข้าพเจ้า ซึ่งเป็นทั้งญาติสนิทและร่วมบิดาเดียวกัน

คุณน้ำผิว มิได้มีจิตใจริษยา รังเกียจเคียดแค้นทั้งในท้าวข้าพเจ้าและน้องจินตนา แต่อย่างใด พยายามอุปการะและพรว้าสอนในสิ่งที่ถึงาม ตลอดจนจารีตประเพณีของไทยให้แก่ข้าพเจ้ามาโดยตลอด

การเป็นผู้มีระเบียบ และมรรยาทอันควรแก่การเคารพของ คุณน้ำผิว ทำให้ข้าพเจ้าได้รับผลสำเร็จในกาลต่อมา ทั้งนี้ เพราะคุณพ่อได้นำข้าพเจ้าไปสอบแข่งขันเข้าเป็นนักเรียนนายร้อยทหารบก ตั้งแต่ข้าพเจ้ามีอายุ ๑๖ ปี และตลอดเวลาที่ได้รับการราชการทหาร จนกระทั่งครบเกษียณอายุไปแล้วนั้น ผลของการสั่งสอนอบรมที่คุณน้ำผิวมีต่อข้าพเจ้านั้นทำให้ได้รับประโยชน์และได้รับผลสำเร็จ ก้าวหน้าในหน้าที่ราชการทหารเป็นอย่างดี

การจากไป โดยไม่มีวันได้กลับมาของ คุณน้ำผิว เมื่อ ๒๐ พฤษภาคม ๒๕๒๐ ที่โรงพยาบาลศิริราช นั้น ทำให้ข้าพเจ้ารู้สึกเศร้าสลดใจเป็นอย่างยิ่ง นอกจากคุณน้ำผิวจะมีเมตตาธรรมคุณมารดาบังเกิดเกล้าของข้าพเจ้าแล้ว ยังเป็นท่านผู้ใหญ่ในตระกูล “สิงหะ” ท่านสุดท้าย ที่จำเป็นต้องจากไป ยังความเศร้าอาลัยแก่บุตรหลานเป็นอย่างยิ่ง

ขอสิ่งศักดิ์สิทธิ์ในสากลโลก จงกลบรรดาลให้วิญญาณของคุณน้ำผิว ไปสู่สุคติเกษมสถานต์ ปราศจากสิ่งกั้วลมหวมองทั้งมวล ในสัมปรายภพ ตามควรแก่กาลวิสัยขั้วนิจนิรันดร.

ด้วยความเคารพอย่างสูงสุด
พล.ท. จำลอง สิงหะ

ไว้อาลัยคุณแม่

คุณแม่เป็นแม่บ้านที่ดีเยี่ยม ท่านถึงพร้อมด้วยคุณสมบัติทุกประการที่จำเป็นในการสร้างความสุขขึ้นในบ้าน ท่านมีฝีมือทำกับข้าวอร่อยทั้งคาวหวาน การเย็บปักถักร้อยก็เป็น รวมทั้งการฝีมืออื่น ๆ เช่นการจักดอกไม้ มีความรู้รอบตัวพอควรในการรักษาพยาบาล ในด้านการเงิน ท่านสามารถใช้ทุกบาททุกสตางค์ให้เป็นประโยชน์ ไม่มีสิ่งใดจะสูญเสียไปเปล่า ๆ สำหรับลูก ๆ ท่านเอาใจใส่เป็นพิเศษ สอนอบรมอย่างเข้มงวด พร้อมทั้งจะตัดสินด้วยไม้เรียวหรือท่อนไคลงกลอนอันเป็นคติจากวรรณคดีให้ฟังตามความเหมาะสมของโอกาส ท่านเป็นผู้ที่มั่นคงในพระพุทธศาสนา หมั่นฟังเทศน์ฟังธรรม และเคยปฏิบัติวิปัสสนาทั้งที่วัดและที่บ้าน ในการบุญกุศลก็ศรัทธาเข้มแข็ง เคยทอดกฐินและเป็นหัวหน้าจัดการทำบุญต่าง ๆ อยู่เป็นนิจ

กล่าวโดยสรุป ท่านและคุณพ่อเป็นร่มโพธิ์ร่มไทร ที่ให้ความเจริญและความอบอุ่นแก่ลูกหลาน ที่อยากจะหาสิ่งใดมาเปรียบเทียบกับได้ ลูกเชื่อว่าวิญญานอันบริสุทธิ์ของท่านจะต้องอยู่ร่วมกับคุณพ่อในแดนอันเป็นสุขอย่างแน่นอน

สุนทร สิงหะ

รำลึกถึงคุณแม่

ผมต้องประสบกับความเสียใจอย่างสุดซึ้งอีกครั้งเป็นครั้งที่ ๓ เมื่อต้องสูญเสียคุณแม่ไปใน ๒๐ พ.ค. ๒๐ ทั้ง ๆ ที่ก็ทราบอย่างแน่นอนแล้วว่าท่านจะต้องจากพวกเราไปไม่วันใดก็วันหนึ่งโดยเฉพาะคุณแม่ท่านอายุมากและท่านได้เจ็บทุกข์ทรมานมาตลอดเวลา หลังจากที่เสียคุณพ่อไปแล้วเมื่อปี ๑๗ เมื่อตอนที่เสียคุณพ่อไปนั้นผมรู้สึกเสียใจและตกใจเป็นอย่างมาก เพราะท่านจากไปโดยไม่ได้นึกฝัน เป็นการจากไปอย่างกระทันหัน ไม่มีการเจ็บป่วยเป็นสัญญาณให้รู้ก่อนเลย และความที่คุณพ่อและคุณแม่เป็นคนแข็งแรง ไม่เคยมีการเจ็บป่วยกะเสาะกะสะเหมือนคนอื่น ๆ เลยทำให้พวกเราลูก ๆ คิดเอาเองว่าท่านคงจะไม่ตายจากพวกเราไปอย่างแน่นอน ทั้ง ๆ ที่ท่านก็อายุสูงมากทั้งคู่ อยู่ ๆ คุณพ่อก็ปุบปับจากพวกเราไปทันทีทันใด ก็เลยทำให้พวกเราตกใจกันเป็นอย่างมาก สำหรับผมเองนั้นเมื่อคุณแม่จากไปเป็นการเศร้าสลดใจอย่างสุดซึ้งเป็นครั้งแรกในชีวิต ต่อมาอีกหนึ่งปีก็ต้องมาเสียภรรยาสุดที่รักไปอีกคนหนึ่งอย่างน่าสลดใจยิ่ง เพราะเป็นการสูญเสียที่ไม่น่าจะเกิดขึ้นได้เลย โดยอุบัติเหตุทางรถยนต์ ผมเองเป็นคนขับรถเองด้วย ซึ่งเมื่อเกิดเรื่องขึ้นนั้นตัวเองก็เกือบจะเอาชีวิตไม่รอด จึงทำให้เกิดความเศร้าเสียใจอย่างสุดซึ้งเป็นครั้งที่สอง

ต่อมาทั้ง ๆ ที่รู้ตัวอยู่แล้วว่าไม่วันใดก็วันหนึ่งจะต้องสูญเสียคุณแม่ไปดังได้กล่าวมาแล้วแต่เมื่อมาประสบกับวันนั้นเข้าจริง ๆ ก็อดไม่ได้ที่จะเศร้าเสียใจอย่างมากมายอีกครั้งหนึ่ง แต่ก็มีข้อปลอบใจอยู่อย่างหนึ่งกับทุก ๆ คนที่เผื่อใจท่านอยู่ตอนจะจากไปนั้นว่า เนื่องด้วยท่านเป็นคนที่ดีตลอดเวลาที่ท่านมีชีวิตอยู่ ท่านได้หมั่นประกอบแต่กรรมดี หมั่นประกอบแต่กุศล เมื่อถึงคราวจะต้องจากไปทุกคนก็เห็นว่าท่านจากไปอย่างสงบที่สุดเกือบจะเรียกว่าไม่มีความเจ็บปวดทรมานเลยแม้แต่น้อย คล้ายกับคนผลอยหลับไปอย่างธรรมชาติที่สุด ซึ่งทำให้พวกเราลูก ๆ ได้คิดว่ากุศลกรรมที่ท่านได้ประกอบไว้ด้วยความอุทิศสละหะยอมมีชีวิตรอดอยู่นั้น คงจะมีส่วนที่ทำให้ท่านได้ประสบกับความสุขความสงบในโลกหน้าอย่างแน่นอน

อย่างไรก็ตาม ในฐานะที่ผมเป็นลูกคนหนึ่งของคุณแม่ ผมก็อุทิศกุศลกรรมทั้งหมดที่ผมได้เคยประกอบเอาไว้ในชาตินี้ จงเป็นส่วนที่ส่งให้คุณแม่ได้ประสบความสุขและความสงบในสัมปรายภพด้วยเทอญ.

พ.อ. ปรีชา สิงห์

คำไว้อาลัย

.....จะเอาโลกมาแทนปากกา

จะเอาณามาแทนกระดาษ

เอาน้ำหมึกมหาสมุทรแทนหมึกวาด

ประกาศพระคุณไม่พอ.....

คุณแม่ข้า นับเป็นครั้งแรกในชีวิต ที่ลูกได้มีโอกาสเห็นคนที่กำลังจะสิ้นใจไปต่อหน้า และคนคนนั้น เป็นคนที่ลูกรัก เคารพ ยิ่งดวงใจ จึงมีความรู้สึกเหมือนใจลูกจะขาด มันทวนหัว และบรรยายไม่ได้ว่าเป็นเช่นไร ลูกทราบดีว่าไม่มีอิทธิพลใดๆ จะสามารถหยุดยั้งความตายได้ คุณแม่กำลังจะจากไป และครอบครัวของเราจะไม่มีคุณแม่อีกแล้ว ไม่มีตัก ไม่มีอ้อมกอด ไม่มีคำพูดที่จะปลอบประโลมใจให้เราคลายทุกข์ ไม่มีความรัก ความเมตตาอันอบอุ่นที่จะหาไม้ไผ่ปักแล้วในโลก.....และแล้ว คุณแม่ก็จากไปอย่างสงบตลอดชีวิตของคุณแม่ คุณแม่ได้ปฏิบัติตนเป็นภรรยาที่ดีที่สุดของคุณพ่อ เป็นแม่ที่เพียบพร้อมด้วยคุณสมบัติของแม่ทุกประการ ทั้งอดทน ทั้งเสียสละ ซึ่งลูกถือว่าเป็นบุญของลูกเหลือเกินที่ได้มีโอกาสเกิดมาเป็นลูกของคุณแม่ คุณแม่กระทำแต่ความดีและประกอบกรบุญมาตลอดชีวิต ผลของการกระทำอันนั้นของคุณแม่ คงจะส่งให้คุณแม่ขึ้นสวรรค์อย่างไม่มีปัญหา และลูกขอมีส่วนอุทิศ ความดี บุญกุศลต่างๆ ที่ลูกได้กระทำมา และจะกระทำต่อไป ส่งให้คุณแม่ได้ประสพความสุขในสัมปรายภพ ด้วยอีกแรงหนึ่งนะคะ

ลูกรยังจำได้ขึ้นใจ ถึงคำสั่งสอนต่างๆ ของคุณแม่ ตลอดชีวิตที่ลูกได้อยู่กับคุณแม่ ลูกจะยังคงเป็นลูกที่ดีของคุณแม่ต่อไปค่ะ ถ้าชาติหน้ามีจริงลูกก็ขอให้ครอบครัวของเราทั้งหมด มาพบ มาเกิด และมีชีวิตเป็นพ่อ แม่ ลูก กันอีกนะคะ

กราบมาแทบเท้าคุณแม่ ด้วยความรัก และเคารพอย่างสูงสุด

ลูกเต๋ล

คำไว้อาลัย

การสูญเสียคุณแม่ในครั้งนี้ ก็เป็นการสูญเสียครั้งใหญ่เป็นครั้งที่ ๒ ซึ่งในครั้งแรก ก็เป็นการสูญเสียคุณพ่อมาครั้งหนึ่งแล้ว ความเศร้าโศกและเสียใจของผมนั้น ก็ไม่สามารถที่จะกล่าวได้ว่ามีความเศร้าโศกและเสียใจขนาดไหน เพราะไม่สามารถที่จะนำสิ่งใดมาเทียบได้ ผมได้คิดอยู่อย่างเดียวว่า สิ่งที่ผมคิดว่าจะทำให้คุณแม่อยู่ใกล้ ๆ เรา หรืออยู่กับเราไปตลอด หรือ ให้อาณัติของท่านมีความสุขยิ่ง ก็คือเราจะต้องประพฤติ-ปฏิบัติตนให้เป็นคนดี และทำตาม คำสั่งสอนซึ่งท่านได้เคยสั่งสอนไว้ตลอดไปนั้นเป็นสิ่งเดียว ซึ่งผมก็คิดว่าผมจะกระทำตามที่ กล่าวนี้ตลอดไป

นิพนธ์ สิงหะ

แผนกอักษร พิจิตร

กราบฝ่าเท้าคุณแม่

**ไม่ทราบว่าจะเขียนอย่างไรถึงคุณแม่ เพราะความรู้สึกของลูกที่มีต่อคุณแม่
ไม่อาจสรรหาคำใดมาบรรยายเป็นลายลักษณ์อักษรได้**

คุณแม่เป็น “ที่สุด” ของทุกอย่างในแง่ความดีงาม และท่านได้กระทำให้คำว่า
“แม่” เป็นคำอันมีความหมายสูงสุด จนหาคำอื่นใดมาเปรียบมิได้

เมื่อคุณแม่มีอาการหนัก ไม่อาจรับประทานอาหารใดๆ ได้ แพทย์และพยาบาล
ต้องนำสายยางมาสอดเข้าทางจมูกเพื่อช่วยให้อาหาร ลุกขึ้นเกาะขอบเพดานอยู่ แทนทนต์ไม่ได้
ต้องข่มใจกัดฟันทน เพราะรู้ว่า เขาทำโดยหน้าที่ เพื่อช่วยให้คุณแม่มีชีวิตยืนยาวต่อไป

เมื่อคุณแม่ต้องอยู่ห้อง I.C.U. ลูกได้แต่แอบมองตรงช่องประตู สงสารคุณแม่ที่สุด
ในใจนึกแต่ว่า ขอคุณพระเจ้าได้โปรดช่วยให้คุณแม่คลายเจ็บโดยเร็วด้วยเถิด

ขอคุณผลบุญทั้งหลายที่ลูกได้กระทำมาแล้ว ที่กำลังกระทำอยู่ และจะกระทำต่อไป
จงเป็นส่วนช่วยให้คุณแม่ได้เสวยสุขยิ่ง ๆ ขึ้นไปในสัปดาห์หน้า

ขออำนาจศักดิ์สิทธิ์ทั้งมวล ได้โปรดบันดาลให้ลูกได้เกิดเป็นลูกของแม่ทุก ๆ ชาติ

สุดที่รักและบูชาของลูก ถึงแม้ร่างกายของคุณแม่จะต้องสูญสิ้นแตกดับไปตามกาล
เวลา แต่คุณแม่ย่อมอยู่ในดวงใจของลูกตราบนานวัน

ทวีพันธ์ สิงหะ

คำไว้อาลัย

เมื่อคุณยายเข้าโรงพยาบาลครั้งสุดท้ายนั้น หลานยังอยู่ต่างประเทศ เลยไม่มีโอกาสได้รับใช้คุณยายเหมือนดังหลานคนอื่นๆ และกว่าจะทราบว่าคุณยายถึงแก่กรรม เวลาก็ล่วงเลยไปแล้วหลายสิบวันทางบ้านไม่ได้แจ้งมาให้ทราบโดยทันที ด้วยกลัวว่าจะเป็นทุกข์ใจ คุณยายนั้นมีพระคุณต่อครอบครัวหลานมากมายสุดจะพรรณา และเปรียบเสมือนแม่ที่ ๒ ของหลานและน้องอีก ๒ คน ด้วยเราใช้ชีวิตช่วงเรียนหนังสือชั้นประถมและมัธยมอยู่กับคุณยายมาโดยตลอด ความผูกพันใกล้ชิดจึงมีมากต่อเมื่อย้ายมาอยู่บ้านคุณพ่อคุณแม่ การไปมาหาสู่ก็เดินทางไปโดยสม่ำเสมอ ทุกครั้งที่คุณยายเจ็บหรือเมื่อคุณบ๊ายไปต่างประเทศ หลาน ๆ ก็ได้ไปปรนนิบัติรับใช้คุณยายโดยผลัดเวรกันทุกวัน คุณยายเป็นคนมีระเบียบและมีความจำเป็นเยี่ยม ทุกคืนก่อนนอน คุณยายมักท่องโคลงกลอนเก่า ๆ ที่คนรุ่น ๆ หลานไม่เคยได้ยิน หรือบางทีก็เป็นโคลงที่หลาน ๆ กำลังเรียนอยู่ให้ฟัง นอกจากนั้น ท่านก็ยังสอนบทสวดมนต์ยาว ๆ ให้พวกเราว่าตามแม่กระทั่งบัดนี้ หลานและน้อง ๆ ก็ยังจำได้ และสวดมนต์ก่อนนอนทุกคืน แม้คุณยายจะสิ้นชีวิตไปแล้ว พระคุณของคุณยายและคุณความดีของคุณยายก็จะยังอยู่ในความทรงจำของหลานตลอดไป

ด้วยความเคารพอย่างสูง

นัย

(ชรินทร์ (โสภณ) แยมสะอาด)

สหรัฐอเมริกา

จากหลานกึ่ง

กราบมาแทบเท้าคุณยาย ด้วยความรัก ความอาลัย และความเคารพอย่างสูง ขอ
ให้คุณยายมีความสุข ความสงบ ในสัณปรายภพ นั้นเถิด

ด้วยความเคารพอย่างสูง

กึ่ง

(สรรพัญญ โสภณ)

กราบมาแทบเท้าคุณยายที่เคารพรักร้อยอย่างสูง

ตั้งแต่สิ้นบุญคุณยายไปแล้วนั้น ไก่รู้สึกว้าวุ่นใจอย่างบอกไม่ถูก เพราะทุกๆ
ครั้งที่ไก่ไปบ้านฝั่งธน ฯ ไก่ต้องไปกราบเยี่ยมคุณยายเสมอมา แต่ปัจจุบันนี้ไม่มีคุณยายอีกแล้ว
แต่ไก่ก็จะไม่ลืมพระคุณที่คุณยายมีต่อไก่ไปได้เลย เพราะคุณยายก็เปรียบเสมือนแม่ของไก่คน
หนึ่งที่ได้อบรมเลี้ยงดูไก่มา และสอนให้รู้ว่าสิ่งไหนดีสิ่งไหนชั่ว สิ่งไหนควรและไม่ควรทำอะไร
ไร และถ้าเป็นไปได้จริงๆ ไก่ก็จะขอเกิดมาเป็นหลานของคุณยายทุก ๆชาติไปค่ะ

ด้วยความเคารพรักร้อยอย่างสูงสุด

หลานไก่

สฤติมา โสภณ

นุรักคุณย่า

นุรู้สึกใจหายที่กลับไปบ้านคราวนี้ จะไม่ได้ไปกราบเท้าคุณย่าอีก นุตกใจและเศร้าใจมากที่ได้ทราบข่าวคุณย่าจากจดหมายของพ่อ หลังจากเพิ่งทราบอาการดีขึ้นจากเมื่อก่อน รู้สึกเสียใจที่ไม่ได้มีโอกาสร่วมทำบุญให้คุณย่าร่วมกับญาติพี่น้องของเรา แต่อย่างไรก็ตามมั่นใจว่าจากบุญกุศลของคุณย่าที่ท่านได้สร้างสมมา จะต้องส่งให้คุณย่าได้ไปอยู่ในภพที่ดี เช่นเดียวกับคุณปู่อย่างแน่นอน

นุรักคุณย่า นุอยู่ที่นี้จะตั้งใจเรียนและเป็นคนดีเหมือนอย่างที่คุณย่าเคยพร่ำสอนมาตั้งแต่ยังเล็ก ๆ ถ้าชาติหน้ามีจริง นุขอไปเป็นหลานคุณย่าอีก แต่นุจะมีบุญถึงเพียงนั้นหรือไม่ก็สุดที่จะรู้ได้

ประทานพร สิงหะ

นุ

เวียนนา

คำระลึกพระคุณคุณย่า

หลานขอให้คุณย่าไปสู่สุคติ และได้พบกับคุณปู่ตามที่คุณย่าได้ตั้งปณิธานไว้ กรรมดีที่คุณย่าได้สร้างไว้มากมาย คงส่งคุณย่าไปสู่สรวงสวรรค์ในสัมปรายภพ

ปิยะพันธ์ สิงหะ

คำระลึกพระคุณ

นับแต่ข้าพเจ้าจำความได้ ข้าพเจ้าก็จำคุณย่าได้ ตลอดเวลา ๑๔ ปีที่ผ่านมาในชีวิตของข้าพเจ้า คุณย่าท่านได้อบรมสั่งสอนมารยาทผู้ดีแก่หลาน ๆ อยู่เสมอ ตั้งแต่ข้าพเจ้าอายุ ๘ ขวบ ข้าพเจ้าได้ไปนอนเป็นเพื่อนท่านทุกคืน และทุกคืน ท่านต้องให้ข้าพเจ้าสวดมนต์ที่ท่านสอนแก่ข้าพเจ้าให้ท่านฟัง แค่ ๒ ปีหลังที่ท่านเริ่มไม่สบายต้องลงมานอนข้างล่าง ข้าพเจ้าก็ได้มาหาท่านทุกวันเสมอ บางครั้ง ท่านก็ได้เอามือลูบหัวข้าพเจ้าและยิ้มอย่างเมตตา แต่บัดนี้ เวลาเหล่านั้นไม่มีอีกแล้ว ความตายได้มาพรากท่านไปจากข้าพเจ้า แต่จะไม่มีสิ่งใดมาพรากความรักและเคารพที่ข้าพเจ้ามีต่อคุณย่าไปได้เลย

ด้วยความอาลัย

กิจ สิงหะ

พระคุณของย่า

ขอระลึก ถึงพระคุณ ของคุณย่า
อันความดี ของท่านนั้น เหลือประมาณ
ขอท่านสิ้น บุญไป พาใจโศก
จะจดจำ พระคุณท่าน ทุกเวลา

ท่านอุทิศส่้าห์ สั่งสอนเรา เหล่าลูกหลาน
ไม่มีปาน เปรียบได้ ในโลกา
วิปโยค สุครุทธม ถวิลหา
จะรักษา ภาพท่านไว้ ในใจ เอย

สกล สิงหะ

คิดถึงคุณย่า

มาวันนี้ ทิยา ลับลาจาก
หลานต้องพราก ร่มโพธิ์แก้ว แล้วสิหนา
หากทำได้ จะผันผ่อน ย้อนเวลา
เป็นวันที่ มีย่า ทุกคราไป

เหงาสุขเหงา เศร้าซึ้ง คิดถึงย่า
ทุกคืนวัน เวลา พาหวันไหว
ย่าลาลับ สุกหล้า แคนฟ้าไกล
เหลือเพียงรอย อาลัย ไฉนวันตร์

คิดถึงเรื่อง แท่นหลัง ครึ่งก่อนเก่า
บัดนี้เล่า เป็นนิยาม แห่งความฝัน
ยังติดตรึง ในความหมาย สายสัมพันธ์
เคารพมัน ระลึกไว้ ในพระคุณ

ย่าเคยสอน เคยสั่ง ในครึ่งก่อน
ย่าอาทร คอยช่วยเหลือ คอยเกื้อหนุน
ความรักใคร่ ความปรานี ที่เจือจุน
จะเป็นทุน ค้ำหลั่นไว้ จนได้ดี

หลานขอกราบ ถวายภักดี ลงที่ตัก
ฝากความรัก ความอาวรณ์ ถวายกลอนนี้
หากความจริง มีว่า ซาติน้ำมี
หลานทั้งสี่ ขอย่ามา เป็นย่าเรา....

ตัวนิก, ตัวเล็ก, ตัวใหม่ และตัวเลี่ยม
ธีรภัทร สิงหะ
ณัฐพร สิงหะ
อมรเสฏฐ์ สิงหะ
เนตรเสลา สิงหะ

คิดถึงคุณย่า

คณะเทคนิคการแพทย์ มหาวิทยาลัยมหิดล

๑๔ พฤศจิกายน ๒๕๖๐

กราบเท้าคุณย่าที่เคารพรักอย่างสูง

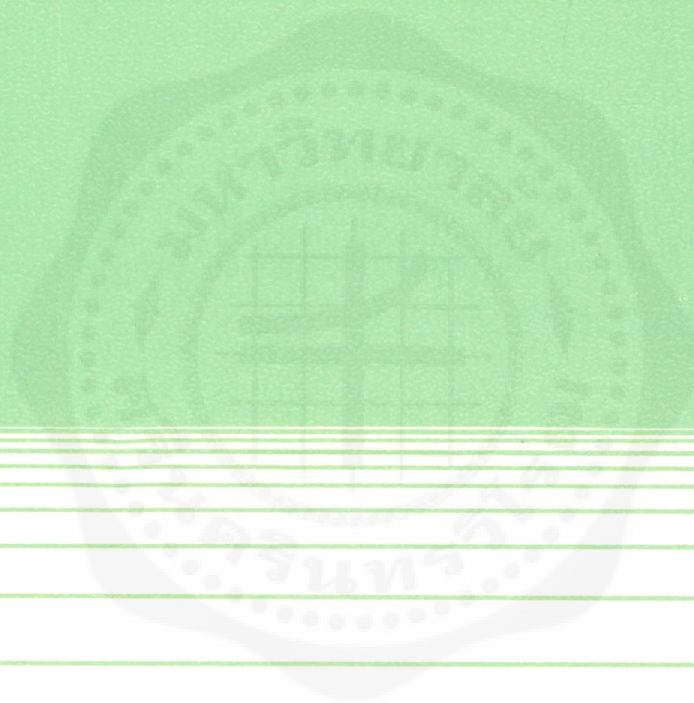
ศุกร์ที่ ๒๐ พฤษภาคม ๒๕๖๐ เวลา ๑๐.๓๐ น. น้องบ๊องขึ้นมาตามขณะทำงาน อยู่ ว่าคุณอาหุ้ยให้ไปทักคุณย่า หลานก็รีบไป พอขึ้นบันไดตึกพระสุจริตสุตาทะแค้นเดียว ก็ ทราบว่าคุณย่าหมดลมเสียแล้ว ซึ่งก่อนหน้านี้ ๑-๒ วัน หลานดูแล้วไม่รู้สึกสบายใจอยู่เช่นกัน และคิดว่าท่านคงจะเสียชีวิตในไม่ช้านี้ ถึงกระนั้นก็ตาม แม้จะทราบว่าสังขารและวัย รวมทั้ง ความเจ็บป่วยที่เป็นอยู่นานนับปีจะยืนอยู่มิได้ หลานก็ใจหายและมีความรู้สึกว่าได้ขาดร่มโพธิ์ทองไปอีกหนึ่งท่าน ซึ่งทั้ง ๆ เมื่อ ๓ ปีก่อนหน้านั้นหลานก็ขาดร่มโพธิ์ทอง คือ คุณปู่ไปหนึ่ง ท่านแล้วก็จะต้องมีมาขาดเพิ่มขึ้นอีก ทำให้สุดแสนเศร้าและอดใจหายเสียมิได้

ขอผลบุญกุศล และความดีที่คุณย่าได้กระทำและได้ประพฤติปฏิบัติตลอด มา จงถลันตาลให้คุณย่า จงไปจุติในภพในภูมิอันสูงส่ง สมบูรณ์ไปด้วยความสุข นานาประการ สมความปรารถนาด้วยดี

จากหลาน

กนกนาถ ชูปัญญา

แพทย์หญิงกนกนาถ (สิงหะ) ชูปัญญา

ปัญหาพระยามลินท์

ฉบับ

หอสมุดแห่งชาติ

สารบาญ

นิทานเบองตัน พรรณาเรื่องก่อนปจฉาวิสัสนา

หน้า ๑

วรรคที่ ๑

ปัญหาที่ ๑	๑ พระเจ้ามิลินท์ทรงลงบัญญัติพระนา-	
	เสนว่าจะเสลาหรือคมคายอย่างไร และ	
	ทรงไล่เลียงถึงข้อ	,, ๓
,, ๒	ว่าถึงจำนวนปีที่พระนาเสนบวช	,, ๕
,, ๓	ว่าถึงความ ประสงค์ แห่งการบวชและ	
	ความ ตกลงที่จะ พุด กัน โดย เจริญ	
	ปราชญ์	,, ๕
,, ๔	อันทกายอำมาตย์เรียนถามว่า อะไร	
	เป็นนาเสน	,, ๖
,, ๕	ว่าถึงประโยชน์ของการบวช	,, ๗
,, ๖	ถามว่า คนตายไปแล้วไม่มาเกิดอีกมี	
	บ้างหรือไม่	,, ๘
,, ๗	ถามว่า ผู้ที่ไม่มาเกิดอีก เป็นเพราะ	
	อะไร	,, ๙
ปัญหาที่ ๘	ถามว่า โยนิโสมนสิการและปัญญา	,,
	มีลักษณะอย่างไร	,, ๙
,, ๙	ถามว่า ศีลมีลักษณะอย่างไร	,, ๙
,, ๑๐	ถามว่า ศรัทธามีลักษณะอย่างไร	๑๐
,, ๑๑	ถามว่า วิริยะ ความเพียร มี ลักษณะ	
	อย่างไร	,, ๑๒
,, ๑๒	ถามว่า สติมีลักษณะอย่างไร	,, ๑๒
,, ๑๓	ถามว่า สมาธิมีลักษณะอย่างไร	,, ๑๓
,, ๑๔	ถามว่า ปัญญามีลักษณะอย่างไร	,, ๑๓
,, ๑๕	ถามว่า ความดีมีมากอย่าง เท่าใดถึง	
	ประโยชน์สำเร็จเป็นอย่างเดียวกัน มี	
	บ้างหรือไม่	,, ๑๔

วรรคที่ ๒

ปัญหาที่	๑	ถามว่า ผู้ที่ตายไปแล้วเกิดอีก จะยังคงเป็นผู้นั้น หรือจะเปลี่ยน ไปเป็นคนอื่น	หน้า ,, ๑๕
,,	๒	ถามว่า ผู้ที่ตาย ไปแล้ว ไม่มาเกิดอีก ตัวเขาเองจะรู้หรือไม่	,, ๑๖
,,	๓	ถามว่า ญาณกับปัญญา เป็นอันเดียวกันมิใช่หรือ	,, ๑๖
,,	๔	ถามว่า ผู้ที่จะไม่ต้องมาเกิดอีก ระหว่างยังมีชีวิตอยู่ จะรู้สึกต่อความลำบากหรือไม่	,, ๑๗
,,	๕	ถามว่า สุขเวทนาเป็นกุศลหรืออกุศล หรืออพยากฤต	,, ๑๘
,,	๖	ถามว่า คนตายไปแล้ว อะไรจักกลับมาเกิดต่อไปอีก	,, ๑๙
,,	๗	ถามว่า ตัวเธอจักกลับมาเกิดอีกหรือไม่	,, ๒๑
,,	๘	ถามว่า นามรูป คืออะไร	,, ๒๑
,,	๙	ถามว่า คนเรา ต้องเกิด มากชาติ ด้วยกันทุกคนหรือ	,, ๒๒

วรรคที่ ๓

,,	๑	ถามว่า อะไรเป็นเหตุให้เวียนเกิด เวียนตายกันอยู่	,, ๒๓
,,	๒	ว่าด้วยการจะกำหนดว่า คนเรา ชาติแรกเกิด ๆ เป็นอะไร อยู่ที่ไหน จะรู้ได้หรือไม่	,, ๒๓
,,	๓	ถามว่า คนเราเมื่อก่อนมาเกิดเป็นด้วย มีอะไรอยู่จึงเกิดมากันได้	,, ๒๔

ปัญหาที่ ๔	ถามว่า บุญบาปเกิดขึ้นในขณะนี้มีหรือไม่	หน้า
„	๕	ถามว่า สิ่งทีแรกสุดเกิดเป็นคนเป็นสัตว์มีหรือไม่
„	๖	ถามเรื่องเจตฐก
„	๗	ถามถึงลักษณะวิญญาณ
„	๘	ถามว่า วิญญาณ ๕ อย่างใดอย่างหนึ่งเกิดในที่ใด มโนวิญญาณก็เกิดในที่นั้นหรือ
„	๙	ถามว่า ผัสสมีสลักษณะอย่างไร
„	๑๐	ถามว่า เวทนามีสลักษณะอย่างไร
„	๑๑	ถามว่า ตัญญามีสลักษณะอย่างไร
„	๑๒	ถามว่า เจตนามีสลักษณะอย่างไร
„	๑๓	ถามว่า วิทกมีลักษณะอย่างไร
„	๑๔	ถามว่า วิจารมีลักษณะอย่างไร

วรรคที่ ๔

ปัญหาที่ ๑	ถามว่า ธรรมคือวิญญาณ ผัสสะ เวทนา ตัญญา เจตนา วิทก วิจาร ซึ่งเกิดร่วม ขณะกันจะ แยก ออก ได้หรือไม่	หน้า
„	๒	ว่าถึงเกลือซึ่งจะรู้จักได้ด้วยอะไร
„	๓	ถามว่า กิริยาที่เห็นรูป ได้ยินเสียง คมกลิ่น ลิ้มรส แทะต้อง ทั้ง ๕ นี้ มีฐานที่เกิดแตกต่างกันหรือเหมือนกัน
„	๔	ถามว่า เหตุไร มนุษย์จึงต่างกัน
„	๕	ถามว่า ทำไมจึงต้องเตรียมตัวไว้กับ ความทุกข์

ปัญหาที่ ๖	ถามว่า เหตุไรสัตว์นรกจึงทนทาน ต่อไฟนรกได้	หน้า ,, ๓๔
,, ๗	ถามว่า จริ่งหรือที่แผ่นดินตั้งอยู่บน น้ำ	,, ๓๕
,, ๘	ถามถึงเรื่องพระนิพพาน	,, ๓๕
,, ๙	ถามว่า ทุกๆคนได้พระนิพพานด้วย กันทั้งนั้นหรือ	,, ๓๖
,, ๑๐	ถามว่า ผู้ที่ยังไม่ได้พระนิพพานจะรู้ ว่า พระนิพพาน เป็นสุขได้อย่างไร	,, ๓๖
	วรรคที่ ๕	
,, ๑	ถามว่า พระพุทธเจ้ามีจริงหรือ	,, ๓๗
,, ๒	ถามว่า พระพุทธเจ้าไม่มีใครติเท่า เทียมจริงหรือ	,, ๓๘
,, ๓	ถามว่า คนอื่นเล่าจะรู้ได้อย่างไรว่า พระพุทธเจ้าเป็นผู้วิเศษจริง	,, ๓๘
,, ๔	ถามว่า ตัวเธอได้เห็นธรรมแล้วหรือ	,, ๓๙
,, ๕	ถามว่า ปฏิสนธิวิญญาณไปเกิดด้วย อาการอย่างไร	,, ๓๙
,, ๖	ถามว่า เจตภูตมีหรือไม่	,, ๔๐
,, ๗	ถามว่า คนตายมีส่วนใดส่วนหนึ่ง แห่งร่างกายนี้ ไปเป็นร่างกายหน้า บ้างหรือไม่	,, ๔๐
,, ๘	ถามว่า บุญบาปเมื่อยังไม่ให้ผลไปอยู่ ที่ไหน	,, ๔๑
,, ๙	ถามว่า ผู้ที่ยังจะต้องเกิดต่อไปเขาจะ รู้ตัวหรือไม่ว่าจะต้องเกิดอีก	,, ๔๑
,, ๑๐	ถามว่า เวลานั้นพระพุทธเจ้าเสด็จประ ทับอยู่ที่ไหน	,, ๔๒

วรรคที่ ๖

ปัญหาที่	๑	ถามว่า บรรพชิตบางพวก ยังมีความ รักร่างกายอยู่หรือ	หน้า	
			„	๔๓
„	๒	ถามว่า เหตุไฉนพระพุทธเจ้าจึงทรง บัญญัติ สิกขาบท ภายหลัง เหตุการณ์ที่ เกิดขึ้น	„	๔๓
„	๓	ถามว่า พระพุทธเจ้ามีพระสรีรกายได้ ลักษณะ อย่าง พระมหาบุรุษจริง หรือ	„	๔๔
„	๔	ถามว่า ข้อที่ว่าพระพุทธเจ้าทรงตั้ง อยู่ในพรหมวิหาร จะมีชื่อว่า พระองค์ทรงเอาอย่างพรหมหรือ	„	๔๕
„	๕	ถามว่า ใครเป็นอุปัชฌาย์อาจารย์ของ พระพุทธเจ้า	„	๔๖
„	๖	ถามว่า น้ำตาของคนเช่นไร จัดเป็น ยาได้	„	๔๖
„	๗	ถามว่า คนที่ยังมีกำหนด กับคนที่ ไม่มีความกำหนด มีข้อที่เหมือน กันอยู่บ้างหรือไม่	„	๔๗
„	๘	ถามว่า ที่อยู่ของปัญญา อยู่ที่ไหน	„	๔๗
„	๙	ถามว่า สังสารวัฏได้แก่อาการเช่นไร	„	๔๘
„	๑๐	ถามว่า อะไรที่ทำให้จำกิจการไว้ได้ นาน ๆ	„	๔๘
„	๑๑	ถามว่า สติเกิดขึ้นได้เอง หรือเกิด จากผู้อื่น	„	๔๘

วรรคที่ ๗

„	๑	ถามถึงสติ เกิดแก่อาการเท่าไร	„	๕๐
„	๒	ถามว่า ผู้ที่ทำบาปมาถึง ๑๐๐ ปี		

ปัญหาที่	ถ้าเวลาจะตาย ทำจิตให้ผ่องใส ได้	หน้า
	ก็ไปสู่คติ จะไปได้จริงหรือ	„ ๕๑
„ ๓	ถามว่า จะเพียรกับทุกข์ที่ยังไม่มาถึง จะได้หรือไม่	„ ๕๑
„ ๔	ถามว่า มนุษย์เราไปพรหมโลกจะถึง ได้ในทันทีที่เดียวหรือ	„ ๕๓
„ ๕	ถามว่า ทายพรหมกัน คน ๑ ไปเกิด พรหมโลก อีกคน ๑ ไปเกิดกัสมิรนคร คนไหนจะไปเกิดก่อน	„ ๕๓
„ ๖	ถามว่า ผู้ที่ตายไปเกิดในพรหมโลก ขณะเมื่อไม่มีวรรณสถานอย่างไร	„ ๕๔
„ ๗	ถามว่า คนเราเมื่อเข้าไปเกิดในภพ มารดาเข้าไปทางไหน	„ ๕๕
„ ๘	ถามว่า จะได้อริยมรรคอริยผลด้วย องค์คุณเท่าไร	„ ๕๖
„ ๙	ถามว่า บุญกับบาป ไหนจะจับใจ กว่ากัน	„ ๕๖
„ ๑๐	ถามว่า คนหนึ่งรู้จักบาป อีกคน หนึ่งไม่รู้จัก เมื่อกระทำบาป คนไหน จะบาปมากกว่า	„ ๕๗
„ ๑๑	ถามว่า มนุษย์เราจะเหาะได้หรือไม่	„ ๕๘
„ ๑๒	ถามว่า กระดุกสัตว์ยาวทั้ง ๑๐๐ โยชน์ มีบ้างหรือไม่	„ ๕๘
„ ๑๓	ถามว่า คนเราจะให้สงบเงียบได้สนิท จะได้หรือไม่	„ ๕๙
„ ๑๔	ถามว่า ทะเล ไก่แกอะไร	„ ๖๐
„ ๑๕	ถามว่า สิ่งทีละเอียดยกจะหักได้ด้วยอะไร	„ ๖๐

ปัญหาที่ ๑๖	ถามว่า วิญญาณความรู้แจ้ง ปัญญา ความรอบรู้ เจตมุต ทั้ง ๓ นี้ต่างกัน อย่างไร	หน้า ,, ๖๐
,, ๑๗	ว่าด้วย พระพุทธเจ้าทรงกระทำกิจ ซึ่งยากที่จะกระทำได้	,, ๖๑
,, ๑๘	ว่าด้วย พระเจ้ามิลินท์ตรัสปวารณากะ พระนาคเสน	,, ๖๒
ปัญหาที่สุด	ถามว่า เรื่องพระประชาบดีโคตมีทรง ถวายผ้าแก่พระพุทธเจ้า แก่พระพุทธ เจ้าตรัสให้ถวายแก่พระสงฆ์ ถ้าจริง พระสงฆ์จะมีดีกว่าพระพุทธเจ้าไปหรือ	,, ๖๒
ปรารภเมณฑกปัญหา		,, ๖๔

วรรคที่ ๑

ปัญหาที่ ๑	ว่าด้วยพวกเดียรดีย์ท้วงการบูชาพระ- พุทธเจ้า	,, ๖๔
,, ๒	ว่าด้วย ความเป็น สัพพัญญูของ พระ พุทธเจ้า	,, ๖๕
,, ๓	ว่าด้วย พระพุทธเจ้า ทรงบวช ให้พระ เทวทัต	,, ๖๖
,, ๔	ว่าด้วยเหตุแห่งแผ่นดินไหว	,, ๖๘
,, ๕	ว่าด้วย พระเจ้าสีวิราช ทรง กวักพระ เนตรให้ทาน แล้วทรงได้ทิพพจักขุ แทน	,, ๖๙
,, ๖	ว่าด้วยเหตุแห่งการที่สัตว์ถือปฏิสนธิ	,, ๗๐
,, ๗	ว่าด้วยพระสังฆธรรมอันทรธาน	,, ๗๑
,, ๘	ว่าด้วยพระพุทธเจ้าทรงละอกุศล ได้หมดสิ้น หรือยังเหลืออยู่บ้าง	,, ๗๒

ปัญหาที่ ๙	ว่าด้วยพระพุทธเจ้ายังทรงเข้าฌานอยู่	หน้า ๗๓
„ ๑๐	ว่าด้วยกำลังแห่งอิทธิบาทธรรม	„ ๗๔

วรรคที่ ๒

„ ๑	ว่าด้วยกำลังแห่ง การ ทรง อนุญาติ ให้ ถอนสิกขาบทเล็กน้อย	„ ๗๖
„ ๒	ว่าด้วยพระพุทธเจ้า ทรงสั่งสอนธรรม ไม่มีปีคบัง	„ ๗๗
„ ๓	ว่าด้วย สัตว์ทุก จำพวก ย่อมหวาดกลัว ต่อความตาย	„ ๗๘
„ ๔	ว่าด้วยอำนาจพระปริตรเป็นอุบายกัน ความตายได้	„ ๘๐
„ ๕	ว่าด้วยลาภของพระพุทธเจ้า	„ ๘๑
„ ๖	ว่าด้วย พระพุทธเจ้า ทรงทำประโยชน์ สุขแก่หมู่สัตว์	„ ๘๒
„ ๗	ว่าด้วยโลกุตระธรรมประเสริฐสุด	„ ๘๓
„ ๘	ว่าด้วยพระเทวทัตทำสังฆเภท	„ ๘๔
„ ๙	ว่าด้วยคนไม่รู้จักทำบาป	„ ๘๕
„ ๑๐	ว่าด้วยพระพุทธเจ้าเป็นที่พึ่งของ หมู่สัตว์	„ ๘๕

วรรคที่ ๓

„ ๑	ว่าด้วยพระพุทธเจ้าทรงแสดง อวยวะที่ลับให้เสลพรหมณ์ดู	„ ๘๖
„ ๒	ว่าด้วยพระพุทธเจ้ามีพระดำรัสเป็นสุจริต	„ ๘๘
„ ๓	ว่าด้วยหมึกกับไม้สระคร้อ	„ ๘๙
„ ๔	ว่าด้วยการถวายบิณฑบาตครั้งที่มีผลมากที่สุด	„ ๙๐
„ ๕	ว่าด้วยการทำการบูชา	„ ๙๐
„ ๖	ว่าด้วยสะเก็ดหินกระเด็นมา	

ปัญหาที่	กระทบทพระบาทพระพุทธเจ้า	หน้า
๗	ว่าด้วยการแสดงทานกถา มิใช่แทนการผูกเทียนขอ	๙๑
๘	ว่าด้วยพระพุทธรเจ้าทรงพระดำริ เมื่อแรกโปรกสัตว์	๙๒
๙	ว่าด้วยพระพุทธรเจ้าไม่มีครูไม่ มีอาจารย์	๙๓
๑๐	ว่าด้วยองค์คุณของสมณะ	๙๔

วรรคที่ ๔

๑	ว่าด้วยพระพุทธรเจ้าทรงเสริม ค่ายกองพระองค์	๙๕
๒	ว่าด้วยมิให้เบียดเบียนสัตว์	๙๖
๓	ว่าด้วยพระพุทธรเจ้าทรงขับไล่พระอัครสาวก ทั้งสองพร้อมทั้งพระภิกษุสงฆ์	๙๗
๔	ว่าด้วยพระพุทธรเจ้าทรงอนุญาตให้ พระอัครสาวกพร้อมทั้งพระภิกษุสงฆ์เข้าเฝ้า	๑๐๐
๕	ว่าด้วยบรรพชิตมิโอกาสได้ มรรคผลมากกว่าฆราวาส	๑๐๑
๖	ว่าด้วยมิให้อาลัยที่อยู่	๑๐๒
๗	ว่าด้วยพระพุทธรเจ้าเสวยพระ กระยาหารมากน้อยเท่าไร	๑๐๓
๘	ว่าด้วยการแสดงพระปาฏิโมกข์	๑๐๔
๙	ว่าด้วยอาบัติ	๑๐๕
๑๐	ว่าด้วยทรงยกย่องพระพาลุละ	๑๐๖

วรรคที่ ๕

๑	ว่าด้วยอำนาจฤทธิ์กับอำนาจบาป	๑๐๗
๒	ว่าด้วยธรรมชาติของพระโพธิสัตว์จะมา ทรงอุปติในชาติเป็นพระพุทธรเจ้า	๑๐๘

ปัญหาที่	๓	ว่าด้วยให้ทักษ์ความเกิดแก่เจ็บตาย	หน้า	๑๐๖
„	๔	ว่าด้วยพระสุวรรณสามอุยง	„	๑๐๗
„	๕	ว่าด้วยผลของกุศลอกุศล	„	๑๐๘
„	๖	ว่าด้วยนางอมราเทวีไม่ประพฤติ มิจฉาจาร	„	๑๐๘
„	๗	ว่าด้วยความไม่หวาดกลัวของ พระชินาสพ	„	๑๐๙
„	๘	ว่าด้วยมรรคเป็นของเก่าหรือใหม่	„	๑๑๑

วรรคที่ ๖

„	๑	ว่าด้วยปฏิบัติทาสายกลาง	„	๑๑๑
„	๒	ว่าด้วยธรรมไม่ให้เนิ่นช้า	„	๑๑๒
„	๓	ว่าด้วยกฤหิธส์สำเร็จพระอรหัตต์	„	๑๑๓
„	๔	ว่าด้วยพระโพธิสัตว์ไม่เบียด เบียนสัตว์	„	๑๑๔
„	๕	ว่าด้วยโชติपालมาณพบริภาษ พระพุทธรักษสป	„	๑๑๕
„	๖	ว่าด้วยวาสนาของนายฉฏิกการ ช่างหม้อ	„	๑๑๖
„	๗	ว่าด้วยพระพุทธเจ้าเป็นพระ ราชาด้วยเป็นพราหมณ์ด้วย	„	๑๑๗
„	๘	ว่าด้วยพระพุทธเจ้าทรงอุปติ ในยุคเดียวกัน ๒ องค์ไม่ได้	„	๑๑๘
„	๙		„	๑๑๙
„	๑๐	ว่าด้วยคนที่ต้องลาเพศจากสมณะ	„	๑๑๙

วรรคที่ ๗

ปัญหาที่	ข้อความ	หน้า
๑	ว่าด้วยความรู้สึทของพระอริยะ และของปฤชณ	๑๒๐
๒	ว่าด้วยเหตุที่พระอรหันต์ไม่มี ความทุกข์	๑๒๑
๓	ว่าด้วยผู้ต้องอาบัติปาราชิก แล้วกลับบวชอีก	๑๒๑
๔	ว่าด้วยสมณะและกฤหัสถ์ทุกสัณ	๑๒๒
๕	ว่าด้วยน้ำมีชีวิทหรือไม่	๑๒๓
๖	ว่าด้วยสิ่งที่ไม่มีในโลกเลย	๑๒๔
๗	ว่าด้วยพระอรหันต์ต้องอาบัติ หรือไม่	๑๒๔
๘	ว่าด้วยสิ่งที่ไม่เกิดแต่กรรม แต่ฤค	๑๒๕
๑๐	ว่าด้วยสิ่งที่เกิดแต่กรรมแต่ฤค	๑๒๖

วรรคที่ ๘

๑	ว่าด้วยยักษมีหรือไม่	๑๒๗
๒	ว่าด้วยเหตุทรงบัญญัติสิกขาบท ไม่พร้อมกัน	๑๒๗
๓	ว่าด้วยโรคของพระอาทิตย์	๑๒๘
๔	ว่าด้วยฤคที่พระอาทิตย์ร้อน	๑๒๘
๕	ว่าด้วยพระเวสสันดรทรง บำเพ็ญทานบารมี	๑๒๙
๖	ว่าด้วยทฤคกริยา	๑๓๒
๗	ว่าด้วยกำลังของบุญบาป	๑๓๖
๘	ว่าด้วยการอุทิสบุญกุศล	๑๓๘
๙	ว่าด้วยการอุทิสบาปกรรม	๑๓๙
๑๐	ว่าด้วยฝัน	๑๔๐

วรรคที่ ๙

ปัญหาที่	๑ ว่าด้วยถึงที่ตายหรือไม่ถึงที่ ก็ตาย	หน้า ,, ๑๔๑
,,	๒ ว่าด้วยพระอรหันต์นิพพานมี ปาฏิหาริย์	,, ๑๔๓
,,	๓ ว่าด้วยสัตว์มีโอกาสดำเนินผล ทุกจำพวกหรือไม่	,, ๑๔๔
,,	๔ ว่าด้วยพระนิพพานมีทุกข์ปนด้วย หรือไม่	,, ๑๔๕
,,	๕ ว่าด้วยคุณแห่งพระนิพพาน	,, ๑๔๖
,,	๖ ว่าด้วยการทำให้แจ้งซึ่งพระ นิพพาน	,, ๑๔๘
,,	๗ ว่าด้วยที่ตั้งแห่งพระนิพพาน	,, ๑๔๙
,,	๘ ว่าด้วยการอนุমানพระนิพพาน	,, ๑๕๐
,,	๙ ว่าด้วยธุงก์	,, ๑๕๒
บทมอดิกา		,, ๑๕๗

วรรคที่ ๑

องค์ ๑ แห่งพา	,, ๑๕๘
องค์ ๕ แห่งไก่อ	,, ๑๕๙
องค์ ๑ แห่งกระแต	,, ๑๕๙
องค์ ๒ แห่งพ่อเสือเหลือง	,, ๑๖๐
องค์ ๑ แห่งนางเสือเหลือง	,, ๑๖๐
องค์ ๕ แห่งเต่า	,, ๑๖๑
องค์ ๑ แห่งปี	,, ๑๖๒
องค์ ๑ แห่งรางป็น	,, ๑๖๒
องค์ ๒ แห่งกา	,, ๑๖๓
องค์ ๒ แห่งลิง	,, ๑๖๓

วรรคที่ ๒

องค์ ๑	แห่งถ่านน้ำเต้า	หน้า	๑๖๔
องค์ ๓	แห่งบัว	,,	๑๖๔
องค์ ๒	แห่งพืช	,,	๑๖๕
องค์ ๑	แห่งไม้ขานาง	,,	๑๖๕
องค์ ๓	แห่งเรือ	,,	๑๖๖
องค์ ๒	แห่งเรือคิตโตโครก	,,	๑๖๖
องค์ ๑	แห่งเสากระโดง	,,	๑๖๗
องค์ ๓	แห่งคันหน	,,	๑๖๗
องค์ ๑	แห่งคนงาน	,,	๑๖๘
องค์ ๕	แห่งมหาสมุทร	,,	๑๖๘

วรรคที่ ๓

องค์ ๕	แห่งแผ่นดิน	,,	๑๖๙
องค์ ๕	แห่งน้ำ	,,	๑๗๐
องค์ ๕	แห่งไฟ	,,	๑๗๐
องค์ ๕	แห่งลม	,,	๑๗๑
องค์ ๕	แห่งภูเขา	,,	๑๗๒
องค์ ๕	แห่งอากาศ	,,	๑๗๓
องค์ ๕	แห่งพระจันทร์	,,	๑๗๔
องค์ ๗	แห่งพระอาทิตย์	,,	๑๗๔
องค์ ๓	แห่งท้าวสักกะ	,,	๑๗๕
องค์ ๔	แห่งพระเจ้าจักรพรรดิ	,,	๑๗๖

วรรคที่ ๔

องค์ ๑	แห่งปลวก	,,	๑๗๖
องค์ ๒	แห่งแมว	,,	๑๗๗
องค์ ๑	แห่งหนู	,,	๑๗๗
องค์ ๑	แห่งแมลงป่อง	,,	๑๗๗

องค์ ๑	แห่งพิงพอน	หน้า	๑๗๘
องค์ ๒	แห่งสุนัขจอก	,,	๑๗๘
องค์ ๓	แห่งเนือ	,,	๑๗๙
องค์ ๔	แห่งโค	,,	๑๗๙
องค์ ๒	แห่งสุกร	,,	๑๘๐
องค์ ๕	แห่งช้าง	,,	๑๘๐

บรรดที่ ๕

องค์ ๗	แห่งราชสีห์	,,	๑๘๑
องค์ ๓	แห่งนกจากพราก	,,	๑๘๒
องค์ ๒	แห่งนางนกเงือก	,,	๑๘๓
องค์ ๑	แห่งนกกระจอก	,,	๑๘๔
องค์ ๒	แห่งนกเค้า	,,	๑๘๔
องค์ ๑	แห่งนกตะขาบ	,,	๑๘๕
องค์ ๒	แห่งกิ้งกาว	,,	๑๘๕
องค์ ๑	แห่งปลิง	,,	๑๘๕
องค์ ๓	แห่งงู	,,	๑๘๖
องค์ ๑	แห่งงูเหลือม	,,	๑๘๖

บรรดที่ ๖

องค์ ๑	แห่งแมลงมม	,,	๑๘๗
องค์ ๑	แห่งทารกกินนม	,,	๑๘๗
องค์ ๑	แห่งเต่าเหลืออง	,,	๑๘๘
องค์ ๕	แห่งบ้ำชัญ	,,	๑๘๘
องค์ ๓	แห่งคันไม้	,,	๑๘๙
องค์ ๕	แห่งฝน	,,	๑๘๙
องค์ ๓	แห่งแก้วมณี	,,	๑๙๐
องค์ ๔	แห่งพรานเนือ	,,	๑๙๐
องค์ ๒	แห่งพรานเบ็ค	,,	๑๙๑
องค์ ๒	แห่งช่างไม้	,,	๑๙๑

บรรดที่ ๗

องค์ ๑	แห่งหม้อ	หน้า	๑๙๒
องค์ ๒	แห่งกาลักน้ำ	,,	๑๙๒
องค์ ๓	แห่งร่ม	,,	๑๙๓
องค์ ๓	แห่งนา	,,	๑๙๓
องค์ ๒	แห่งยา	,,	๑๙๔
องค์ ๓	แห่งโกชนะ	,,	๑๙๔
องค์ ๔	แห่งนายขมังธนู	,,	๑๙๕

ปัญหาพระยามิลินท์

นิทานเบื้องต้น

เดิมมีกษัตริย์ชาวโยนกพระองค์หนึ่ง ทรงพระนามว่าพระเจ้ามิลินท์ เสวยราชสมบัติอยู่ในสาครราชธานี พระองค์มีพระปรีชาเฉลียวฉลาดว่องไว สามารถทรงทราบเหตุการณ์ได้ทันทั่วทั้งที่ และมักพอพระราชหฤทัยในการไล่เลียงลัทธิต่าง ๆ จนนักปราชญ์ ในสมัยนั้นครั้นคร้ามไม่กล้าจะทูลโต้ตอบพระราชปจฉาได้

ก็ในสมัยนั้นมีพระเถระองค์หนึ่งชื่อว่าอัสสกุต อยู่ที่ถ้ำรักขิตกุหา ณ ป่าหิมพานต์ เมื่อได้ทราบพระเกียรติคุณของพระเจ้ามิลินท์ ดังนั้นจึงประชุมสงฆ์ได้ถามว่ารูปใดจะสามารถแก้ปัญหาวายพระเจ้ามิลินท์ได้บ้าง สงฆ์ทุกรูปต่างพากันนิ่ง พระอัสสกุตจึงว่ามีเทพบุตรฉลาดอยู่องค์หนึ่งชื่อว่ามหาเสน อยู่ในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ นั้นแหละจะเป็นผู้สามารถโต้ตอบกับพระเจ้ามิลินท์ได้ สังฆสมาคมจึงตกลงพร้อมกันขึ้นไปยังเทวโลก เล่าเรื่องและความประสงค์ให้พระอินทร์และมหาเสนเทพบุตรฟัง จนตลอด ครั้นอัญเชิญมหาเสนเทพบุตรได้สมประสงค์แล้ว จึงพากันกลับมายังมนุษยโลก แล้วจัดให้พระโรหณเถระเข้าไปเฝ้าความนิมนต์ขอให้แก้ตระกูลโสณุตตรพราหมณ์ ซึ่งเป็นตระกูลที่มีมหาเสนเทพบุตรจะจุติลงมาเกิด จนตระกูลนั้นเกิดความเลื่อมใสในพระพุทธศาสนา

ฝ่ายมหาเสนเทพบุตรเมื่อรับอัญเชิญจากคณะสงฆ์แล้วก็จุติลงมาเกิดในตระกูลโสณุตตรพราหมณ์ ทำบิลขังกลคามริมป่าหิมพานต์ ได้นามว่านาคเสนกุมาร เมื่อเติบโตขึ้นก็ได้รับการศึกษาศิลปวิทยาจากสำนักครูทั้งหลาย ตลอดจนไตรเพท อันเป็นคัมภีร์สำคัญของพราหมณ์ก็ได้ศึกษาจนชำนาญชำนาญ ครั้นแล้วจึงมาร่ำฟังว่า วิชาเหล่านี้ไม่มีแก่นสารอะไร ก็เกิดความเบื่อหน่าย

อยู่มาวันหนึ่ง พระโรหณเถระเข้าไปฉันที่บ้านโสณุตตรพราหมณ์ พอนาคเสนกุมารเห็นก้นิกแปลกทันที จึงเรียนถามว่า ทำไมท่านจึงต้องโกนผมโกนหนวดและต้องนุ่งห่มผ้าเหลือง

กรณีรู้เหตุผล จึงเรียนถามอีกว่า คนเพศเช่นท่านได้รับศึกษาวิชาอะไรบ้าง เมื่อได้รับตอบว่า ได้รับศึกษาวิชาอย่างสูงสุดในโลก จึงไปขออนุญาตต่อบิณฑบาตมาบวชเรียนบ้าง ครั้นบวชเป็นสามเณรแล้ว ก็เล่าเรียนพระไตรปิฎกในสำนักพระโพนธเถระ พออายุเต็ม ๒๐ ก็บวชเป็นพระภิกษุ ศึกษาต่อไปจนเชี่ยวชาญแตกฉานในพระไตรปิฎก เมื่อพระอัสสสุตรู้ว่า พระนาคเสนเชี่ยวชาญดีแล้ว จึงนำไปหาพระอายุपालเถระ ที่สังเขยบริเวณ (ใกล้พระราชวังพระเจ้ามิลินท์) เพื่อจะได้มีโอกาสถวายวิสัชนาพระราชปจฉา

วันหนึ่งพระเจ้ามิลินท์ตรัสถามเหล่าอำมาตย์ว่า เห็นมีใครบ้างซึ่งพอจะโต้ตอบกับเราได้ เหล่าอำมาตย์จึงกราบทูลว่า มีพระเถระอยู่รูปหนึ่ง ชื่อว่าอายุपालเถระ พอจะถวายวิสัชนา แก้ปัญหาของพระองค์ได้ เมื่อทรงทราบดังนั้นก็เสด็จไปหาพระอายุपालเถระตรัสถามปัญหาแรก พระอายุपालเถระก็ถวาย วิสัชนาให้ทรงสับสนสงสัยไม่ได้

ขณะนั้นเทวมนัคคิอำมาตย์จึงกราบทูลว่า ยังมีพระภิกษุอยู่รูปหนึ่งชื่อนาคเสนเป็นผู้มีปฏิภาณแตกฉานในพระไตรปิฎก พอพระเจ้ามิลินท์ทรงไต่ถามนามว่านาคเสน ก็ทรงหวาดพระราชหฤทัย เพราะว่า เมื่อครั้งศาสนาพระกัสสปสัมมาสัมพุทธเจ้า พระเจ้ามิลินท์บวชเป็นสามเณรอยู่ในสำนักของพระนาคเสน (ซึ่งในครั้งกระนั้น ท่านเป็นพระภิกษุรูปหนึ่ง) วันหนึ่งพระภิกษุรูปนั้น (คือพระนาคเสน) กวาดหยากเยื่อกองไว้ แล้วเรียกให้สามเณรมาขน สามเณรแกลังทำเป็นไม่ได้ยินเสีย ท่านจึงบันดาลโทสะหยิบเอาไม้กวาดตีสามเณร ๆ ก็จำใจขน ครั้นขนเสร็จแล้วจึงตั้งความปรารถนาว่า ด้วยผลบุญแห่งการขนหยากเยื่อทั้งนี้ ชาติต่อไปขอให้มิเคยคัดค้านภาพใหญ่หลวง และขอให้มิปัญญาเฉียบแหลมกว่าชนทั้งปวง พระภิกษุรูปนั้นรู้ว่าสามเณรตั้งสัตยาธิษฐานเช่นนั้น จึงปรารถนาบ้างว่า ด้วยเดชแห่งกุศลที่ข้าพเจ้าได้กวาดหยากเยื่อนี้ ชาติต่อไปขอให้มิปฏิภาณว่องไวสามารถโต้ตอบปัญหาแม่ของ สามเณรนี้ได้

เมื่อพระเจ้ามิลินท์ทรงทราบข่าวจากเทวมนัคคิ อำมาตย์ดังนั้น จึงเสด็จไปหาพระนาคเสนยังที่อยู่อ

วรรคที่ ๑

ปัญหาที่ ๑

เมื่อพระเจ้ามิลินท์เสด็จเข้าไปถึงพระนาคเสน ทรงปราศรัยพระเถระเจ้าแล้ว จึงมีพระ
พระราชดำรัสว่า ข้าพเจ้ามีความประสงค์จะพูดด้วยเธอ

พระนาคเสนทูลตอบว่า ขอถวายพระพร ขอพระองค์จงตรัสมาเถิด อาตมภาพก็
ใคร่จะฟังอยู่

ม. ข้าพเจ้าพูดแล้ว เธอฟังเอาเถิด

น. อาตมภาพฟังแล้ว พระองค์ตรัสมาเถิด

ม. เธอฟังได้ยินว่ากระไร

น. พระองค์ตรัสมาว่ากระไร

ม. ก็ข้าพเจ้าได้ถามเธอแล้ว

น. อาตมภาพก็ได้ถวายวิสัชนาแล้ว

ม. เธอวิสัชนามาว่ากระไร

น. พระองค์ตรัสถามว่ากระไร

เมื่อต่างฝ่ายต่างลงอุทวิปริบแห่งกันและกันอยู่จะเห็นประชาชนชาวโยนกก็พากันข้อง
สาธการถวายพระนาคเสน แล้วกราบทูลพระเจ้ามิลินท์ว่า ข้าแต่พระมหาราชเจ้า ขอพระองค์
จงตรัสถามปัญหาในทันทีเถิด

จึงพระเจ้ามิลินท์ตรัสถามว่า คุณก่อนพระผู้เป็นเจ้า ธรรมดาผู้ที่จะพูดกัน ถ้าไม่รู้จักชื่อ
และสกุลก่อนแล้ว จะพูดกันอย่างไร เพราะฉะนั้นข้าพเจ้าขอทราบว่าคุณชื่อไร

พระนาคเสนทูลตอบว่า ชื่อของอาตมภาพเพื่อนพรหมจารีเรียกว่านาคเสน แต่โยม
ทั้ง ๒ เรียกนาคเสนบ้าง วีรเสนบ้าง สุรเสนบ้าง สีหเสนบ้าง ขอถวายพระพร อันคำชื่อ
เหล่านี้เป็นคำที่ต้งขึ้นไว้สำหรับร้องเรียกกันเท่านั้น หามิตัวบุคคลที่จะฟังกันได้ชื่อ่นั้นไม่

ทันใดนั้นแล พระเจ้ามิลินท์ได้ตรัสประกาศกะบริษัทว่า ท่านทั้งหลายจงเป็นพยาน
ช่วยกันจำคำพระนาคเสนไว้ แล้วตรัสกะพระเถระว่า คุณพระนาคเสน ถ้าว่าคนเราไม่มีตัวตน

จริงเช่นเธอนั้น ก็ใครเล่าถวายบาตรจีวรแก่เธอ ใครเป็นผู้ใช้สอยบาตรจีวรนั้น และหากว่าใครฆ่าเธอ ก็คงจะไม่เป็นบาป, แล้วตรัสชักใช้ต่อไปว่า ก็ที่เธอแสดงชื่อว่านาคเสนนั้น อะไรเล่าเป็นนาคเสน ผมหรือเป็นนาคเสน เมื่อพระเถระทูลตอบว่า มิใช่ ก็ตรัสถามต่อไปจนครบอาการ ๓๒ ทรงไล่เรียงไปแต่ละอย่าง ๆ ว่า เป็นนาคเสนหรือ พระเถระเจ้าก็ทูลตอบว่า มิใช่ จึงตรัสไล่ถึงขั้น ๕ แต่ละอย่าง ๆ ว่า เป็นนาคเสนหรือ พระเถระเจ้าก็ทูลตอบว่า มิใช่ จึงตรัสไล่รวมกันว่า หรือทั้ง ๕ ขั้นเป็นนาคเสน หรือนาคเสนมันนอกออกไปจากขั้นทั้ง ๕ นั้น พระเถระเจ้าก็ทูลตอบว่า มิใช่ ๆ ทุกข้อ

พระเจ้ามิลินเห็นเป็นที่ จึงตรัสเย้ยว่า ข้าพเจ้าถามไล่เรียงเธอ ก็ไม่พบว่า อะไรเป็นนาคเสน เธอพูดเหลวไหล ไม่มีส่วนที่เป็นนาคเสนสักหน่อย

ก่อนที่พระเถระเจ้าจะถวายวิสัชนาแก้ปัญหานี้ ได้ทูลบรรยายเป็นฐานปาวศรัย เพื่ออ้อนหาช่องให้พระเจ้ามิลินท์ตรัสเป็นที่เสียก่อน ว่าพระองค์เป็นกษัตริย์สุขุมลชาติ เสด็จออกจากพระนครมาเวลาเที่ยง กรวดทรายตามทางกำลังร้อนจัด ถ้าทรงดำเนินมา พระบาททรงจะพอง พระราชหฤทัยคงจะอ่อนเพลียเป็นแน่ ขอถวายพระพร พระองค์เสด็จพระราชดำเนินมาด้วยพระบาทหรือด้วยราชพาหนะ จึงพระเจ้ามิลินท์ตรัสตอบว่า ข้าพเจ้าก็มาด้วยรถสิธเธอ

พระนาคเสนเถระเจ้าเห็นได้ทีจึงทูลถามว่า ถ้าพระองค์เสด็จมาด้วยรถ ขอพระองค์ได้ตรัสบอกกะอาत्मภาพว่า อะไรเป็นรถ งอนหรือเป็นรถ พระเจ้ามิลินท์ตรัสตอบว่า มิใช่ พระเถระเจ้าจึงทูลถามต่อไปว่า หรือเครื่องอุปกรณ์อย่างอื่น เช่นเพลาล้อแอกแต่ละอย่าง ๆ เป็นรถ พระเจ้ามิลินท์ก็ตรัสตอบว่า มิใช่ พระเถระเจ้าจึงถามอีกว่า หรือเครื่องอุปกรณ์เหล่านั้นทั้งหมดเป็นรถ หรือว่ารถมันนอกออกไปจากเครื่องอุปกรณ์เหล่านั้น, พระเจ้ามิลินท์ก็ตรัสตอบว่า มิใช่ ๆ พระเถระเจ้าจึงทูลเย้ยว่า อาत्मภาพทูลถามพระองค์ ก็ไม่พบว่าอะไรเป็นรถ พระองค์ตรัสไม่สมกับพระคำรัสเบื่องตัน

ขณะนั้นเหล่าประชาชนชาวโยนกต่างก็ช้องสาธุการถวายพระนาคเสน แล้วกราบทูลพระเจ้ามิลินท์ว่า ข้าแต่พระมหाराชเจ้า ขอพระองค์จงตรัสแก้เสียบัดนี้เถิด

พระเจ้ามิลินท์จึงตรัสว่า ตุก่อนพระนาคเสน คำว่ารถซึ่งข้าพเจ้าตอบเธอในเบื้องต้นนั้น เหตุอาศัยทั้งองทั้งเพลเป็นต้น รวมกันเข้า จึงมีชื่อเรียกเช่นนั้น

พระเถระเจ้าจึงทูลว่า พระองค์ตรัสถูกแล้ว ขอถวายพระพร แม้คำว่านาคเสนซึ่งเป็นชื่อของอาत्मภาพก็เช่นนั้นเหมือนกัน อาศัยทั้งผมทั้งขนเป็นต้น อาศัยทั้งรูปทั้งนามประชุมกันเข้า จึงมีคำชื่อนั้น แต่ว่าเมื่อพูดโดยปรมาัตถ์แล้ว ก็หาว่ามีบุคคลที่จะพึงกันได้ในชื่อนั้นไม่

เมื่อพระเถรเจ้าถวายวิสัชนาแก้ปัญหาจนแล้ว พระเจ้ามิลินท์ก็ตรัสชมเชยว่า น่าฟัง ข้าพเจ้าไม่เคยได้ยินได้ฟังเช่นนี้เลย เธอวิสัชนาปัญหาไพเราะจริง ถ้าว่าพระพุทธเจ้ายังเสด็จดำรงพระชนม์อยู่ ก็คงจะประทานสาธุการเป็นแน่

จบนามปัญหา

ปัญหาที่ ๒

พระเจ้ามิลินท์ตรัสถามว่า คุณ่อนพระนาคเสน เธอบวชได้กี่ปีมาแล้ว

พระนาคเสนทูลตอบว่า ขอถวายพระพร ได้ ๗ ปีมาแล้ว

ม. อะไรเป็นจำนวน ๗ ตัวเธอหรือ ๆ ว่าการนับเป็นจำนวน ๗

ก็ขณะนั้นเงาของพระเจ้ามิลินท์ฉายอยู่ที่พื้นดินและในหม้อน้ำ เมื่อมีพระราชดำรัสถามดังนั้น พระนาคเสนจึงทูลว่าเงาพระองค์ไปปรากฏอยู่ที่พื้นดินและที่หม้อน้ำ อาตมภาพขอทูลถามว่า พระองค์เป็นพระราชหรือเงานั้นเป็นพระราช

ม. ข้าพเจ้าสิเป็นราชา เงามิใช่ราชา ด้วยว่าเงาอาศัยตัวข้าพเจ้าจึงปรากฏขึ้น

น. ขอถวายพระพร นี่ก็เป็นเช่นนั้นแล จำนวน ๗ ปี นี้มีขึ้นก็เพราะว่านับแต่อาตมภาพบวชมาจนบัดนี้ วันคืนได้ล่วงไปเป็นจำนวนปีเท่านั้น

ม. เธอช่างฉลาดจริง ๆ

จบวิสัชนาปัญหา

ปัญหาที่ ๓

พระเจ้ามิลินท์ตรัสถามว่า คุณ่อนพระนาคเสน เธอบวชประสงค์อะไร

พระนาคเสนทูลตอบว่า ขอถวายพระพร ประสงค์จะดับทุกข์ และประสงค์จะให้ เป็นประโยชน์สุขแก่คนทั่วไป

ม. ถ้ากระนั้น เธอจะยอมสละเวลาพูดกับข้าพเจ้าได้หรือไม่

น. ถ้าพระองค์ตรัสอย่างบัณฑิต อาตมภาพก็จักพูดด้วยได้ ถ้าตรัสอย่างพระเจ้าแผ่นดิน อาตมภาพก็พูดด้วยไม่ได้

ม. บัณฑิตพูดกันอย่างไรเล่าเธอ

น. บัณฑิตพูดกัน ย่อมผูกเป็นปัญหาตามกันบ้าง แก่ปัญหากันบ้าง พุทชู้บ้าง
ยอมรับบ้าง พุทแข่งกันบ้าง อีกฝ่ายกลับพุดแข่งบ้าง และยอมไม่โกรธเพราะการพุดโต้เถียงกัน
นั้น ขอถวายพระพร บัณฑิตพูดกันอย่างนี้

ม. ก็พระเจ้าแผ่นดินพุดอย่างไรเล่าเธอ

น. ขอถวายพระพร ,พระเจ้าแผ่นดินเมื่อทรงออกความเห็นเรื่องใดเรื่องหนึ่งอยู่ ผู้
ใดทูลคัดค้านขึ้น ก็ลงพระราชอาญาแก่ผู้นั้น พระเจ้าแผ่นดินทั้งหลายตรัสอย่างนี้

ม. ข้าพเจ้าจักพุดอย่างบัณฑิต จะไม่พุดอย่างพระเจ้าแผ่นดิน ขอเธอจงพุดตาม
สบายเหมือนอย่างพุดกะสามเณร หรือคนรักสาวตั้นนั้นเถิด อย่าได้มีความเกรงกลัวเลย

น. ขอถวายพระพร เป็นพระมหากษัตริย์อย่างยิ่ง

ม. ข้าพเจ้าขออนุญาตซักถามเธอจะได้หรือไม่

น. ขอพระองค์จงตรัสถามเถิด

ม. ข้าพเจ้าได้ถามเธอแล้ว

น. อาตมภาพก็ได้ถวายวิสัยมาแล้ว

ม. เธอวิสัยนามว่ากระไร

น. พระองค์ตรัสถามมาว่ากระไร

ม. เธอจะสามารถจริง

จบติลทปริญาปัญหา

ปัญหาที่ ๔

จึงพระเจ้ามลิந்தทรงพระราชดำริว่า พระภิกษุรูปนี้มีปริชาสามารถพุดโต้ตอบเราได้
ก็แต่ข้อที่เราจะต้องถามยังมีอยู่มาก วันนั้นหมดเวลาเสียแล้ว อย่ากระนั้นเลยพຸ່ງนี้จึงพุดกันต่อไป
ในวังเถิด เมื่อทรงพระราชดำริจะนั้นแล้ว จึงตรัสสั่งเทวมันตียอำมาตย์ ให้อาราธนาพระเถรเจ้า
เข้าไปในพระราชวังในวันรุ่งขึ้น แล้วเสด็จจากราชอาสน์ ตรัสลาพระเถรเจ้ามาทรงม้าพระที่นั่ง
เสด็จกลับคืนเข้าสู่พระราชวัง ฝ่ายเทวมันตียะอำมาตย์ก็อาราธนาพระเถรเจ้าตามรับสั่ง

ครั้นวันรุ่งขึ้น อำมาตย์ ๔ นาย คือ เนมิตตียอำมาตย์ ๑ อันตกายอำมาตย์ ๑
มังกรอำมาตย์ ๑ สัพพทินนอำมาตย์ ๑ พร้อมกันเข้าไปทูลถามพระเจ้ามลิந்தว่า จะโปรดให้
นิมนต์พระนาคเสนเข้ามาหรือยัง เมื่อตรัสอนุญาตแล้วจึงทูลถามว่าจะโปรดให้มากับพระภิกษุ

สักกัฏฐ, ตรัสว่า ท่านจะมากับพระภิกษุก็รูปก็ตามใจท่านเถิด จึงอำมาตย์ ๔ นายพากันไป
เรียนพระเถระเจ้าตามพระราชดำรัส

ครั้นได้เวลาพระนาคเสนก็พาพระภิกษุสงฆ์เข้าไปสู่สำนักสนคร ขณะเมื่อเดินไปตามทาง
อันตกยาอำมาตย์เข้าเดินเคียงพระนาคเสนแล้วถามขึ้นว่า คำชื่อที่เธอแสดงว่า ‘นาคเสน’ นั้น
อะไรเป็นนาคเสน

พระนาคเสนถามว่า ก็ท่านเข้าใจว่าอะไรเล่า

อ. ข้าพเจ้าเข้าใจว่า ลมหายใจเข้าออกนั้นแหละเป็นนาคเสน

น. ก็ถ้าลมนั้น ออกมาแล้วไม่กลับเข้าไปอีก หรือเข้าไปแล้วไม่กลับออกมาอีก คน
นั้นจะมีชีวิตอยู่ต่อไปอีกได้หรือไม่

อ. คนนั้นก็ตายสนิทท่าน

น. คนที่เป่าสังข์ เป่าขลุ่ยหรือเป่าขลุ่ย ลมกลับเข้าไปอีกหรือ

อ. หามิได้

น. ก็เมื่อเป็นเช่นนั้น โฉนเขาจึงไม่ตายเล่า

อ. เธอพูดจาดังนั้น ข้าพเจ้าไม่มีความสามารถพอที่จะพูดโต้ตอบได้ ขอเธอมอง
ว่าให้ฟังที่เดียวเถิด

น. ลมหายใจเข้าออกนั้น ไม่ใช่ชีวิต เป็นแต่สำหรับปรนปรีอร่างกายให้เป็นอยู่
เท่านั้น

อันตกยาอำมาตย์ก็เลื่อมใส

จบอันตกยาปัญหา

ปัญหาที่ ๕

เมื่อพระนาคเสนไปถึงพระราชวัง พระเจ้ามิลินท์ก็ทรงประเคนอาหารบิณฑบาตเลี้ยง
และพระราชทานผ้าไตรแก่พระสงฆ์ทั่วทุกรูปแล้ว มีพระราชดำรัสนิมนต์แต่พระนาคเสนกับ
พระภิกษุ ๑๐ รูปให้รออยู่ นอกนั้นให้กลับไป แล้วจึงตรัสถามว่าดูก่อนพระนาคเสน นี้เราจะ
พูดกันถึงเรื่องอะไรดี

พระนาคเสนทูลตอบว่า ขอถวายพระพร การพูดกันนี้ก็มีผลประโยชน์อยู่แต่เหนือ
ความเท่านั้น เพราะฉะนั้น จึงตรัสแก่โดยเนื้อความเถิด

ม. การบวชของเรามีประโยชน์อย่างไร และมีอะไรเป็นคุณ ซึ่งเธอต้องประสงค์
อย่างยิ่ง

น. การบวชมีประโยชน์ที่จะได้รู้ว่า ทำอย่างไรจึงจะดับความทุกข์ที่มีอยู่ได้ และจะ
ไม่ให้ความทุกข์อย่างอื่นเกิดขึ้นอีก อนุपाทานนิพพาน (การดับจนสิ้นเชื้อ) เป็นคุณซึ่งอาत्म-
ภาพต้องประสงค์อย่างยิ่ง

ม. บรรดานักบวช บวชมุ่งประโยชน์อย่างนั้นด้วยกันทั้งนั้นหรือ

น. หามิได้ บางพวกบวชเพื่อจะหนีพระเจ้าแผ่นดินหรือหนีโจร บางพวกบวช
ตามพระราชานุมัติ บางพวกบวชแก้บน บางพวกบวชหวังผลคือลาภยศ บางพวกบวชเพราะกลัว
ภัย ขอดวายพระพร แต่บางพวกบวชก็ด้วยมุ่งประโยชน์อย่างนั้น

ม. ก็ตัวเธอเล่า บวชมุ่งประโยชน์อย่างนั้นหรือ

น. ขอดวายพระพร อาत्मภาพบวชแต่ยังเป็นเด็ก ไม่ทราบว่าการบวชเพื่อประโยชน์
อย่างนั้น เป็นแต่คิดเห็นในขณะนั้นว่า พระสมณสากยบุตรเป็นผู้มีปัญญา ท่านคงจะให้ศึกษา
ตาม เมื่อได้เล่าเรียนศึกษาตามท่านต่อมาจึงทราบว่า การบวชนี้มีประโยชน์อย่างนั้น

ม. เธอว่านั่นฉลาดจริง

จบปัญหา

ปัญหาที่ ๖

พระเจ้ามิลินท์ตรัสถามว่า ดูก่อนพระนาคเสน อันผู้ที่ตายไปแล้ว มีบ้างหรือไม่ที่
จักไม่กลับมาเกิดอีก

พระนาคเสนทูลตอบว่า มี, ขอดวายพระพร ผู้ที่จักกลับมาอีกก็มี ผู้ที่จักไม่กลับ
มาเกิดอีกก็มี

ม. คือใครกันเธอที่จักกลับมาเกิดอีก และจักไม่กลับมาอีก

น. ผู้ที่ยังมีกิเลสจักกลับมาเกิดอีก ผู้ที่สิ้นกิเลสแล้วจักไม่กลับมาอีก

ม. ก็ตัวเธอเล่า จักกลับมาเกิดอีก หรือว่าจักไม่กลับมาอีก

น. ขอดวายพระพร ถ้าอาत्मภาพยังมีอุปาทาน (กิเลสที่ยังเป็นเชื้อ) อยู่ ก็จัก
กลับมาเกิดอีก ถ้าไม่มีอุปาทาน ก็จักไม่กลับมา

ม. เธอฉลาดแก้ปัญหา

จบปัญฺนิสฺสนธิกคณปัญหา

ปัญหาที่ ๗

พระเจ้ามิลินท์ตรัสถามว่า คุณก่อนพระนาคเสน ผู้ที่จักไม่กลับมาเกิดอีก เป็นเพราะ โยนิโสมนสการมิใช่หรือ

พระนาคเสนทูลตอบว่า ขอถวายพระพร เป็นเพราะโยนิโสมนสการด้วย เพราะ ปัญญาด้วย เพราะกุศลธรรมเหล่านี้ด้วย

ม. โยนิโสมนสการก็คือปัญญามิใช่หรือ

น. มิใช่ออย่างนั้น ขอถวายพระพร โยนิโสมนสการในที่นี้ได้แก่ความนึกชอบ ปัญญา ได้แก่ความรู้ ความต่างกันนี้พึงเห็นเช่นสัตว์เดียรัจฉาน มีแพะแกะโคกระบือเป็นต้นย่อมนึก สิ่งที่ดีที่ชอบได้ แต่หารอบรู้เหตุผลแห่งความดีความชอบนั้นๆ ไม่

จบมนสการปัญหา

ปัญหาที่ ๘

พระเจ้ามิลินท์ตรัสถามว่า คุณก่อนพระนาคเสน ลักษณะแห่งโยนิโสมนสการมีอย่างไร แห่งปัญญามีอย่างไร

พระนาคเสนทูลตอบว่า ขอถวายพระพร โยนิโสมนสการ มีลักษณะยกขึ้น ปัญญา มีลักษณะตัด

ม. ขอเธอ จงหาตัวอย่างมาเปรียบเทียบความต่าง แห่งลักษณะทั้ง ๒ นั้นให้ฟัง

น. ขอถวายพระพร ชาวนาเขาเกี่ยวข้าวกันอย่างไร

ม. เขาก็เอามือขวาจับเกี่ยวทะล่อมข้าวรวมกันเข้าเป็นกำ แล้วเอามือซ้ายจับกำข้าว ขึ้น แล้วเขาก็ตัดกำข้าวด้วยเกี่ยวนั้น

น. นั้นแลฉันใด แม้ผู้ที่ฝึกฝนตนก็ฉันนั้นเหมือนกัน ใช้ความคิดความนึกยกเอา เหตุผล แห่งวิธีฝึกหัดทั้งหลายมารวมไต่สวนใช้ความรอบรู้เป็นผู้ชี้ขาดว่า จะควรฝึกหัดด้วยวิธี ใดอย่างใดจึงจะมีผล ขอถวายพระพร นี้แล เป็นความต่างแห่งลักษณะทั้ง ๒ นั้น

จบมนสการลักษณะปัญหา

ปัญหาที่ ๙

พระเจ้ามิลินท์ตรัสถามว่า คุณก่อนพระนาคเสน คำที่เธอว่าผู้ที่จักไม่กลับมาเกิดอีก เป็นเพราะกุศลธรรมเหล่านี้ด้วยนั้น คือกุศลธรรมเหล่าไหน

พระนาคเสนทูลตอบว่า ขอถวายพระพร คือกุศลธรรมเหล่านี้ คือ (ความสำรวม กายวาจา) ศรัทธา (ความเชื่อ) วิริยะ (ความเพียร) สติ (ความระลึกได้) สมาธิ (ความ ตั้งใจมั่น) ปัญญา (ความรอบรู้)

ม. ก็ศีลมีลักษณะอย่างไรเล่าเธอ

น. ศีลเป็นที่เพาะปลูกคุณงามความดีอื่น ๆ ให้งอกงามถึงผู้ที่รักษาศีลอยู่เป็นนิตย์ ย่อมปรากฏว่าเป็นผู้เต็มไปด้วยคุณธรรมเหล่านี้มีเมตตากรุณาเป็นต้นด้วย ขอถวายพระพร ศีล มีลักษณะอย่างนี้

ม. เธอจงเปรียบให้ฟัง

น. ขอถวายพระพร คนทำการเพาะปลูกไม้ดอกไม้ผลจำต้องอาศัยแผ่นดินเป็นที่ เพาะเป็นที่ปลูก พืชพันธุ์นั้นจึงจะงอกงามขึ้นได้ หรือเช่นการปลูกบ้านสร้างเรือน ก็จำต้อง อาศัยแผ่นดินเป็นที่ขุดรากฝังเข็มเช่นเดียวกัน นี่แลฉันใด แม้ผู้ที่จะอบรมคุณงามความดีอย่าง อื่น ก็จำต้องรักษาศีลให้เป็นพื้นเสียก่อน คุณธรรมนั้น ๆ จึงจะอยู่ประจำและงอกงามขึ้นได้ ความชอบพระผู้มีพระภาคเจ้าก็ได้ตรัสไว้ใจความว่า ผู้รักษาศีลย่อมทำให้สมาธิและปัญญาอก งามขึ้น เหตุว่าศีลนี้เป็นที่ตั้งอาศัยแห่งคุณธรรมทั้งหลาย ประหนึ่งว่าแผ่นดินเป็นที่อยู่อาศัย แห่งหมู่สัตว์

ม. เธอว่าชอบแล้ว

จบศีลปิฎกฐานลักษณะปัญหา

ปัญหาที่ ๑๐

พระเจ้ามิลินท์ตรัสถามว่า คุณก่อนพระนาคเสน ก็ศรัทธามีลักษณะอย่างไร

พระนาคเสนทูลตอบว่า ขอถวายพระพร มีลักษณะทำจิตให้ผ่องใส และมีลักษณะ จูงใจ

ม. ศรัทธาทำจิตให้ผ่องใสได้อย่างไร

น. ศรัทธาเมื่อเกิดขึ้น ย่อมขับไล่นิวรณ์^(๑) ไปจากจิต จิตเมื่อปราศจากนิวรณ์ ก็ย่อมผ่องใส

(๑) นิวรณ์ คือธรรมอันกวนจิตให้ขุ่น บ้างก็ไม่นับให้บรรลุนิพพาน มี ๕ อย่าง คือ ๑ ความกำหนัดรักใคร่. ๒ ปองร้ายผู้อื่น. ๓ จิตหดหู่และเคลิบเคลิ้ม. ๔ พุ้งซ่านและรำคาญ. ๕ ใจลังเล.

ม. เธอจงเปรียบให้ฟัง

น. เหมือนพระมหากษัตริย์ พร้อมด้วยจตุรงคเสนาเสด็จกรีธาทัพยกข้ามแม่น้ำน้อยแห่งหนึ่งไป ครั้นแล้วทรงกระหายน้ำ จึงสั่งตรัสให้ราชบุรุษไปตักน้ำมาถวาย ก็แก้วมณีมีเดชศักดิ์สิทธิ์ สามารถทำให้ชุ่มให้สดได้ของพระมหากษัตริย์พระองค์นั้นมีอยู่ เมื่อราชบุรุษนั้นรับพระราชโองการแล้ว ก็นำเอาแก้วมณีดวงนั้นไปแช่ในแม่น้ำน้อยนั้น พอแช่สาหร่ายจอกแหนก็หลีกออกไป ตมก็จมลง น้ำก็ใสขึ้น ราชบุรุษจึงตักน้ำนั้นมาถวายพระมหากษัตริย์ตามพระราชประสงค์ ขอถวายพระพร เปรียบจิตเหมือนน้ำ ผู้ทำศรัทธาให้เกิดเหมือนราชบุรุษนิรวณเหมือนสาหร่ายและตม ศรัทธาเหมือนแก้วมณี, อันจิตใจของคนเรา ย่อมถูกนิรวณอย่างใดอย่างหนึ่งหรือทั้ง ๕ อย่างนั้นกระทำให้เศร้าหมอง พึงเห็นคนที่มีพยาบาทคิปปองร้ายเขาใจย่อมชุ่มอยู่เสมอ ก็ถ้าในขณะนั้นเขาพอใจให้ความคำนึงถึงเหตุผลจนเห็นโทษแห่งพยาบาทได้ ก็ย่อมจะขจัดความพยาบาทเสียได้ทันที เพราะเกิดศรัทธาความเชื่อขึ้นว่า ทำชั่วก็ได้รับผลชั่ว ตนก่อความพยาบาท ตนก็ต้องรับผลของพยาบาท ซึ่งเป็นการก่อเวรก่อกรรมทำลายประโยชน์สุขของตนและผู้อื่น เมื่อนั้นใจก็จะจางจากชุ่มมีสภาพโปร่งใสขึ้นโดยลำดับ ถวายพระพร จิตปราศจากนิรวณแล้วย่อมโปร่งใสอย่างนี้

ม. ดูก่อนพระนาคเสน ที่ว่าศรัทธามีลักษณะจูงใจนั้นคืออย่างไร

น. ขอถวายพระพร ตัวอย่างเช่นคนที่เห็นคนอื่นเขาพยายามทำความดีจนสามารถนำตนขึ้นสู่ฐานะอันสูง แล้วนำเอาปฏิปทาของผู้นั้นมาเป็นทางดำเนินของตนบ้าง แม้จะยากลำบากสักเพียงไร ก็สู้พยายาม ด้วยเชื่อว่าคนที่จะตั้งตนไว้ในฐานะอันสูงเช่นนั้นได้ ต้องมีความอดทนทั้งหน้าบากบั่นทำไป ถวายพระพร เช่นนี้แหละเป็นลักษณะแห่งศรัทธาที่จูงใจ

ม. เธอจงหาตัวอย่างมาเปรียบให้ฟังอีก

น. เหมือนแม่น้ำที่ถูกกระแสน้ำเซาะฝั่ง พังกว้างออกไปโดยลำดับ ผู้ที่จะผ่านไปเมื่อไม่ทราบว่ ฝั่งนั้นตันลึกเพียงไร ก็ไม่กล้าที่จะข้ามไป ต้องยืนอยู่ริมฝั่งนั้น ต่อเมื่อมีผู้หาญข้ามไปก่อน เขาผู้นั้นจึงกล้าข้ามตามไป เพราะเชื่อว่าตนก็ยังสามารถข้ามได้เช่นนั้น ตัวอย่างนี้ฉันใด แม้ศรัทธาที่ฉันนี้ ย่อมจูงใจให้หาญกระทำกิจการดังพระพุทธบรรหารในสังยุตตนิกาย ใจความว่า คนข้ามห้วยด้วยศรัทธา ข้ามมหาสมุทรคือวัฏฏสงสารได้ด้วยความไม่ประมาท ข้ามความทุกข์ได้ด้วยความเพียร และบริสุทธิ์ได้ด้วยปัญญา

ม. เธอว่าฉันฟัง

จบศรัทธาลักษณะปัญหา

ปัญหาที่ ๑๑

พระเจ้ามิลินท์ตรัสถามว่า ตุก่อนพระนาคเสน กวีวิริยะ (ความเพียร) มีลักษณะอย่างไร

พระนาคเสนทูลตอบว่า ขอถวายพระพร มีลักษณะคำจุนไว้ อันความดีทั้งหลาย เมื่อได้รับความเพียรเข้าคำจุนไว้แล้วย่อมไม่เสื่อมทรมาน

ม. เธอจงเปรียบให้ฟัง

น. เหมือนบ้านเรือนที่ชนวนเซจะล้ม เมื่อเอาไม้เข้าค้ำไว้ก็ล้มไปไม่ได้ฉันใด ความเพียรก็ฉันนั้น ย่อมคอยค้ำใจที่รวนร่อยุ่ให้กล้านากบั่นต่อความยากลำบาก จุนความดีอื่น ๆ ให้ทรงตัวอยู่ได้ ดังนั้นแห่งพระพุทธภาษิตว่า ผู้มีความเพียรย่อมละความชั่วได้ และทำความดีให้เกิดขึ้นได้

ม. เธอว่านี่ชอบแล้ว

จบวิริยลักษณะปัญหา

ปัญหาที่ ๑๒

พระเจ้ามิลินท์ตรัสถามว่า ตุก่อนพระนาคเสน กัสติเลามีลักษณะอย่างไร

พระนาคเสนทูลตอบว่า ขอถวายพระพร มีลักษณะให้นึกได้และถือไว้

ม. ให้นึกได้อย่างไร ถือไว้อย่างไร

น. อันสติเมื่อเกิดขึ้น ย่อมให้นึกถึงบุญบาปทั้งหลาย เช่น ให้นึกว่าศีลมีลักษณะอย่างนั้น ศรัทธามีลักษณะอย่างนั้นเป็นต้น

ม. เธอจงหาตัวอย่างมาเปรียบ

น. ขอถวายพระพร เหมือนเจ้าพนักงานคลังพระเจ้าจักรพรรดิทำบัญชีพระราชทรัพย์ถวาย เพื่อให้ทรงทราบว่าช่างมามีอยู่เท่านั้น พลบริบมีอยู่เท่านั้น แก้วแหวนเงินทองมีอยู่อย่างละเท่านั้น ๆ เมื่อพระเจ้าจักรพรรดิได้ทอดพระเนตรบัญชีแล้วจะได้ทรงระลึกถึงบุญบาปมีที่ได้ทรงสั่งสมมา ซึ่งเป็นเหตุให้ไ้ราชสมบัตินั้น ๆ ถวายพระพร สติก็ย่อมเป็นเช่นนั้นแหละ เมื่อเกิดขึ้นย่อมให้นึกถึงว่า นีติ นีช้ว มีคุณและโทษเป็นอย่างนั้น ๆ

ม. กัสติที่มีลักษณะถือไว้เป็นอย่างไรเล่า

น. ขอถวายพระพร สติเมื่อเกิดขึ้นย่อมให้เลือกถือเอาว่า นี่ก็มีคุณควรประพฤติ
นี้ชั่วให้โทษควรละ

ม. เธอจงเปรียบให้ฟัง

น. เหมือนนายพระทวารย่อมมีหน้าที่ตรวจตราผู้ที่เข้าออก ถ้าเห็นสมควรจึงอนุ-
ญาตให้เข้า ถ้าเห็นพิรุณเกรงว่าจะเป็นคนทุจริตก็ห้ามไม่ให้เข้า ขอถวายพระพร สติก็เป็นอย่าง
นั้นแหละ ย่อมคอยเกี่ยติดกันสิ่งที่ชั่วมิให้เข้ามาประจำใจ เลือกเฟ้นไว้เฉพาะสิ่งที่ดีกระทำไว้ในใจ

ม. เธอว่านี่ฟังได้

จบสติลักษณะปัญหา

ปัญหาที่ ๑๓

พระเจ้ามิลินท์ตรัสถามว่า กุณฺรพระนาคเสน กัสมาธิ (ความตั้งใจมั่น) มีลักษณะ
อย่างไร

พระนาคเสนทูลตอบว่า มีลักษณะเป็นประธาน ขอถวายพระพร อันความดีทั้งหลาย
ล้วนมีสมาธิเป็นหัวหน้าเป็นประธานทั้งสิ้น

ม. เธอจงเปรียบให้ฟัง

น. ขอถวายพระพร เหมือนพระมหากษัตริย์เสด็จงานพระราชสงครามพร้อมด้วย
จตุรงคเสนา กับบรรดาเสนา ๔ เหล่าซึ่งจัดเป็นหมู่หมวดนั้น ต้องมีพระมหากษัตริย์เป็นผู้บัญชา
กิจการเป็นประธาน กิจการนั้น ๆ จึงจะดำเนินลุล่วงไปได้ ท้ายอย่างนั้นฉันใด แม้สมาธิก็ฉันนั้น
ย่อมเป็นหลักเป็นประธานของความดีทั้งหลาย จริยอยู่ความดีทั้งหลายต้องอาศัยใจที่มั่นคงใจที่
แน่วแน่เป็นหลักจึงจะอยู่คงที่หรือจะก้าวหน้าไปถึงที่สุดแห่งความดีได้ นัยแห่งพระพุทธภาษิต
ก็มีรับรองอยู่ว่า จงทำสมาธิให้เกิด เหตุว่าผู้มีจิตเป็นสมาธิย่อมรู้แจ้งตามความจริง

ม. เธอ^๕สามารถ

จบสมาธิลักษณะปัญหา

ปัญหาที่ ๑๔

พระเจ้ามิลินท์ตรัสถามว่า กุณฺรพระนาคเสน กิปัญญา^๖มีลักษณะอย่างไร

พระนาคเสนทูลตอบว่า ขอถวายพระพร มีลักษณะศักดิ์ซึ่งที่อาตมภาพได้ถวายวิสัชนา มาแล้ว (๑) และมีลักษณะส่องให้สว่างอีกประการ ๑.

ม. มีลักษณะส่องให้สว่างนั้นอย่างไร

น. ขอถวายพระพร ปัญญาเมื่อเกิดขึ้น ย่อมส่องข้อความ แม้ที่ลึกซึ้งให้เห็นได้ จนชัดเจน

ม. เธอจงหาตัวอย่างมาเปรียบ

น. เหมือนคนถือโคมไฟเข้าไปในที่มืด ทันทีนั้นความมืดย่อมหายไป สว่างเกิดขึ้น แทน ส่องแสงให้ปรากฏจนแลเห็นรูปอะไร ๆ ได้ชัดเจน นี่แหละจันใด แม้ปัญญาก็นั้นนั้น เมื่อเกิดขึ้นย่อมกำจัดความโง่เขลาซึ่งเป็นเหตุของการมืด ทำความสว่างคือความรู้ให้เกิด ส่องแสงคือ ความฉลาดให้ปรากฏ

ม. เธอว่าแจ่มแจ้ง

จบปัญญาลักษณะปัญหา

ปัญหาที่ ๑๕

พระเจ้ามิลินท์ตรัสถามว่า ตูก่อนพระนาคเสน ก็ความดีย่อมมีอยู่มากอย่างต่าง ๆ กัน แต่ว่าเมื่อพูดถึงประโยชน์แล้วสำเร็จเป็นอย่างเดียวกันมีหรือไม่

พระนาคเสนทูลตอบว่า มี, ขอถวายพระพร คือกำจัดความชั่ว

ม. เธอจงยกตัวอย่างมาเปรียบให้ฟัง

น. อันกองทัพย่อมมีมากพวกมากเหล่านักด้วยกัน และต่างก็กระทำกิจธุระอันเป็นหน้าที่ของตนแต่ละอย่าง ๆ มิใช่หรือ

ม. ใช่สิเธอ

น. ขอถวายพระพร ก็จุดที่คนจำนวนมากเหล่านั้่มุ่งหวังอยู่ คืออะไร

ม. ก็คือมุ่งจะปราบข้าศึก หวังจะเอาชัยชนะมาสู่กองทัพของตน

น. ขอถวายพระพร อันความดีทั้งหลายก็เช่นเดียวกับกองทัพนั้น คือมีมากอย่าง มากประเภทและต่างก็กระทำกิจตามคุณวิเศษของตน ๆ แต่จุดที่ความดีเหล่านั้่มุ่งกระทำ ก็คือ ต่างหวังปราบความชั่วทั้งหลาย ซึ่งเป็นข้าศึกของตนให้หมดสิ้นไปเช่นเดียวกัน

ม. เข้าใจละเธอ

จบนานาเอกกิจจรณปัญหา

จบวรรคที่ ๑

(๑) มีในปัญหาที่ ๘.

ปัญหาที่ ๑

พระเจ้ามิลินท์ตรัสถามว่า คุณก่อนพระนาคเสน ผู้ที่ตายไปแล้วกลับไปเกิดอีก เขาจะยังคงเป็นผู้นั้น หรือว่าจะเปลี่ยนไปเป็นคนหนึ่ง

พระนาคเสนทูลตอบว่า จะว่าเป็นผู้นั้นก็ไม่ใช่ จะว่าเป็นอีกคนหนึ่งก็ไม่ใช่

ม. ขอเธอจงเปรียบให้ฟัง

น. อาตมภาพขอทูลถามว่า เมื่อพระองค์ยังทรงพระเยาว์บรรทมอยู่ในพระอู่ กับพระองค์ทรงพระเจริญวัยเป็นผู้ใหญ่ขึ้นในบัดนั้นนั้น จะนับว่าเป็นพระองค์เดียวกันหรือต่างพระองค์กัน

ม. ต่างกันเป็นคนละคนที่เดียว

น. ถ้าเป็นอย่างนั้น บิณฑามารดาของบุคคลหนึ่ง ๆ ก็มีหลายคน และมีลูกหลายครั้งนั้นสิ เช่นเมื่อยังเป็นเด็ก บิณฑามารดามีลูกคนหนึ่ง เติบโตเป็นหนุ่มเป็นสาวก็เป็นลูกอีกคนหนึ่งถึงปูนแก่เฒ่าก็เป็นลูกอีกคนหนึ่ง

ม. หาเป็นเช่นนั้นไม่ แต่ถ้าเป็นเธอถูกถามเข้าบ้าง เธอจะตอบว่าอะไร

น. อาตมภาพก็ตอบว่า อาตมภาพนี้แลเป็นเด็ก อาตมภาพนี้แลเป็นผู้ใหญ่, อาศัยร่างกายอันนี้แลจึงนับว่าเป็นคน ๆ เดียวกัน

ม. ขอเธอจงเปรียบให้ฟังอีก

น. การจุดโคมไฟ เขาอาจจะตามไว้ตลอดรุ่งได้มิใช่หรือ

ม. ได้สิเธอ

น. ก็เปลวไฟในยามที่ ๑ กับในยามที่ ๒ เป็นเปลวไฟอันเดียวกันหรือมิใช่

ม. ไม่ใช่

น. และเปลวไฟในยามที่ ๒ กับในยามที่ ๓ เป็นเปลวไฟอันเดียวกันหรือมิใช่

ม. ไม่ใช่

น. ขอถวายพระพร หรือเปลวไฟในยามทั้ง ๓ นั้น ในยามหนึ่ง ๆ เป็นเปลวไฟอย่างละชนิด

ม. หามิได้

น. นี่แลฉันใด ความสืบเนื่องแห่งรูปธรรมนามธรรมก็ฉันนั้น อันหนึ่งกับอันหนึ่ง

ก็เกิดขึ้นแทน สืบเนื่องกันเรื่อย ๆ ไป เพราะฉะนั้นผู้ที่ตายแล้วกลับไปเกิดอีก จะว่าเป็นผู้นั้นก็ไม่ใช่จะว่าเป็นอีกคนหนึ่งก็ไม่ใช่

ม. เธอเปรียบน่าฟัง

จบธรรมสันตติปัญหา

ปัญหาที่ ๒

พระเจ้ามิลินท์ตรัสถามว่า คุณก่อนพระนาคเสน ก็ผู้ที่ไม่ต้องมาเกิดอีกนั้น เขาจะรู้ตัวหรือไม่ว่าเขาจักไม่มาเกิด

พระนาคเสนทูลตอบว่า ขอถวายพระพร รู้.

ม. รู้ได้อย่างไร

น. รู้ได้ด้วยรู้ตัวอยู่ว่า สิ่งซึ่งเป็นเหตุให้เกิด ตนได้ทำให้หมดสิ้นไปแล้ว

ม. เธอจงหาตัวอย่างมาเปรียบ

น. ขอถวายพระพร ชาวนาคขาวเสร็จแล้ว เขาขนข้าวเปลือกมาใส่ยุ้งจนไว้เต็ม ครั้นปีต่อมาเขาไม่ได้ทำนาอีก, ก็ข้าวเปลือกที่เขาสะสมไว้นั้นมีแต่กินสิ้นเปลืองไปทุกวัน ๆ เมื่อเป็นเช่นนั้น ชาวนาผู้นั้นเขาจะรู้หรือไม่ว่า ยุ้งฉางของเขาจักไม่เต็มขึ้นอีก

ม. รู้สิเธอ

น. ขอถวายพระพร รู้ได้เพราะอะไร

ม. เพราะตัวหยุดทำนาจึงรู้ได้

น. นั้นแลฉันใด แม้ผู้ที่ไม่ต้องมาเกิดอีก เขาก็รู้ตัวฉันนั้น เพราะตัวเขาได้หยุดก่อเหตุซึ่งจะทำให้เกิดต่อไปหมดแล้ว

ม. เปรียบเข้าใจดี

จบปปฏิบัติสนธิทลขานนปัญหา

ปัญหาที่ ๓

พระเจ้ามิลินท์ตรัสถามว่า คุณก่อนพระนาคเสน ญาณ (ความรู้) มี ปัญญา (ความรู้รอบรู้) ก็มีด้วยมิใช่หรือ

พระนาคเสนทูลตอบว่า ขอถวายพระพร ใช่

ม. เมื่อเป็นเช่นนั้น ญาณก็เช่นเดียวกับปัญญาสิเธอ

- น. ขอถวายพระพร ถูกแล้ว
- ม. ผู้ที่มีญาณและปัญญาจะหลงหรือไม่
- น. หลงในที่บางแห่ง ไม่หลงในที่บางแห่ง
- ม. ในที่เช่นไรหลง เช่นไรไม่หลง
- น. ขอถวายพระพร หลงในวิชาที่ตนยังไม่ได้เรียน ในทิศที่ตนยังไม่เคยไป และในภาษาที่ตนยังไม่เคยฟัง
- ม. ก็ในที่เช่นไรไม่หลงเล่าเธอ
- น. ที่ใดมีอาการไม่เที่ยงแปรผัน เป็นทุกข์ เป็นอนัตตาใช้ตัวใช้ตน ในที่เช่นนั้นแลไม่หลง
- ม. ความหลงของผู้นั้นไปอยู่เสียที่ไหนเล่าเธอ
- น. ขอถวายพระพร เมื่อญาณความรู้เกิดขึ้น ความหลงก็หายไป
- ม. เธอจงเปรียบให้ฟัง
- น. เหมือนคนส่องแสงไฟเข้าไปในที่มืด ทันทีนั้นมีคดียายแสงสว่างก็ปรากฏขึ้น ขอถวายพระพร ญาณความรู้ก็เป็นเช่นเดียวกับแสงไฟนี้แล เกิดขึ้นเมื่อใด ความหลงคือความไม่รู้ก็หายไปเมื่อนั้น
- ม. ก็ปัญญาความรอบรู้เล่าไปอยู่เสียที่ไหน
- น. ขอถวายพระพร แม้ปัญญาเมื่อกระทำกิจของตนแล้วก็หายไปในที่นั้นแล คงยังปรากฏอยู่ก็แต่ความรู้ซึ่งกตัตถรรพตา คือความแปรปรวนความเป็นทุกข์ความมิใช่ตัวตนเท่านั้น
- ม. เธอจงเปรียบให้ฟัง
- น. เหมือนคนจุดไฟเขียนหนังสือในเวลากลางคืน ครั้นเขียนเสร็จแล้วก็ดับไฟนอน ไฟก็เป็นอันดับหายไป แต่ตัวอักษรที่ได้เขียนไว้ก็ยังปรากฏอยู่ นี้แลฉันใด, แม้ปัญญาก็ฉันนั้น ทำกิจของตนเสร็จแล้วก็ดับไปในที่นั้น ส่วนที่ยังเหลืออยู่ก็คือ ความรู้แจ้งประจักษ์ในอาการไม่เที่ยงเป็นทุกข์เป็นอนัตตาเท่านั้น
- ม. ชอบแล้ว
- จบปัญหานิรุชฌนปัญหา

ปัญหาที่ ๔

พระเจ้ามลิந்தที่รัสตถามว่า คุณก่อนพระนาคเสน ผู้ที่จะไม่ต้งมาเกิดอีก ระหว่างเมื่อยังมีชีวิตอยู่จะรู้สึกต่อความลำบากหรือไม่

พระนาคเสนทูลตอบว่า ขอถวายพระพร บางส่วนก็รู้สึก บางส่วนก็ไม่รู้สึก

ม. ส่วนไหนรู้สึก ส่วนไหนไม่รู้สึก

น. ร่างกายของท่านรู้สึกฝืดต่อความลำบาก แต่ใจของท่านไม่รับรู้ความลำบาก คือไม่มีความทุกข์ใจ

ม. โฉนจึงเป็นเช่นนั้นเล่าเธอ

น. เหตุว่าความลำบากกายเช่นเมื่อยขบหิวระหาย หรือโรคภัยไข้เจ็บอย่างอื่น ก็ยังคงมีเสียดแทงร่างกายท่านอยู่ตามธรรมดา แต่ท่านไม่มีความลำบากใจ เพราะว่าเหตุที่ทำให้รู้สึกต่อความลำบากใจ ท่านได้กำจัดจนสิ้นเชื้อแล้ว จึงเป็นอันว่าใจของท่านไม่รับรู้ความลำบาก แม้พระผู้มีพระภาคก็ได้ตรัสไว้ ใจความว่า ผู้ที่สิ้นกิเลส (เหตุให้ใจเศร้า) แล้วยังคงมีแต่กายิกทุกข์ (ทุกข์ประจำร่างกาย) เท่านั้น ส่วน เจตสิกทุกข์ (ทุกข์ใจ) เป็นอันไม่มีแล้ว

ม. เมื่อเช่นนั้น โฉนท่านจึงไม่รับนิพพานหนีความลำบากเสียเล่า

น. เพราะใจท่านเหล่านั้นมิได้เกี่ยวเกาะอยู่ที่ความลำบากกาย โดยมาพิจารณาเห็นว่าความลำบากเหล่านั้นเป็นอาการประจำของร่างกาย เมื่อมีเกิดมีแก่แล้ว ก็ต้องมีความใช้ความเจ็บต้องเมื่อยขบหรือหิวระหายอยู่เป็นธรรมดา

อนึ่ง ท่านเหล่านั้นไม่เร่งกาลเวลา ทำใจอยู่เสมอว่าจะทำประโยชน์สุขให้แก่ตนและผู้อื่นทุก ๆ ขณะไป แม้พระสารีบุตรก็ได้กล่าวไว้ ความย่อ ๆ ว่า จะยังมีชีวิตอยู่ก็ดี จะตายเสียก็ดี ไม่เป็นเหตุให้ตั้งใจหรือเสียใจ แต่ว่าเมื่อยังมีชีวิตอยู่ ก็จำทำประโยชน์ต่อไป

ม. เธอว่าหนักใจ

จบปรินิพพานปัญหา

ปัญหาที่ ๕

พระเจ้ามิลินท์ตรัสถามว่า ดูก่อนพระนาคเสน สุขเวทนา (ความสุขกายสุขใจ) เป็นกุศลหรืออกุศล หรือเป็นอพยากฤต (เป็นกลาง ๆ ไม่ใช่ ๒ อย่างนั้น)

พระนาคเสนทูลตอบว่า ขอถวายพระพร เป็นได้ทั้ง ๓ อย่าง

ม. ตามธรรมดาจากุศลก็เป็นสุข อกุศลก็เป็นทุกข์ แต่ฉนั้นโฉนเธอจึงว่าเป็นได้ทั้ง ๓ อย่างเล่า

น. อาตมภาพจะเปรียบถวาย เหมือนคนเอาก้อนเหล็กแดงโชนวางลงในมือข้างหนึ่ง เอาก้อนลูกเห็บวางลงในมือข้างหนึ่ง ขอถวายพระพร ฉนั้นเขาจะรู้สึกร้อนหรืออย่างไร

ม. ร้อนสิเรอ

น. ร้อนทั้ง ๒ มือหรือ

ม. หามิได้

น. หรือเย็นทั้ง ๒ มือ

ม. จะว่าเย็นทั้ง ๒ ก็ไม่ถูก

น. นี่แลขอพระองค์จงทราบว่ สุขเวทนาก็เป็นเช่นนั้นเหมือนกัน ก็เป็นได้ทั้ง
กุศลอกุศลทั้งอพยาทุกต จะว่าเป็นแต่อย่างหนึ่งอย่างใดก็ไม่ถูก เพราะสุขล้วนก็มี สุขเจือทุกข์
ก็มี สุขสถานกลางก็มี

ม. เธอจงแจ้งให้ฟัง

พระนาคเสนจึงถวายวิสัชนาว่า โสมนัสอาศัยความกำหนด (สุขอิงโลก) มี ๖,
อาศัยเนกขัมมะ (สุขห่างจากโลก) มี ๖, โทมนัสอาศัยความกำหนด (ทุกข์เพราะระคนด้วยโลก)
มี ๖, อาศัยเนกขัมมะ (ทุกข์เพราะพยายามจะห่างโลก) มี ๖, อุเบกขา อาศัยความกำหนด
(ความวางเฉยเกี่ยวทางโลก) มี ๖, อาศัยเนกขัมมะ (ความวางเฉยเพราะห่างจากโลก) มี ๖,
รวมเป็น ๓๖ แล้วจำแนกออกตามกาลทั้ง ๓ คืออดีต อนาคต และปัจจุบัน จึงบวกเข้าเป็น
จำนวน ๑๐๘

ม. พิศการจริง

จบสุขเวทนาปัญหา

ปัญหาที่ ๖

พระเจ้ามิลินท์ตรัสถามว่า คุณก่อนพระนาคเสน ก็คำที่เธอบอกว่าผู้ที่จักกลับมาเกิดอีกก็มี
นั้น อะไรจักกลับมาเกิด

พระนาคเสนทูลตอบว่า ขอถวายพระพร นามและรูปจักกลับมาเกิด

ม. นามรูปอันนี้แลหรือจักกลับมาเกิด

น. มิใช่'นามรูปนี้, ขอถวายพระพร เป็นนามรูปอีกอันหนึ่ง ซึ่งเกิดขึ้นเพราะบุญ
บา'อันนามรูปนี้ได้กระทำไว้

ม. ถ้ามิใช่'นามรูปนี้ไปเกิดแล้ว ก็เป็นอันว่าหนึ่บาปกรรมที่ทำได้ในชาตินี้พ้นละสิ-
เธอ

น. ขอถวายพระพร ถ้าไม่บังเกิดต่อไปอีก ก็เป็นอันหนีพ้น แต่ถ้ายังต้องมาเกิดอีก ก็หนีไม่พ้น

ม. เธอจงเปรียบให้ฟัง

น. เหมือนคนลักมะม่วงเจ้าของจับได้ เมื่อคดีถึงศาลจำเลยแก้ตัวว่า มะม่วงต้นนั้นโจทก์มิได้ปลูกไว้ ต้นมะม่วงที่เขาลักผลเป็นของคนอื่นปลูกมาก่อน ขอถวายพระพร เมื่อจำเลยแก้ตัวเช่นนี้ จะพ้นโทษหรือไม่

ม. ไม่พ้นสิเธอ

น. ขอถวายพระพร เพราะเหตุไร

ม. เพราะว่าจำเลยยังมีความผิดฐานลักขโมยอยู่ แม้ตัวจะปฏิเสธข้อหาของโจทก์ในคดีนั้นแล้วก็จริง แต่ก็ยังถือว่ารับสารภาพความผิดในคดี ๑ จึงเป็นอันว่าลงโทษจำเลยได้

น. นั้นแลฉันใด การที่จะเอานามรูปอื่นข้างหน้ามาเป็นเหตุหนีบาปกรรมที่ทำไว้ในชาตินี้ให้พ้น ก็ไม่ได้ฉันนั้นเหมือนกัน เพราะชื่อนามรูปอื่นนั้นเกิดขึ้นเพราะบุญบาปที่นามรูปนี้เป็นผู้ก่อไว้

ม. ขอเธอจงเปรียบให้ฟังอีก

น. เหมือนคนก่อไฟผิงในฤดูหนาว ครั้นแล้วไม่ดับไฟ หลีกไปเสีย ไฟนั้นก็ลุกลามไปไหม้ไร่นาของผู้อื่น เมื่อคดีถึงโรงศาล จำเลยแก้ตัวว่า ไฟที่เขาก่อขึ้นนั้นเป็นไฟอีกกองหนึ่งมิใช่ไฟที่ไหม้ไร่นาของโจทก์ ขอถวายพระพร เมื่อจำเลยแก้ตัวต่อศาลเช่นนี้ ศาลจะลงโทษให้หรือไม่

ม. จงดให้อย่างไรได้เธอ

น. เพราะเหตุไร

ม. เพราะไฟที่จำเลยก่อขึ้นนั้นเป็นต้นไฟ ตัวเดินเลื้อยปล่อยไว้ จึงลุกลามต่อไป เพราะฉะนั้นศาลจึงตัดสินลงโทษจำเลยได้

น. นั้นแลฉันใด บาปกรรมก็ตามลงโทษฉันนั้นเหมือนกัน เพราะเมื่อนามรูปนี้จะแปรไปเป็นนามรูปหน้าก็จริง แต่เหตุที่เป็นผู้ก่อบุญบาปไว้จึงเกิดมีนามรูปอื่นขึ้นแทน ฉะนั้นนามรูปอื่นนั้นจึงหนีบาปกรรมไม่พ้น

ม. เธอว่าชอบแล้ว

จบนามรูปปฏิสนธิคหณปัญหา

ปัญหาที่ ๓

พระเจ้ามิลินท์ตรัสถามว่า คุณก่อนพระนาคเสน ก็ตัวเธอเล่าจักกลับมาเกิดอีกหรือไม่
พระนาคเสนทูลตอบว่า ขอถวายพระพร ปัญหาที่อาตมาภาพได้ถวายวิสัชนาแล้ว (๑)
ถ้าจะถวายวิสัชนาอีก อาจจะมีผิดไปก็ได้

ม. จะผิดไปได้อย่างไร จงเปรียบให้ฟัง

น. เหมือนข้าราชการผู้หนึ่ง ทำความดีมีความชอบพอพระราชหฤทัยของพระราชา
จนได้รับพระราชทานบำเหน็จต่าง ๆ แล้วข้าราชการผู้นั้นจะพูดว่า พระราชามีได้ทรงชุบเลี้ยง
เช่นนี้ ขอถวายพระพร จะชื่อว่าเขาพญาคฤกละหรือ

ม. ก็ไม่ถูกซิเธอ

น. นั้นแลฉันใด แม้ปัญหาที่อาตมาภาพถวายวิสัชนาจนเป็นที่พอพระราชหฤทัยแล้ว
ก็ฉันนั้นแล ถ้าจะถวายวิสัชนาซ้ำอีก อาจจะไม่ถูกพระราชหฤทัยก็เป็นได้

ม. เธอว่าฉันฉลาดจริง

จบปฐมนิพนธ์คดีปัญหา

ปัญหาที่ ๔

พระเจ้ามิลินท์ตรัสถามว่า คุณก่อนพระนาคเสน ก็คำที่เธอว่า นามและรูปนั้น อะไร
เป็นนาม อะไรเป็นรูป

พระนาคเสนทูลตอบว่า ขอถวายพระพร สิ่งที่ไม่ปรากฏแก่ตา หู จมูก ลิ้น กาย
เพราะเป็นของละเอียดหรือเป็นของ ไม่มีตัวไม่มีตน เช่นจิตหรืออารมณ์ที่เกิดกับจิต นี่เป็นนาม
สิ่งที่อาจรรายได้ด้วยตาเป็นต้น นี่เป็นรูป

ม. เพราะเหตุไร นามอย่างเดียวหรือรูปอย่างเดียว จึงเกิดขึ้นไม่ได้

น. เพราะต่างอิงอาศัยซึ่งกันและกันจึงจะเกิดขึ้นได้ ถ้าขาดเสียแต่อย่างใดอย่างหนึ่ง
ก็เกิดขึ้นไม่ได้

ม. เธอจงหาตัวอย่างมาเปรียบ

น. ขอถวายพระพร เหมือนไก่อ่อนแต่จะเกิดเป็นตัวไก่ ต้องเป็นฟองมาก่อน ๑
ต้องอาศัยการอบอุ่นที่แม่ไก่ฟัก ๑ ต่อเนื่องจึงจะเกิดเป็นตัวไก่ขึ้นได้ ฉะนั้นใด แม้นามรูปก็ฉันนั้น

(๑) คำนี้มีในปัญหาที่ ๖ วรรคที่ ๑

เหมือนกัน ก็ต้องพร้อมทั้งนามทั้งรูปจึงจะเกิดขึ้นได้ ขอถวายพระพร อันนามรูปนี้ ถ้ายังมีเหตุปัจจัยอยู่ ก็เกิดอยู่นาน

ม. แปลกจริง

จบนามรูปปัญหา

ปัญหาที่ ๕

พระเจ้ามิลินท์ตรัสถามว่า คุณก่อนพระนาคเสน ก็คำที่เธอว่าอันนามรูปนี้ ถ้ายังมีเหตุปัจจัยอยู่ ก็เกิดอยู่นานนั้น คือนานอย่างไร

พระนาคเสนทูลตอบว่า ขอถวายพระพร คือนานทั้งที่ล่วงมาแล้ว ทั้งต่อไปข้างหน้า แม้ในบัดนี้ก็จัดว่านาน

ม. จะนานหมดด้วยกันทั้งนั้นทีเดียวหรือ

น. ขอถวายพระพร บางพวกก็นาน บางพวกก็ไม่นาน

ม. พวกไหนนาน พวกไหนไม่นาน

น. ผู้ที่ไม่มีกิเลส (เหตุทำให้ใจเศร้าหมอง) อยู่ ก็ยังจะต้องเวียนตายเวียนเกิดต่อไปอีกนาน จนกว่าจะชำระล้างจิตใจที่เศร้าหมองนั้นให้ใส แลเห็นเหตุปัจจัยแห่งการตาย การเกิดได้อย่างแจ่มแจ้ง ขอถวายพระพร พวกนี้ต้องเกิดต่อไปอีกนาน ส่วนท่านที่บำเพ็ญนิกเลศ ซึ่งเป็นเหตุทำให้ภัยยาวนานลงได้บ้างแล้ว ก็เป็นอันว่าได้ย่นเวลาเกิดเวลาตายข้างหน้าให้สั้นให้น้อยเข้า พวกนี้แลไม่นาน

ม. ลึกลับจริง

จบที่ชมัทธานปัญหา
จบวรรคที่ ๒

ปัญหาที่ ๑

พระเจ้ามิลินท์ตรัสถามว่า ตุก่อนพระนาคเสน ก็อะไรเล่าเป็นเหตุให้นามรูปต้องเกิดต่อไปอีกนาน

พระนาคเสนทูลตอบว่า ขอถวายพระพร เหตุที่ทำให้นามรูปต้องไปเกิดอีกนาน ก็คือความไม่รู้แจ้งเห็นจริงว่า อะไรเป็นทุกข์ อะไรเป็นเหตุให้เกิดทุกข์ อะไรเป็นความดับทุกข์ อะไรเป็นทางให้ถึงความดับทุกข์ แม้จะรู้โดยพิจารณาเห็นชั่วขณะหนึ่งๆ ก็ยังชื่อว่าไม่รู้จริง เพราะความรู้นั้นมิได้นอนเน่อยู่ในใจเป็นนิตย์ เพราะเหตุความไม่รู้จริงนั้น จึงให้สัตว์ทำดีบ้าง ทำชั่วบ้างเป็นบุญเป็นบาปขึ้น บุญบาปนั้นแลเป็นเหตุให้เกิดปฏิสนธิวิญญาณ เมื่อมีปฏิสนธิวิญญาณเป็นรากแก้วอยู่ ก็เกิดนามรูปแตกกิ่งก้านเป็น ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ซึ่งเป็นประตูสำหรับรับอารมณ์มีรูปเสียงเป็นต้น ต่อจากนั้นขณะเมื่อประสบสิ่งที่ชอบใจ ก็รู้สึกยินดีมีความสุข ขณะเมื่อถูกสิ่งแสดลงใจมากระทบ ก็รู้สึกยินร้ายเป็นทุกข์ใจ เมื่อได้ความสุขก็กินรน จะให้ความสุขนั้นยังยืน เมื่อได้ความทุกข์ก็กินรนจะหนีทุกข์ให้พ้น เหตุความไม่รู้จริงนั้นแลจึงให้ยึดถือเป็นตัวเป็นตนเป็นเราเป็นเขาบ้าง ให้ยึดถือในอุบายต่าง ๆ เพื่อจะให้ตนได้สมประสงค์บ้าง เพราะความยึดถือนั้นแลจึงให้สัตว์ทำดีบ้างทำชั่วบ้าง เกิดเป็นบุญเป็นบาปต่อไปอีก ด้วยบุญบาปนั้นจึงให้เกิดมีนามรูปต่อ ๆ ไป จำเดิมแต่มีนามรูปเป็นฐานความทุกข์ทั้งหลายก็มีมาเป็นเจ้าเรือน

ขอถวายพระพร เมื่อยังไม่รู้จริงว่า อะไรเป็นทุกข์อะไรเป็นเหตุให้เกิดทุกข์ อะไรเป็นความดับทุกข์ อะไรเป็นทางให้ถึงความดับทุกข์อยู่ตราบใด เหตุซึ่งจะให้เกิดนามรูปก็ยังคงมีอยู่ตรานั้น ด้วยประการฉะนี้แล นามรูปจึงต้องเกิดต่อไปอีกนาน

อนึ่งเวลาเกิดดับของนามรูปที่ล่วงๆ มาแล้ว นานจนเบื้องต้นไม่ปรากฏ

ม. เธอว่านี่ชอบแล้ว

จบอรรถาณปัญหา

ปัญหาที่ ๒

พระเจ้ามิลินท์ตรัสถามว่า ตุก่อนพระนาคเสน ก็คำที่เธอว่าเวลาเกิดดับของนามรูปที่ล่วงๆ มาแล้ว นานจนเบื้องต้นไม่ปรากฏนั้น หมายความว่า นานจนนามรูปที่แรกเกิดทีเดียวไม่ปรากฏกระนั้นหรือ

พระนาเคนเสนทูลตอบว่า ขอถวายพระพร ถูกแล้ว

ม. ไม่ปรากฏทั้งหมดก็เหวหรือเธอ

น. ขอถวายพระพร บางอย่างก็ปรากฏ บางอย่างก็ไม่ปรากฏ

ม. อย่างไหนปรากฏ อย่างไหนไม่ปรากฏ

น. ขอถวายพระพร นามรูปที่สาวไปไม่ถึงว่า ชันเดิมเป็นอะไร อยู่ที่ไหน อย่างนี้ไม่ปรากฏ แต่อย่างที่เคยไม่ปรากฏ มาปรากฏเป็นนามรูปขึ้นในระหว่าง แล้วก็หายไปอีกอย่างนี้ปรากฏ

ม. เธอจงเปรียบอย่างไม่ปรากฏให้ฟัง

น. เหมือนพืชพันธุ์ที่เขาปลูกที่พื้นดิน ครั้นพืชพันธุ์นั้นงอกงามผลิดอกออกใบ เขาก็เก็บผลเอาเมล็ดไปเพาะใหม่ต่อไปอีก โดยทำนองนี้เรื่อย ๆ ไป ขอถวายพระพร เมื่อเวลาล่วงไปนาน ๆ จะรู้ได้หรือว่านั่นเป็นพืชพันธุ์เดิม

ม. รู้ไม่ได้

น. นั่นแลฉันใด อย่างไม่ปรากฏก็ฉันนั้นเหมือนกัน แม้จะใช้ความรู้ให้สาวไปหาต้นเดิม ก็รู้ไม่ได้ว่านามรูปเดิมเป็นอย่างไรอยู่ที่ไหน

ม. ขอเธอจงเปรียบให้ฟังอีก

พระนาเคนเสนจึงเขียนรูปลัทธิรถถวายทอดพระเนตร แล้วทูลถามว่า ขณะเมื่อลัทธิหมุนอยู่ พระองค์จะทรงทราบได้หรือว่า ชีไหนเป็นอันต้น

ม. รู้ไม่ได้สิเธอ

น. ขอถวายพระพร การจะกำหนดนามรูปที่ล่วงมาแล้วว่า แรกเกิดเป็นอะไร ก็รู้ไม่ได้กำหนดไม่ได้เช่นนั้นเหมือนกัน เพราะเกิดแล้วดับ ๆ แล้วเกิดใหม่ต่อไปอีก หมุนอยู่เช่นนั้นเสมอมา ฉะนั้นจึงว่าเบื้องต้นไม่ปรากฏ

ม. เธอช่างฉลาดจริงๆ

จบปริณิโกฏิปัญหา

ปัญหาที่ ๓

พระเจ้ามิลินท์ตรัสถามว่า ตุก่อนพระนาเคนเสน ก็เล่าที่เธอว่าอย่างที่เคยไม่ปรากฏ มาปรากฏเป็นนามรูปขึ้นในระหว่างแล้วก็หายไปอีกอย่างนี้ปรากฏนั้น ได้แก่เราๆ ซึ่งเดิมก็มีแต่

บาปบุญติดตามมา แล้วมาเกิดเป็นทัวเป็นตนขึ้น ครั้นแล้วก็ตายทอดทิ้งร่างกายหายไป เช่นนี้ ถูกหรือไม่

พระนาคเสนทูลตอบว่า ขอถวายพระพร ถูกแล้ว

ม. ก็เมื่อตนปลายไม่ปรากฏทั้งสองข้างเช่นนั้นแล้ว จะมาติดต่อกันได้หรือเธอ

น. ขอถวายพระพร ติดต่อกันได้

ม. เธอจงหาตัวอย่างมาเปรียบให้ฟัง

น. เหมือนต้นไม้แรกปลูกก็ยังไม่มียอดไม่มีดอก ต่อมาพอเกิดต้นก็เกิดมีใบมีดอกขึ้น ขอถวายพระพร ก็การที่ต้นไม้มีใบมีดอกในระหว่างกลางขึ้นได้นั้น เป็นด้วยอะไร

ม. เป็นด้วยมีลำต้นอยู่ ใบและดอกนั้น ๆ จึงเกิดติดต่อกันขึ้นมาได้

น. ขอถวายพระพร ก็ในที่สุดแล้วใบและดอกเหล่านั้นจะเป็นอย่างไร

ม. ก็ร่วงหล่นไปหมดสิ้นสิเธอ จะมีเหลืออยู่ก็แต่ต้นและกิ่งซึ่งถึงคราวก็เกิดใบเกิดดอกใหม่อีก

น. ขอถวายพระพร นามรูปก็เป็นเช่นเดียวกับใบไม้ ดอกไม้นั้นแล คือเดิมก็ไม่ปรากฏแต่เนื่องด้วยมีบุญบาปซึ่งตนได้กระทำไว้ในก่อนเป็นเหตุอยู่ บุญบาปนั้นแลเป็นลำต้นให้เกิดมีนามรูปติดต่อกันขึ้นมาในระหว่างได้ ครั้นเกิดเป็นทัวตนขึ้นแล้ว ถึงวาระที่สุตก็ทอดทิ้งร่างกายสูญหายไป สิ่งที่ยังคงมีอยู่ก็คือบุญบาป ซึ่งจะให้เกิดนามรูปต่อไปอีกเท่านั้น

ม. อ้อ ติดต่อกันได้จริง

จบปริณิโกฎิปัญหา

ปัญหาที่ ๔

พระเจ้ามิลินท์ตรัสถามว่า คุณ่อนพระนาคเสน บุญบาปอันเป็นต้นเหตุให้นามรูปเกิด ซึ่งกำลังเกิดอยู่ในบัดนี้มีหรือไม่

พระนาคเสนทูลตอบว่า ขอถวายพระพร มี

ม. เธอจงว่ามาให้เห็น

น. เมื่อตาเห็นรูป หูได้ยินเสียง จมูกได้ดมกลิ่น ลิ้นได้ลิ้มรส กายได้แตะต้องใจได้รับอารมณ์ ขอถวายพระพร ก็ใน ๖ อย่างนี้ ขณะเมื่ออย่างใดอย่างหนึ่งกระทำกิจของตนอยู่ ย่อมเกิดความรู้แจ้งขึ้น ถ้าเป็นอารมณ์ที่ดี ก็รู้สึกชอบ รู้สึกพอใจ พยายามค้นรณหาต่อไป ถ้าเป็นอารมณ์ที่ไม่ถูกใจ ก็ไม่พอใจ พยายามค้นรณหานี้ เมื่อขณะค้นรณอยู่ก็จำต้องยึดถือวิธีการ

อย่างใดอย่างหนึ่ง ซึ่งตนเห็นว่าจะกระทำให้การค้นหาหรือค้นหานั้นได้สมประสงค์ เมื่อเป็นเช่นนั้นก็เป็นเหตุให้ทำผิดและคิดดีบ้างชั่วบ้าง เกิดเป็นบุญเป็นบาปขึ้นในทันที เช่นนี้แล ขอถวายพระพร จึงว่าบุญบาปซึ่งเกิดอยู่ในบัดนี้มี

ม. เธอว่าชอบแล้ว

จบสังขารชาวนปัญหา

ปัญหาที่ ๕

พระเจ้ามิลินท์ตรัสถามว่า ดูก่อนพระนาคเสน ก็สิ่งที่ไม่เคยเกิดมาเป็นนามรูปเลย มาเริ่มผุดเกิดเป็นนามรูปขึ้น มีบ้างหรือไม่

พระนาคเสนทูลตอบว่า ขอถวายพระพร ไม่มี

ม. เธอจงเปรียบให้ฟัง

น. ขอถวายพระพร ของภายในพระที่นั่งนี้ เป็นสิ่งซึ่งแต่ก่อนไม่เคยมีมาเลย มาเริ่มมีขึ้นในบัดนี้ มีบ้างหรือไม่

ม. ไม่มี

น. หรือต้นไม้พรรณต่าง ๆ ซึ่งเคลื่อนกลาอยู่ทีพื้นดิน ขอถวายพระพร มีบ้างหรือไม่ซึ่งไม่เคยมีมาแต่ก่อนเลย

ม. ไม่มีเลยเธอ เพราะต้นไม้เหล่านั้นล้วนเดิมมีพืชพันธุ์เช่นเดียวกันให้กำเนิดมาแล้วทั้งนั้น

น. นั้นแหละฉันใด นี่ก็ฉันนั้น อันสิ่งซึ่งได้มาเกิดเป็นนามรูปก็เกิดมาแต่พืชพันธุ์เป็นนามรูป เช่นเดียวกันเหมือนกัน เพราะฉะนั้นสิ่งซึ่งไม่เคยมีพันธุ์เป็นรูปนามแต่เดิม จะเริ่มมาผุดเกิดเป็นนามรูปขึ้นในบัดนี้จึงมีไม่ได้ เหตุว่าสิ่งนั้น ๆ ไม่มีโอกาสได้ก่อเหตุคือบุญบาป ซึ่งจะเป็นผู้ตกแต่งให้คนกลายมาเป็นนามรูปขึ้น

ม. เธอช่างฉลาดจริง ๆ

จบอภวันตสังขารปัญหา

ปัญหาที่ ๖

พระเจ้ามิลินท์ตรัสถามว่า ดูก่อนพระนาคเสน เจตภูตมีหรือไม่

พระนาคเสนทูลตอบว่า ขอถวายพระพร เจตภูตคืออะไร

ม. คือสิ่งที่สิงอยู่ในกายซึ่งเป็นผู้บัญชาให้ตาหูรูป หูฟังเสียง จมูกดมกลิ่น ลิ้นลิ้มรส กายแตะต้อง ใจรับรู้ ประหนึ่งเราอยู่บนปราสาทนี้ เมื่อจะดูจะฟังอะไรทางไหน ก็ให้เปิดหน้าต่างไปดูไปฟังทางนั้น

น. ถ้าเป็นอย่างพระองค์ตรัสเปรียบเทียบ ก็ได้ความว่าเจตมถบัญชาให้ตาหูรูปก็ได้ให้ฟังเสียงก็ได้ เป็นอันว่าทางเดียวใช้ได้ทั่วไปทั้งดูทั้งฟังเป็นต้น

ม. ไม่ใช่อย่างนั้นสิเธอ

น. อาตมภาพขอทูลถามพระองค์ก่อนว่า เช่นเขาเทน้ำผึ้งลงในอ่างจนเต็ม แล้วให้คนลงไปนอนอยู่ในอ่าง แค่นี้ก็ปากเสีย ขอถวายพระพร ผู้นั้นจะรู้ได้หรือไม่ว่าน้ำผึ้งนั้นมีรสหวานเพียงไร

ม. รู้ไม่ได้สิเธอ

น. เพราะเหตุไร ขอถวายพระพร

ม. เพราะลิ้นของผู้คนมิได้ลิ้มรสน้ำผึ้ง

น. พระคำตรัสเปรียบของพระองค์เบี่ยงเบนไม่สมกับพระคำตรัสเบี่ยงปลาย

ม. ข้าพเจ้าไม่สามารถจะโต้ตอบกับเธอ ขอเธอจงอธิบายให้ฟัง

พระนาคเสนจึงถวายวิสัชนาว่า อาศัยรูปกระทบตาเกิดความรู้ขึ้นเรียกจักขุวิญญาณ อาศัยเสียงกระทบหู เกิดความรู้ขึ้นเรียกโสตวิญญาณ อาศัยกลิ่นกระทบจมูก เกิดความรู้ขึ้นเรียกฆานวิญญาณ อาศัยรสกระทบลิ้น เกิดความรู้ขึ้นเรียกชิวหาวิญญาณ อาศัยโผฏฐัพพะกระทบกาย เกิดความรู้ขึ้นเรียกกายวิญญาณ อาศัยธรรมเกิดกับใจ เกิดความรู้ขึ้นเรียกมโนวิญญาณ ลำดับนี้ธรรม คือ ผัสสะ เวทนา สัญญา เจตนา วิทก วิจาร ก็เกิดร่วมกันกับขณะเมื่อวิญญาณเกิดขึ้นนั้น

ม. ชอบแล้ว

จบเวทกปฏิบัติ

ปัญหาที่ ๗

พระเจ้ามิลินท์ตรัสถามว่า ดูก่อนพระนาคเสน ก็วิญญาณ ^(๑) มีลักษณะอย่างไร พระนาคเสนทูลตอบว่า ขอถวายพระพร มีลักษณะรูปร่าง

(๑) คำว่า วิญญาณนี้มี ๒ อย่าง คือปฏิสนธิวิญญาณ วิญญาณแรกเกิดอย่าง ๑ อีกอย่าง ๑ เรียกว่า วิถิวิญญาณ (คือวิญญาณในปัญหานี้) ได้แก่วิญญาณอันเกิดตามทางทวาร ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ซึ่งมีชื่อเรียกว่าจักขุวิญญาณ โสตวิญญาณ เป็นต้น

ม. เธอจงเปรียบให้ฟัง

น. เหมือนคนยืนอยู่ที่ถนนสี่แยก ใครเดินไปมาจากถนนแยกไหนก็ย่อมรู้ย่อมเห็น
ทั่วทุกคน นั้นน่ะใจ แม้วิญญาณก็ฉนั้นนั่น คือเมื่อตาเห็นรูป หูได้ยินเสียงเป็นต้น ก็ย่อมรู้แจ้ง
ทันทีว่านั่นรูป นั่นเสียง

ม. เธอว่าชอบแล้ว

จบวิญญาณลักษณะปัญหา

ปัญหาที่ ๘

พระเจ้ามิลินท์ตรัสถามว่า ดูก่อนพระนาคเสน วิญญาณ ๕ เบื้องต้นอย่างไรอย่าง-
หนึ่งเกิดในที่ใด มโนวิญญาณก็เกิดขึ้นในที่นั้นกระนั้นหรือ

พระนาคเสนทูลตอบว่า ขอถวายพระพร ย่อมเกิดขึ้นเช่นนั้นแล

ม. ไหนเกิดก่อนหลังเล่าเธอ

น. วิญญาณ ๕ เบื้องต้นเกิดก่อน มโนวิญญาณเกิดทีหลัง

ม. วิญญาณ ๕ นั้นสั่งมโนวิญญาณไว้หรือว่าให้ตามไปเกิดด้วยกัน

น. หามิได้ ขอถวายพระพร

ม. ก็เมื่อไม่เป็นเช่นนั้น ไฉนจึงเป็นเช่นนั้นเล่าเธอ

น. ขอถวายพระพร เพราะมโนวิญญาณเป็นจุดที่ลุ่ม

ม. เธอว่าเป็นจุดที่ลุ่มนั้น เป็นอย่างไร

น. ขอถวายพระพร ฝนตกน้ำจะไหลไปทางไหน

ม. ที่ลุ่มอยู่ทางไหน น้ำก็ไหลไปทางนั้น

น. ฝนตกครั้งที่ ๒ อีก น้ำจะไหลไปทางไหน

ม. น้ำคราวก่อนไหลไปทางไหน คราวหลังก็ไหลไปทางนั้น

น. ขอถวายพระพร น้ำคราวก่อนสั่งน้ำคราวหลังไว้หรือว่าให้ไหลตามไป หรือว่า
น้ำคราวหลังนัดไว้กับน้ำคราวก่อนว่า จะไหลไปตาม

ม. หามิได้ การที่น้ำทั้ง ๒ คราวนั้นไหลไปรวมกัน ก็เพราะทางนั้นเป็นที่ลุ่ม

น. วิญญาณ ๕ เบื้องต้นก็เป็นเช่นนั้นเดียวกับน้ำนั้นแล คือเกิดขึ้นแล้วก็ไหลไปหา
มโนวิญญาณ ขอถวายพระพร การที่เป็นเช่นนั้น ก็เพราะว่ามโนวิญญาณมีหน้าที่รับรู้รับพิจารณา

อารมณ์ที่วิญญานทางตา, หู, จมูก, ลิ้น, กาย, น้อมเหนี่ยวเข้าไว้ เพื่อกระทำความรู้แจ้ง
อีกชั้นหนึ่ง

ม. ชอบแล้ว

จบจักขุวิญญานบโนวิญญานปัญหา

ปัญหาที่ ๕

พระเจ้ามิลินท์ตรัสถามว่า ตุก่อนพระนาคเสน วิญญานเกิดในที่ใด ธรรมคือผัสสะ
เวทนา สัญญา เจตนา วิตก วิจาร์ก็เกิดขึ้นในที่นั้น กระนั้นหรือ

พระนาคเสนทูลตอบว่า ขอถวายพระพร ถูกแล้ว

ม. ก็ผัสสะมีลักษณะอย่างไร

น. มีลักษณะประจวบ อธิบายว่า เช่นตาเห็นรูปเกิด ความรู้ทางตา ขอถวาย
พระพร ขณะเมื่อทั้ง ๓ นี้ ประจวบพร้อมกันเข้านั้นแล เป็นผัสสะ

ม. เธอจงเปรียบให้ฟัง

น. เหมือนแกะ ๒ ตัวชนกัน ตัว ๑ เหมือนตา อีกตัว ๑ เหมือนรูป อากาที่ชน
กันนั้นเทียบได้กับผัสสะ

ม. เข้าใจละ

จบผัสสลักษณะปัญหา

ปัญหาที่ ๑๐

พระเจ้ามิลินท์ตรัสถามว่า ตุก่อนพระนาคเสน ก็เวทนา (๑) มีลักษณะอย่างไร

พระนาคเสนทูลตอบว่า ขอถวายพระพร มีลักษณะรู้สึกเป็นสุขบ้าง เป็นทุกข์บ้าง
รู้สึกเฉยไม่เป็นทุกข์ไม่เป็นสุขบ้าง

ม. เธอจงยกตัวอย่างเวทนาอย่างใดอย่างหนึ่งมาเปรียบให้ฟัง

น. เหมือนข้าราชการผู้หนึ่ง ทำความดีมีความชอบพอพระราชฤทัย ได้รับพระ
ราชทานบำเหน็จต่าง ๆ จนมีความสุขสบาย ครั้นผู้นั้นมารำพึงถึงความสุขนั้น ๆ ก็เกิดความอึด
ใจ ขอถวายพระพร ความอึดใจนั้นแลเป็นสุขเวทนา

ม. ชอบแล้ว

จบเวทналักษณะปัญหา

(๑) เวทนามี ๓ อย่าง คือ สุขเวทนา ๑ ทุกขเวทนา ๑ อุเบกขาเวทนา ๑

ปัญหาที่ ๑๑

พระเจ้ามิลินท์ตรัสถามว่า ตุก่อนพระนาคเสน กัสัญญามีลักษณะอย่างไร
พระนาคเสนทูลตอบว่า ขอถวายพระพร มีลักษณะจำได้

ม. จำอะไรเธอ

น. เช่นจำสีแดงสีเขียวได้ ว่ามีสีเป็นอย่างนั้น ๆ

ม. เธอจงเปรียบให้ฟัง

น. เหมือนเจ้าพนักงานพระคลัง เมื่อเข้าไปในพระคลังหลวงย่อมเห็นชนิดเครื่อง
ราชูปโภค ก็หมายจำไว้เป็นอย่าง ๆ แม้ภายหลังจะไม่ได้เข้าไปดู ก็จำได้นึกได้ ขอถวายพระพร
สัจญาก็เป็นเช่นนั้นแล ย่อมจำรูปเสียงเป็นต้นไป ว่ามีชนิดมีลักษณะเป็นอย่างนั้น ๆ

ม. เข้าใจละ

จบสัจญาลักษณะปัญหา

ปัญหาที่ ๑๒

พระเจ้ามิลินท์ตรัสถามว่า ตุก่อนพระนาคเสน เจตนามีลักษณะอย่างไร

พระนาคเสนทูลตอบว่า ขอถวายพระพร มีลักษณะคิคืออ่านปรุงขึ้น

ม. เธอจงเปรียบให้ฟัง

น. เหมือนแพทย์ตรวจอาการของโรคทราบตลอดแล้วเอาอาการนั้น ๆ มาสอบสวน
กับสรรพคุณยา ครั้นแน่ใจจึงหยิบเอาตัวยามาปรุงขึ้นตามความประสงค์ ขอถวายพระพรเจตนา
ก็เป็นเช่นนั้นแล ย่อมคิดอารมณ์ที่ข้องอยู่ในใจ แล้วก็ปรุงขึ้นเป็นโครงการ

ม. ชอบแล้ว

จบเจตนาลักษณะปัญหา

ปัญหาที่ ๑๓

พระเจ้ามิลินท์ตรัสถามว่า ตุก่อนพระนาคเสน วิตกมีลักษณะอย่างไร

พระนาคเสนทูลตอบว่า ขอถวายพระพร มีลักษณะติดไปกับจิต

ม. เธอจงเปรียบให้ฟัง

น. ช่างไม้ผู้ชำนาญย่อมเข้าหน้าไม้ได้สนิททันใด วิตกก็มีลักษณะติดไปกับจิตฉนั้น
นั้น คือตรึงเรื่องราวที่เจตนาปรุงขึ้นนั้น

จบวิตกลักษณะปัญหา

ปัญหาที่ ๑๔

พระเจ้ามิลินท์ตรัสถามว่า ตุก่อนพระนาคเสน วิจารณ์ลักษณะอย่างไร

พระนาคเสนทูลตอบว่า ขอถวายพระพร มีลักษณะตามเคล้าอารมณ์

ม. เธอจงเปรียบให้ฟัง

น. เหมือนเสียงระฆัง หลังจากเขาคีแล้ว ก็ยังคงมีเสียงครวญครางอยู่จนใน
วิจารณ์กันนั้นแล คือตรองถึงเรื่องที่วิตกยกขึ้นมาพิจารณา

ม. เธอสามารถจริง

จบวิจารณ์ลักษณะปัญหา
จบวรรคที่ ๓

วรรคที่ ๔

ปัญหาที่ ๑

พระเจ้ามิลินท์ตรัสถามว่า ตุก่อนพระนาคเสน ธรรมมีวิญญาณเป็นต้น ซึ่งเกิด
ร่วมขณะกันในขณะหนึ่ง ๆ นั้น จะแจ่มออกให้เห็นชัด ๆ ว่า ขณะนี้เป็นวิญญาณ นั้นเป็นผัสสะ
นั้นเป็นเวทนา นั้นเป็นสัญญา นั้นเป็นเจตนา นั้นเป็นวิตก นั้นเป็นวิจารณ์เช่นนี้จะแจ่มออกมิได้หรือ

พระนาคเสนทูลตอบว่า ขอถวายพระพร ยากที่จะแจ่มออกให้เห็นชัด ๆ เช่นนั้นได้

ม. เธอจงเปรียบให้ฟัง

น. เหมือนเมื่อพนักงานห้องเครื่องจัดทำของเสวยเสร็จเรียบร้อยแล้ว พระองค์
ตรัสสั่งให้แยกของซึ่งมีรสต่าง ๆ กันออกถวาย ขอถวายพระพร พนักงานคนนั้นเขาจะสามารถ
แยกของที่มีรสเค็ม รสเปรี้ยว รสหวาน ในของเสวยเหล่านั้นออกถวายได้หรือไม่

ม. แยกออกเช่นนั้นไม่ได้ เพราะปรุงปนไปด้วยกันเสียแล้ว แต่ว่าถึงเช่นนั้นรส
เหล่านั้นก็ยังคงปรากฏอยู่ตามสัญชาติของตน

น. นั้นแลจนใจ แม้การจะแจ้งธรรมเหล่านั้นออกให้เห็นชัด ๆ ก็ไม่ได้เช่นนั้น เพราะ
ธรรมเหล่านั้นเกิดขึ้นรวดเร็วปะหนึ่งว่าจะเกิดพร้อมกัน แต่แม้จะรวดเร็วถึงเช่นนั้น ลักษณะ
ของธรรมเหล่านั้นก็ยังคงปรากฏพอกำหนดได้

ม. ละเอียดยัง

จบเอกภาวคตปัญหา

ปัญหาที่ ๒

พระนาคเสนทูลถามว่า ขอถวายพระพร เกลือเป็นของรู้ได้ช่วยอะไร
พระเจ้ามิลินท์ตรัสตอบว่า ค่ายตาสีเธอ

น. ขอถวายพระพร จะถูกหรือ

ม. ถ้าเช่นนั้น รู้ได้ช่วยอะไรเล่า

น. ขอถวายพระพร รู้ได้ช่วยล้น

ม. ค่ายล้นอย่างเดียวหรือเธอ

น. ขอถวายพระพร ค่ายล้นอย่างเดียว

ม. ถ้าเป็นเช่นนั้น โฉนพวกพ่อค้าจึงต้องใช้เกวียนบรรทุกเกลือมาค่ายเล่า จะนำ
มาแต่รสเกลือจะมีเบากว่าหรือ

น. จะทำเช่นนั้นไม่ได้ เพราะเกลือมีน้ำหนัก ขอถวายพระพร ก็เกลือชั่งด้วยตาชั่ง
จะได้หรือไม่

ม. ได้สิเธอ

น. ขอถวายพระพร เกลือชั่งไม่ได้ ชั่งได้ก็แต่น้ำหนักเกลือเท่านั้น

ม. ชอบกล

จบโณลกัณณปัญหา

ปัญหาที่ ๓

พระเจ้ามิลินท์ตรัสถามว่า ตุก่อนพระนาคเสน กิริยาที่ได้เห็นรูป ได้ยินเสียง ได้
ดมกลิ่น ได้ลิ้มรส ได้แตะต้องทั้ง ๕ อย่างนี้ เกิดมาแต่ใจอย่างเดียวกันหรือว่ามีฐานที่เกิดต่างกัน

พระนาคเสนทูลตอบว่า ขอถวายพระพร มีฐานที่เกิดต่างกัน

ม. เธอจงเปรียบให้ฟัง

น. ต้นไม้ ๕ ต้นมีสีและสัณฐานต่างกัน พระองค์ทรงทราบหรือไม่ว่า ต้นไม้เหล่านี้
นั้นมีพืชพันธุ์อย่างเดียวกันหรือต่างกัน

ม. ก็ต่างกันสิเธอ ถ้ามีพืชพันธุ์อย่างเดียวกัน ทำไมจะต่างสีและสัณฐานกันได้เล่า

น. กิริยาทั้ง ๕ อย่างนั้น ก็เช่นเดียวกับต้นไม้เหล่านั้นแหละ คือได้เห็นรูปก็เพราะรูป
กระทบตา, ที่ได้ยินเสียงก็เพราะเสียงกระทบหู, ที่ได้ดมกลิ่นก็เพราะกลิ่นกระทบจมูก, ที่ได้ลิ้ม

รศก็เพราะรศกระทบสัน, ที่ได้แตะต้องก็เพราะวัตถุภายนอกถูกต้องกาย, ขอถวายพระพร เมื่อ
กิริยา ๕ อย่างนี้อย่างใดอย่างหนึ่งกระทำหน้าที่ของตนแล้ว ทันทีนั้นก็ส่งรายงานเข้าไปยังใจ ใจ
เป็นผู้รับรู้พิจารณาต่อไป เป็นอันว่าใจกระทำหน้าที่ของตนภายหลัง เหตุนี้ใจจึงมิใช่ฐานที่
เกิดของกิริยาทั้ง ๕ นั้น

ม. เธอเฉลยว่า

จบปัญญาตนกัมมนิพัตตปัญหา

ปัญหาที่ ๔

พระเจ้ามิลินท์ตรัสถามว่า ตูก่อนพระนาคเสน ก็เหตุไฉนมนุษย์จึงต่างกันเป็นหลาย
ประเภท เช่นบางคนอายุยืนยาวแต่บางคนอายุสั้น บางคนมีอำนาจวาสนาใหญ่ยิ่ง แต่บางคน
อาภัพ ที่เป็นเช่นนั้น อะไรเป็นผู้จำแนก

พระนาคเสนทูลตอบว่า ขอถวายพระพร อาตมภาพขอทูลถามพระองค์บ้างว่า เป็น
ไฉนท่านไม่จึงผลิตผลมีรสต่าง ๆ กัน บางชนิดมีรสหวาน บางชนิดมีรสขม บางชนิดมีรสเผ็ด

ม. เป็นด้วยต้นไม้นั้นมีพันธุ์ต่างกัน

น. นั้นแลฉันใด มนุษย์ก็มีพันธุ์ต่างกันฉันนั้นเหมือนกันจึงได้มีมากประเภทเช่น
นั้น คือใครทำความดีอย่างไรไว้ความดีอย่างนั้นก็อำนวยผลไปตามลักษณะของตน แม้ความชั่ว
ก็เช่นเดียวกัน ขอถวายพระพร เนื่องด้วยความดีความชั่วมีมากอย่างและให้ผลต่าง ๆ กันเช่น
นั้นแล มนุษย์จึงแปลกกันไปเป็นหลายประเภท ความซื่อสัตย์พระเจ้าผู้มีพระภาคเจ้าก็ได้ตรัส
แก่สุภมาณพ ใจความว่า กรรมย่อมจำแนกสัตว์โลกให้เป็นต่าง ๆ กัน

ม. จริงอย่างเธอว่า

จบกัมมณานาการณปัญหา

ปัญหาที่ ๕

พระเจ้ามิลินท์ตรัสถามว่า ตูก่อนพระนาคเสน ก็คำที่เธอบอกว่าการบวชมีประโยชน์ที่จะ
ได้รู้ว่า ทำอย่างไรจึงจะดับความทุกข์ที่มีอยู่ได้ และจะไม่ให้ความทุกข์อย่างอื่นเกิดขึ้นอีกนั้น
จะต้องรีบทำทำไม ถึงเวลาเกิดทุกข์จึงทำมิได้หรือ

พระนาคเสนทูลตอบว่า ขอถวายพระพร ถ้าวรโฆจนถึงเวลาเกิดทุกข์ ย่อมหาโอกาส
ทำได้ยาก หรือจะทำได้ก็มิได้รับผลเท่าที่ปรารถนา แต่ถ้าวรพยายามทำเสียก่อน ถึงคราวเกิด
ทุกข์ก็ย่อมได้รับผลสมความมุ่งหมาย

ม. เธอจงเปรียบให้ฟัง

น. ขอถวายพระพร เหมือนอย่างว่า พระองค์ทรงกระหายน้ำขึ้นเมื่อใด จึงดำรัสสั่งให้ชุกสระเมื่อนั้นกระนั้นหรือ หรือว่าสงครามเกิดขึ้นเวลาใด พระองค์จึงดำรัสสั่งให้สร้างบ้อมปราการให้ทหารหัดเพลงอาวุธในเวลาขึ้นอย่างนั้นหรือ

ม. ต้องให้จัดทำไว้ก่อนสิเธอ รอไว้จนถึงเวลาจำเป็นเช่นนั้น ๆ แล้วจึงให้จัดทำจะทันความประสงค์ได้อย่างไร

น. อาตมภาพก็เป็นเช่นเดียวกับพระองค์เหมือนกัน ก็ต้องพยายามรีบฝึกหัดกาย วาจาใจไว้ให้มีกำลังพอ เพื่อว่าเมื่อถึงคราวเจ็บไข้ได้ทุกข์ จะได้ใช้กายวาจาใจที่ได้ฝึกหัดไว้นั้น ออกผจญกับทุกข์ ถ้ามิได้เตรียมไว้ก่อนเช่นนั้น ความทุกข์ก็จะได้เปรียบ สามารถเอาชนะชนะครอบงำจิตได้เรื่อย ๆ ไป เหตุนี้จึงต้องรีบทำ แม้พระพุทธเจ้าก็ได้ตรัสสอนไว้ ใจความว่า เมื่อรู้ว่ากิจใดจะทำให้พ้นจากทุกข์ได้ ก็พึงรีบพยายามทำกิจนั้นเสียให้สำเร็จ เพราะรู้ไม่ได้ว่าจะตายเมื่อไร

ม. เธอว่าชอบแล้ว

จบปฏิกิจเจวาวามกรรมปัญหา

ปัญหาที่ ๖

พระเจ้ามิลินท์ตรัสถามว่า ดูก่อนพระนาคเสน ก็คำที่เธอว่าไฟในนรกร้อนแรงกว่าไฟธรรมดาในมนุษย์ เพราะไฟในมนุษย์นี้ถึงจะทั้งก้นหिनยอม ๆ ลงไป แม้เผาอยู่วันยังคำก็ไม่ละลาย แต่ถ้าทั้งหिनก้นโต ๆ ลงไปในไฟนรก ครุ่นเดียวเท่านั้นก็هلكย่อยไปหมด ถ้าจริงอย่างเธอว่านั่น เหตุไฉนสัตว์นรกบางจำพวกซึ่งไหม้อยู่ตั้งหลายพันปี จึงไม่هلكไม่ย่อยไปเสียสิ้นเล่า

พระนาคเสนทูลตอบว่า ขอถวายพระพร สัตว์จำพวกจะเขี้ยวหมกกลืนกินกันก่อนหिनก่อนกรวดเป็นอาหารมิใช่หรือ

ม. ใช่สิเธอ

น. ก็หिनและกรวดในท้องสัตว์เหล่านั้น ไฟธาตุย่อยละเอียดหรือไม่

ม. ย่อยละเอียดหมด

น. ก็ถ้าเป็นเช่นนั้น ลูกก็ยังอยู่ในท้องสัตว์จำพวกนั้นถูกไฟราตุย่อยละเอียดไปด้วยหรือไม่

ม. หามิได้

น. ขอถวายพระพร นั่นเป็นเพราะเหตุไร

ม. เข้าใจว่าเป็นเพราะกรรมชุลเลียงไว้

น. สัตว์นรกก็เป็นเช่นเดียวกับลูกสัตว์จำพวกนั้นเหมือนกัน คือหาได้ถูกไฟนรกซึ่งร้อนแรงถึงปานนั้นเผาให้ละลายหายสูญไปไม่ ทั้งนี้ก็เพราะบาปกรรมที่ตนได้กระทำมาตามชุลเลียงไว้ สมด้วยนัยพระพุทธภาษิตว่า บาปกรรมยังไม่สิ้นเพียงใด สัตว์นรกก็น่าไม่หมดอายุเพียงนั้น

ม. เรอฉลากเปรียบ

จบนิรยอุททาการปัญหา

ปัญหาที่ ๓

พระเจ้ามิลินท์ตรัสถามว่า ตุก่อนพระนาคเสน ก็คำที่เธอว่าแผ่นดินตั้งอยู่บนน้ำ ๆ ตั้งอยู่บนลม ๆ อยู่ในอากาศที่ว่างนั้นจะจริงหรือ

พระนาคเสนจึงจับธัมมกรกุ่มน้ำ แล้วยกขึ้นทูลเปรียบถวายว่า น้ำนี้ลมอุ้มไว้ได้ฉันใด เมื่อน้ำซึ่งรองแผ่นดินก็เป็นฉันนั้นเหมือนกัน ได้อาศัยลมซึ่งอยู่ในอากาศประคองไว้ จึงได้ทรงตัวอยู่ได้

ม. ชอบกถ

จบปฐวีสังฐารกปัญหา

ปัญหาที่ ๔

พระเจ้ามิลินท์ตรัสถามว่า ตุก่อนพระนาคเสน ความคับคองทุกข์ได้ทั้งหมดหรือเธอเป็นพระนิพพาน

พระนาคเสนทูลตอบว่า ขอถวายพระพร ถูกแล้ว

ม. คับอย่างไรจึงจะได้ชื่อว่าพระนิพพาน

น. ดับจนหาเชื้อที่จะก่อให้เกิดลูกหลานอีกไม่ได้ชื่อว่าพระนิพพาน ขอถวายพระพร อันผู้ที่ปล่อยใจไปตามอารมณ์ที่ผ่านมา ย่อมถูกความทุกข์เผาผลาญให้หม่นไหม้ ส่วนท่านที่มีใจขึ้นมีใจหนักแน่น แม้จะมีอารมณ์ที่ร้อนรณมากระทบ ท่านก็ไม่ปล่อยใจของท่านให้ไปหมกไหม้อยู่ในกองทุกข์เช่นนั้น ย่อมดับเสียได้ด้วยมาคิดเห็นว่า คติของธรรมคามืออย่างนั้น จนอารมณ์นั้น ๆ มอดไปเอง

ม. เธอว่าชอบแล้ว

จบนิโรธนิพพานปัญหา

ปัญหาที่ ๕

พระเจ้ามิลินท์ตรัสถามว่า คุณก่อนพระนาคเสน บุคคลย่อมได้พระนิพพานด้วยกันทุกคนหรือ

พระนาคเสนทูลตอบว่า ได้เฉพาะผู้ที่เดินถูกทางเท่านั้น ขอถวายพระพร ก็การที่จะเดินไปให้ถูกทางนั้น เบื้องต้นต้องทำความเห็นให้ตรงเสียก่อน คือให้เห็นทุกข์ เหตุแห่งทุกข์ ความดับทุกข์ และทางเดินไปดับทุกข์ ว่ามีอยู่อย่างไร เมื่อทำความเห็นของตนให้ตรงได้เช่นนั้นแล้ว จึงใช้ความเห็นตรงเห็นชอบนั้นให้เป็นผู้นำความคิดการพูดและการทำให้เดินตรงไปขณะเดินก็ต้องพยายามนึกมุ่งที่ที่ใดหมายไว้ให้แน่วแน้อยู่แต่ที่เดียว ขอถวายพระพร ผู้ที่เดินถูกทางเช่นนั้นแลย่อมได้พระนิพพาน

ม. เธอสามารถจริง

จบนิพพานถกปัญหา

ปัญหาที่ ๑๐

พระเจ้ามิลินท์ตรัสถามว่า คุณก่อนพระนาคเสน ก็ผู้ที่ยังไม่ได้พระนิพพานจะรู้หรือไม่ว่า พระนิพพานเป็นสุข

พระนาคเสนทูลตอบว่า ขอถวายพระพร รู้

ม. รู้ได้อย่างไร

น. อาตมภาพขอทูลถามบ้างว่า คนที่มีร่างกายบริบูรณ์มิได้พิจารณาอะไร จะรู้หรือไม่ว่า การตัดมือตัดเท้าเป็นความเจ็บปวด

- ม. รู้สิเธอ
- น. ขอถวายพระพร นั่นรู้ได้ตัวอะไร
- ม. รู้ได้ตัวฟังเสียงครวญคราง หรือเห็นอาการคั่นร่นของคนที่ถูกตัดมือตัดเท้า
- น. นั่นแลฉันใด แม้ผู้ที่ยังไม่ได้พระนิพพานก็ฉันนั้นเหมือนกัน คือได้เห็นกิริยา
มรรยาท หรือได้ยินได้ฟังถ้อยคำของท่านที่ได้พระนิพพานแล้ว ก็ยังรู้ได้ว่าพระนิพพานเป็น
สุข
- ม. ชอบแล้ว

จบนิพพานสุขภาวชาวนปัญหา

จบวรรค ๔

วรรคที่ ๕

ปัญหาที่ ๑

- พระเจ้ามิลินท์ตรัสถามว่า กูก่อนพระนาคเสน เธอเคยเห็นพระพุทธรูปเจ้าหรือไม่
- พระนาคเสนทูลตอบว่า ขอถวายพระพร อาตมภาพไม่เคยเห็น
- ม. อาจารย์ของเธอเล่าได้เห็นหรือไม่
- น. อาจารย์ของอาตมภาพก็ไม่ได้เห็น
- ม. ถ้าอย่างนั้น พระพุทธรูปเจ้าไม่มีหรือ
- น. ขอถวายพระพร พระองค์เคยเสด็จไปทอดพระเนตรแม่น้ำโอหานที่ ที่ป่า
หิมพานต์หรือไม่
- ม. ข้าพเจ้าไม่เคยไปดู
- น. พระชนกของพระองค์เล่าได้เสด็จไปทอดพระเนตรบ้างหรือไม่
- ม. พระชนกของข้าพเจ้าก็ไม่ได้เสด็จไปทอดพระเนตร
- น. ถ้าอย่างนั้น แม่น้ำโอหานที่มีไม่มีหรือ
- ม. มีสิเธอ, เป็นแต่พระชนกและข้าพเจ้ามิได้ไปดูไปเห็นมาเท่านั้น
- น. นั่นแลฉันใด นี่ก็ฉันนั้น อาจารย์และอาตมภาพก็ไม่ได้เห็นพระพุทธรูปเจ้าเหมือน
กัน เพราะว่าเกิดไม่ทัน แต่ว่าพระพุทธรูปเจ้ามีจริง ขอถวายพระพร เหตุที่จะพื้งนำมาพิสูจน์

ข้อนี้ ก็คือ โลกุตตรธรรม ๘ ประการ (๑) ซึ่งเป็นธรรมชั้นสูงสุด พณวิสัยที่คนสามัญจะพึง
คิดเห็นได้เอง ต้องเฉพาะแต่ผู้ที่ได้อบรมความดีจนสติปัญญาแก่กล้าเท่านั้น จึงจะเป็นผู้รู้เอง
เห็นเองซึ่งธรรมเหล่านั้นได้ ครั้นแล้วนำมาเผยแพร่แก่พุทธบริษัทเพื่อให้รู้ตามเห็นตามบ้าง

ขอถวายพระพร เหตุมีโลกุตตรธรรมเป็นพยานอยู่เช่นนี้จึงรู้ได้ว่า ผู้แรกตรัสรู้พระ
ธรรมเหล่านั้นซึ่งได้พระนามว่าพระพุทธเจ้ามีจริง

ม. มองเห็นละ

จบพุทธอติณตติภาวปัญหา

ปัญหาที่ ๒

พระเจ้านิกลินท์ตรัสถามว่า ดูก่อนพระนาคเสน พระพุทธเจ้าไม่มีใครตีเท่าเทียมมิใช่
หรือ

พระนาคเสนทูลตอบว่า ขอถวายพระพร ถูกแล้ว

ม. ก็เธอไม่ได้เห็น ทำไมจึงรู้ได้เล่า

น. ขอถวายพระพร คนที่ยังไม่เคยเห็นทะเลเลย แต่เมื่อพูดถึงทะเล เขารู้สึก
หรือไม่ว่า ทะเลกว้างใหญ่

ม. รู้สิเธอ

น. นั้นแลฉันใด นี่ฉันนั้น แม้อาตมาพมิได้เห็นพระพุทธเจ้าเลยก็จริง แต่เมื่อมา
ได้ยินได้ฟังคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าหรือได้เห็นพระพุทธรูปปฏิบัติดีปฏิบัติงาม แล้วได้
รับความสุขกายเย็นใจ ก็หยั่งรู้ว่า พระพุทธเจ้าก็จริง

ม. จริงอย่างเธอว่า

จบพุทธานุตรภาวปัญหา

ปัญหาที่ ๓

พระเจ้านิกลินท์ตรัสถามว่า ดูก่อนพระนาคเสน ก็ผู้อื่นเล่าเขาอาจจะรู้ได้หรือว่า พระ
พุทธเจ้าก็จริง

(๑) ๑. โสดาปัตติมรรค ๒. โสดาปัตติผล ๓. สกทากามิมรรค ๔. สกทากามิผล ๕. อนา-
กามิมรรค ๖. อนากามิผล ๗. อรหัตตมรรค ๘. อรหัตตผล ๙. นิพพาน

พระนาคเสนทูลตอบว่า ขอถวายพระพร อาจรู้อันใด

ม. จะรู้อันใดอย่างไร

น. ขอถวายพระพร ก็พระคิณสเถระซึ่งเป็นผู้ที่เขียนภาพงามจนเลื่องชื่อลือนาม รู้จักกันทั่วๆ ไปในครั้งกระนั้น แม้ท่านมรณภาพไปนานแล้ว แต่ถึงเช่นนั้นในบัดนี้ก็ยังมิผู้รู้จักชื่อเสียงและเกียรติคุณของท่านได้ ขอถวายพระพร นั้นเป็นเพราะอะไร

ม. เป็นเพราะฝีมือเขียนนั้น จับอกจับใจของผู้ที่ได้พบได้เห็น

น. นั้นแลฉันใด พระพุทธเจ้าก็ฉันนั้นเหมือนกัน พระองค์ทรงเปิดเผยธรรม ซึ่งกระทำให้พระองค์เป็นผู้ลือเลื่องขึ้นนั้นไว้เป็นช่องทางสำหรับให้ผู้ที่ใคร่ตรองแล้วปฏิบัติตาม เดินเข้าไปพบเห็นพระองค์ซึ่งเปี่ยมด้วยพระคุณสมบัติ

ขอถวายพระพร เพราะฉะนั้นผู้ที่ใคร่ครวญธรรมคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าค้นหา เหตุหาผลแล้ว ก็ย่อมจะชอบใจเช่นเดียวกัน เมื่อนั้นแลเขาจะรู้อันใดว่า พระพุทธเจ้าก็จริง

ม. เธอว่าหนักใจข้าพเจ้า

จบพุทธานុตตรชานนปัญหา

ปัญหาที่ ๔

พระเจ้ามิลินท์ตรัสถามว่า ดูก่อนพระนาคเสน เมื่อธรรมเป็นช่องทางสำหรับเดินไป พบเห็นพระพุทธเจ้าได้เช่นนั้น ก็ตัวเธอเล่าได้เห็นธรรมแล้วหรือยัง

พระนาคเสนทูลตอบว่า ขอถวายพระพร อันสาวกของพระพุทธเจ้าย่อมประพฤติ ปฏิบัติตามแนวคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าโดยลำดับ ๆ ไป

ม. เธอช่างฉลาดจริง ๆ

จบธัมมทิกขุปัญหา

ปัญหาที่ ๕

พระเจ้ามิลินท์ตรัสถามว่า ดูก่อนพระนาคเสน เมื่อวิญญาณจะไปบังเกิดต้องก้าวต้อง เดินไปหรือไม่

พระนาคเสนทูลตอบว่า ขอถวายพระพร ไม่ต้องก้าวไม่ต้องเดิน

ม. เธอจงเปรียบให้ฟัง

น. เหมือนการจุดไฟโดยต่อมาจากไฟอีกดวงหนึ่ง จะเป็นอันว่า ไฟดวงที่ถูกต่อก้าวมายังดวงที่ต่อใหม่กระนั้นหรือ

ม. หามิได้

น. หรือเช่นขณะเมื่อพระองค์ทรงศึกษาวิชาอยู่ในสำนักอาจารย์ วิชาเหล่านั้นเคลื่อนจากอาจารย์มาหาพระองค์กระนั้นหรือ

ม. หามิได้

น. ขอถวายพระพร วิญญาณก็เป็นเช่นนั้นเหมือนกันขณะเมื่อจะไปบังเกิดยังภพอื่นหาได้ก้าวหรือเดินจากภพหนึ่งไปสู่ภพหนึ่ง ๆ ไม่

ม. เข้าใจละเธอ

จบนจสังกมติปฐีสรรคหณปัญหา

ปัญหาที่ ๖

พระเจ้ามิลินท์ตรัสถามว่า ดูก่อนพระนาคเสน เจตมฺหมีอยู่หรือเธอ

พระนาคเสนทูลตอบว่า ขอถวายพระพร ถ้าว่าโดยปรมัตถ์แล้ว ก็ไม่มี

ม. จริง

จบเวทคุปัญหา

ปัญหาที่ ๗

พระเจ้ามิลินท์ตรัสถามว่า ดูก่อนพระนาคเสน คนตายมีส่วนใดส่วนหนึ่งซึ่งออกจากกายนี้ไปเป็นร่างกายอื่นบ้างหรือไม่

พระนาคเสนทูลตอบว่า ขอถวายพระพร ไม่มี

ม. ถ้าเช่นนั้น คนก็หนีบาปกรรมพ้นละสิเธอ

น. ถ้าว่าไม่เกิดต่อไปอีก ก็หนีพ้น, แต่ถ้ายังต้องไปเกิดอีก ก็หนีไม่พ้น

ม. เธอจงหาตัวอย่างมาเปรียบให้ฟัง

น. คนลักมะม่วง เมื่อมีผู้นำคิไปถึงศาล จำเลยแก้ว่ามะม่วงต้นนั้นโจทก์มิได้ปลูกไว้ ต้นมะม่วงที่เขาลักผลไปนั้นเป็นของคนอื่นปลูกไว้ก่อน, ขอถวายพระพร เมื่อจำเลยแก้เช่นนั้นจะพ้นโทษหรือไม่

ม. ไม่พินฺลฺเธอ

น. ขอถวายพระพร ก็จำเลยมิได้ลักมะม่วงของโจทก์เหตุไรจึงไม่พินฺลฺแล้ว

ม. เหตุที่ไม่พินฺ ก็เพราะจำเลยเอาผลมะม่วงนั้นมาค้ำยอาการลักขโมย ถึงหากว่าผลมะม่วงนั้นจะเป็นของอีกคนหนึ่งปลูกไว้ ศาลก็ลงโทษจำเลยได้ด้วยเหตุที่จำเลยมีเจตนาทุจริต

น. นั้นแลฉันใด นี่ก็ฉันนั้น คนตายแม้จะทอดทิ้งร่างกายทุก ๆ ส่วนไว้ ไปเกิดเป็นร่างกายอื่นอีกต่างหากก็จริง แต่ถึงเช่นนั้นก็หนีบาปกรรมที่ตัวทำไว้ในชาตินี้ไม่พินฺ เพราะว่าการยอมมีแต่บุญบาปเท่านั้นซึ่งตามไปในชาติหน้า

ม. เธอว่าชอบแล้ว

จบสงกมนปัญหา

ปัญหาที่ ๘

พระเจ้ามิลินท์ตรัสถามว่า ตุก่อนพระนาคเสน บุญก็ตามบาปก็ตาม เมื่อยังไม่ให้ผลไปรออยู่ที่ไหน

พระนาคเสนทูลตอบว่า ขอถวายพระพร ก็ติดตามผู้ทำไปจุจางตามตัว ถ้าได้โอกาสเมื่อใด ก็ให้ผลเมื่อนั้น

ม. เธอจะสามารถชี้ได้หรือไม่ว่า อยู่ที่นี่ที่นี้

น. ขอถวายพระพร อาตมภาพไม่สามารถจะชี้ถวายได้

ม. ถ้าเช่นนั้นจงเปรียบให้ฟัง

น. ต้นไม้เมื่อยังไม่ออกผล พระองค์จะทรงสามารถชี้ได้หรือไม่ว่า ผลอยู่ที่นั่นที่นี้

ม. ชี้ไม่ได้

น. ขอถวายพระพร บุญบาปก็เป็นเช่นเดียวกับผลไม้เหมือนกัน คือเมื่อกำลังติดตามไป ก็รู้ไม่ได้ว่า เวลานั้นอยู่ที่นั่นที่นี้

ม. เข้าใจละเธอ

จบกัมมผลอติภาวปัญหา

ปัญหาที่ ๙

พระเจ้ามิลินท์ตรัสถามว่า ตุก่อนพระนาคเสน ผู้ที่จะต้องบังเกิดต่อไป เขารู้ตัวหรือไม่ว่า จะต้องไปเกิดอีก

พระนาคเสนทูลตอบว่า ขอถวายพระพร รู้

ม. เธอจงเปรียบให้ฟัง

น. เหมือนชาวนาเมื่อหว่านข้าวปลุกลงในพื้นนาแล้ว ฝนก็โปรยปรายลงมาโดยลำดับ
ขอถวายพระพร เมื่อนั้นชาวนาเขาจะรู้ได้หรือไม่ว่า ข้าวปลุกงอกงาม

ม. รู้สิเธอ เพราะธรรมชาติข้าวปลุก เมื่อมีน้ำหล่อเลี้ยงอยู่ ก็ย่อมงอกงาม

น. ผู้ที่จะบังเกิดต่อไป ก็รู้ตัวเช่นนั้นเหมือนกัน เพราะว่าพืชก็อบุญบาปซึ่งเป็นเหตุ
ให้เกิดตัวยังเพาะยังทำอยู่

ม. เธอว่านี่ชอบแล้ว

จบอุปมาชนชาวนาปัญหา

ปัญหาที่ ๑๐

พระเจ้ามิลินท์ตรัสถามว่า ตุก่อนพระนาคเสน พระพุทธเจ้ามีอยู่หรือไม่

พระนาคเสนทูลตอบว่า ขอถวายพระพร มีอยู่

ม. ถ้าเช่นนั้น เธอจะสามารถชี้ได้หรือไม่ว่า เวลาที่เสด็จประทับอยู่ที่นั่นที่นั่น

น. ขอถวายพระพร พระพุทธเจ้าเสด็จปรินิพพานไปแล้วอาตมภาพไม่สามารถจะชี้ที่
ซึ่งเสด็จประทับอยู่ถวายได้

ม. ถ้าเช่นนั้นจงเปรียบให้ฟัง

น. เหมือนไฟกองใหญ่ซึ่งลุกโผลงอยู่ แต่เปลวไฟดับหายเรื่อย ๆ ไป นั้นพระองค์
จะทรงชี้ได้หรือไม่ว่า เปลวไฟไปอยู่ที่ไหน

ม. ชี้ไม่ได้ เพราะเปลวไฟที่ดับไปแล้ว ก็เป็นอันดับสิ้นไปแล้ว

น. นั้นแลฉันใด แม้พระพุทธเจ้าก็ฉันนั้น ถึงพระองค์มีอยู่จริง แต่เพราะพระองค์
ได้เสด็จปรินิพพานด้วยอนุภาติเสนนิพพานธาตุ (ดับจนสิ้นเชื้อ) เสียแล้ว ฉะนั้นจึงชี้ถวายไม่
ได้ ที่อาตมภาพจะพอชี้แจงถวายได้ ก็แต่ธรรมกายอันเป็นผู้แทนพระพุทธองค์เท่านั้น

ม. เธอช่างสามารถจริง

จบพุทธนิทสสนปัญหา

จบวรรคที่ ๕

วรรคที่ ๖

ปัญหาที่ ๑

พระเจ้ามิลินท์ตรัสถามว่า คุณก่อนพระนาคเสน นักบวชอย่างพวกเธอยังมีความรักใคร่ร่างกายอยู่หรือไม่

พระนาคเสนทูลถามว่า ขอถวายพระพร ไม่มีแล้ว

ม. ก็เมื่อเป็นเช่นนั้น ไฉนนักบวชเหล่านั้นจึงยังทะนุบำรุงร่างกายอยู่อีกเล่า

น. อาตมภาพขอทูลถามพระองค์บ้างว่า เมื่อพระองค์เสด็จไปงานพระราชสงคราม เคยถูกอาวุธของข้าศึกบ้างหรือไม่

ม. ก็เคยถูกอยู่บ้าง

น. บาดแผลที่ต้ออาวุธนั้น พระองค์ทรงพอกยา ทรงแทนน้ำมัน ทรงพันด้วยผ้า เนื้อละเอียดไว้มิใช่หรือ

ม. ก็ต้องทำอย่างนั้นสิเธอ

น. บาดแผลนั้นเป็นที่รักของพระองค์นักหรือ จึงได้ทรงประคบประหงมถึงเช่นนั้น

ม. หามิได้ แต่การที่ต้องกระทำเช่นนั้น ก็เพื่อจะรักษาบาดแผลเรียกเนื้อให้เต็มเท่านั้น

น. ขอถวายพระพร แม้พวกนักบวชก็ได้เฝ้าร่างกายเช่นเดียวกับบาดแผลนั้นเหมือนกัน แต่ที่ยังทำการทะนุบำรุงร่างกายอยู่ ก็เพื่อจะเอาไว้อาศัยบำเพ็ญกิจที่เป็นประโยชน์สุขของตนและผู้อื่นให้บริบูรณ์ยิ่ง ๆ ขึ้นเท่านั้น

ม. เธอว่าชอบแล้ว

จบกาพย์ปัญหา

ปัญหาที่ ๒

พระเจ้ามิลินท์ตรัสถามว่า คุณก่อนพระนาคเสน พระพุทธเจ้าย่อมทรงรู้เห็นสิ่งทั้งปวง สันมิใช่หรือ

พระนาคเสนทูลตอบว่า ขอถวายพระพร ถูกแล้ว

ม. ก็เมื่อเป็นเช่นนั้น เหตุไฉนพระองค์จึงทรงบัญญัติสิกขาบทห้ามตามหลังเหตุการณ์ที่สาวกทำให้เกิดขึ้นเล่า

น. อาตมาขอทูลถามพระองค์บ้างว่า ธรรมดาแพทย์ผู้ชำนาญย่อมรู้สรรพคุณแห่ง
ตัวยาสันมิใช่หรือ

ม. ใช่สิเธอ

น. ขอถวายพระพร แพทย์ผู้นั้นเขาวางยาต่อเมื่อมีโรค หรืออาการของโรคปรากฏ
ขึ้นก่อน หรือว่าเวลาปรกติซึ่งยังคาดไม่ได้ว่าจะมีโรคภัยอะไรเกิดขึ้น เขาก็วางยาเหมือนกัน

ม. เวลาปรกติเขาจะวางยาประสงค์อะไร เพราะว่าการวางยาในเวลาเช่นนั้น อาจจะ
ให้โทษแก่ร่างกายก็ได้ แต่ถ้าถึงคราวเจ็บไข้ ยาเป็นของสำคัญยิ่ง เพราะถ้าทอดทิ้งไม่รีบให้
แพทย์วางยาเสียทันที โรคนั้น ก็ย่อมจะกำเริบขึ้นทุกทียากที่จะรักษาให้หายได้ต่อไป

น. ขอถวายพระพร แม้พระพุทธเจ้าผู้ทรงทราบเหตุการณ์ทั้งปวงก็เป็นเช่นเดียวกับ
แพทย์นั้นเหมือนกัน คือการที่พระพุทธองค์ไม่ทรงบัญญัติสิกขาบทห้ามล่วงหน้าไว้ ก็ด้วย
ทรงเห็นว่า ถ้าทรงบัญญัติสิกขาบทไว้ก่อน อาจจะเป็นข้อที่เห็นว่าหยาบหยาบของผู้แรกเข้ามาบวช
จนให้เกิดความระอาใจก็เป็นได้ เนื่องด้วยมีพระเหตุยทรงอนุเคราะห์อยู่เช่นนั้นแล จึงมิได้ทรง
บัญญัติไว้ก่อนแต่ความเสียหายเกิดขึ้น แต่ถ้ามีเรื่องซึ่งทรงเห็นว่า ถ้าไม่ทรงห้ามเสียอาจจะนำ
ความเสื่อมทรามมายังหมู่คณะเกิดขึ้นเมื่อใด ก็ทรงบัญญัติสิกขาบทห้ามเมื่อนั้น เพื่อมิให้สาวก
ล่วงละเมิดต่อไป

ม. ละเอียดแท้

จบสมัยปัตตกาลปัญหา

ปัญหาที่ ๓

พระเจ้านิมิตต์ตรัสถามว่า ดูก่อนพระนาคเสน ตามประวัติปรากฏว่า พระพุทธเจ้า
มีพระสรีรกายทุก ๆ ส่วนได้ลักษณะพระมหาบุรุษ มีพระฉวีวรรณผุดผ่องดุจสีทอง ข้อนี้จะ
จริงหรือเธอ

พระนาคเสนทูลตอบว่า ขอถวายพระพร จริง

ม. ก็พระชนกชนนีของพระองค์เล่า มีพระลักษณะเช่นนั้นเหมือนกันหรือ

น. ขอถวายพระพร หามิได้

ม. ถ้าเป็นเช่นนั้น จะจัดว่าดีได้หรือเธอ เพราะตามธรรมดา บุตรต้องคล้ายคลึง
บิดามารดาคนใดคนหนึ่งหรือทั้ง ๒ จึงจะชอบ

น. ขอถวายพระพร พระองค์ทรงรู้จักสีสน์และกลิ่นของบัวหลวงหรือไม่

ม. รู้จักสีเธอ

น. บัวนั้นเกิดที่ไหน

ม. เกิดที่เบือกทมซึ่งมีน้ำหล่อเลี้ยงอยู่

น. ขอถวายพระพร บัวนั้นมีสีสน์วรรณะเหมือนเบือกทมหรือไม่

ม. หามิได้

น. หรือเหมือนน้ำ ขอถวายพระพร

ม. น้ำก็ไม่เหมือน, สัญชาติของบัวหลวงมีสีสน์วรรณะอย่างใด บัวนั้นก็เป็นอย่างนั้น

น. นั้นแลฉันใด แม้พระพุทธเจ้าก็ฉันนั้น ถึงพระองค์จะทรงถือกำเนิดมาแต่พระชนกชนนีก็จริง แต่ที่พระองค์มีพระลักษณะพิเศษยังมีเหมือนพระชนกชนนีนั้น ก็เพราะความดีทั้งหลายที่ได้ทรงสั่งสมไว้แต่หนหลัง มาตกแต่งให้พระองค์มีพระลักษณะตามสัญญาชาติของพระมหาบุรุษผู้พิเศษยิ่งเช่นเดียวกัน

ม. เธอช่างฉลาดจริง ๆ

จบพหุติสมหาปริสัถกขณปัญหา

ปัญหาที่ ๔

พระเจ้ามิลินท์ตรัสถามว่า ตูก่อนพระนาคเสน พระพุทธเจ้าทรงประกอบด้วยพระเมตตากรุณาอย่างเดียวกับพรหมมิใช่หรือไม่

พระนาคเสนทูลตอบว่า ขอถวายพระพร ถูกแล้ว

ม. ถ้าเช่นนั้น จะมีเป็นอันว่า พระพุทธเจ้าเอาจริงมาจากพรหมหรือไม่

น. อาตมภาพขอทูลถามพระองค์ก่อนว่า ช้างพระที่นั่งร้องเคयर้องเสียงเหมือนเสียงนกกระเรียนมีบ้างหรือไม่

ม. เคยมีอยู่บ้าง

น. ขอถวายพระพร ช้างนั้นจำเสียงนกกระเรียนมาร้องหรือไม่

ม. หามิได้ เสียงที่ช้างร้องอย่างนั้น ก็โดยเป็นนิสัยของช้างซึ่งบางครั้งก็ร้องเสียงอย่างนั้น แต่เผอิญไปพ้องกับเสียงนกกระเรียนเข้า

น. นี่ก็เช่นนั้นแหละ ค่ายว่าวิสัยของพระพุทธเจ้าทั้งหลายย่อมมีพระอริยาศัยกอบด้วย พระเมตตากรุณาอย่างเดียวกับพรหมทั้งหลาย ขอถวายพระพร แต่อาตมภาพใคร่จะทราบว่ พรหมรัฐธรรมนูญคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้าหรือไม่

ม. รู้ดีเธอ

น. ถ้าอย่างนั้น พรหมก็คงเรียนคงจำไปจากพระพุทธเจ้า

ม. เห็นจะเป็นอย่างนั้น

จบพรหมจารีปัญหา

ปัญหาที่ ๕

พระเจ้ามิลินท์ตรัสถามว่า กูก่อนพระนาคเสน บวชกับไม่บวชไหนจะดี

พระนาคเสนทูลตอบว่า ขอถวายพระพร บวชดี

ม. ก็ถ้าบวชดี ทำไมพระพุทธเจ้าจึงไม่ทรงผนวชเล่า

น. ขอถวายพระพร พระพุทธเจ้าทรงผนวชเหมือนกัน

ทันทีนั้น พระเจ้ามิลินท์ตรัสประกาศถ้อยคำของพระนาคเสนกะพวกราชบริษัทเพื่อ ให้เป็นพยานแล้ว จึงตรัสถามพระเถระว่า ถ้าเป็นเช่นนั้น ใครเล่าเป็นอุปัชฌาย์อาจารย์

น. ขอถวายพระพร การผนวชของพระพุทธเจ้าไม่มีอุปัชฌาย์อาจารย์ เพราะว่า การผนวชนั้นมีมาพร้อมกับการตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้าที่โคนไม้ศรีมหาโพธิ์ อาตมภาพจะขอ เปรียบดวดยอย่างพิ้งง่าย ๆ เช่นการบริโภคอาหารถึงไม่มีครูอาจารย์ก็บริโภคเป็น แม้การทรง ผนวชของพระพุทธเจ้าก็เป็นเช่นเดียวกันกับการบริโภคอาหารนี้แหละ คือพระองค์ทรงรู้อเอง เห็น เองซึ่งความจริงทั้งหลาย ที่สุกจนหาเหตุผลวิธีการแห่งการบวชก็ทรงทราบชัดเจน เพราะฉะนั้น จึงหาใครเป็นอุปัชฌาย์อาจารย์ของพระองค์ไม่

ม. เธอว่าชอบแล้ว

จบอุปสัมบันปัญหา

ปัญหาที่ ๖

พระเจ้ามิลินท์ตรัสถามว่า กูก่อนพระนาคเสน ผู้หนึ่งบิณฑบาตตายเสียใจร้องให้ ผู้อีกหนึ่งร้องให้เพราะใคร่จะประพฤติธรรม น้ำตาของคนทั้งสองนี้ ของคนไหนเป็นยา

พระนาคเสนทูลตอบว่า ขอถวายพระพร น้ำตาของคนต้นขุ่นร้อนเพราะไฟ คือความรักใคร่และหลงใหลมิรู้เท่าความเป็นจริงของสังขาร แต่น้ำตาของคนหลังใสเย็นเพราะกลั่นมาแต่ความอึดอึดใจ เป็นอันว่าเป็นยาได้

ม. ชอบแล้ว

จบอัสสุပ္พหา

ปัญหาที่ ๗

พระเจ้ามิลินท์ตรัสถามว่า คุณก่อนพระนาคเสน คนที่ยังมีความกำหนดอยู่กับคนที่ ไม่มีความกำหนดแล้ว ต่างกันหรือเหมือนกัน

พระนาคเสนทูลตอบว่า ขอถวายพระพร ต่างกัน คือคนหนึ่งยังมีความปรารถนา หรือความประสงค์อยู่อีก แต่อีกคนหนึ่งหามีความปรารถนาหรือความประสงค์ต่อไปอีกไม่

ม. ความเห็นของข้าพเจ้าเห็นว่า คนสองคนนั้นมีบางอย่างซึ่งยังเหมือนกันอยู่ คือ ชอบบริโภคอาหารที่ดีมีรสอร่อยเช่นเดียวกัน

น. ขอถวายพระพร ย่อมเป็นเช่นพระองค์ทรงเห็นนั่นแหละ แต่ถึงเช่นนั้น คน ๒ คนนั้นก็ยังต่างกันอยู่ คือคนที่ยังมีความกำหนด ขณะเมื่อบริโภคอาหารย่อมรู้สึกรสอร่อยและ ทั้งยังคิดใจในรสอาหารนั้นอีกด้วย ส่วนคนที่ไม่มีกำหนดแล้ว ก็มีความรู้สึกในรสอาหาร เช่นนั้นเหมือนกัน แต่มีเฉพาะเวลาบริโภคเท่านั้น หาได้มีจิตใจซึ้งอยู่ในรสอาหารนั้น ๆ ต่อ ไปอีกไม่

ม. จริงอย่างเธอว่า

จบรสปฏิสังเวทปัญหา

ปัญหาที่ ๘

พระเจ้ามิลินท์ตรัสถามว่า คุณก่อนพระนาคเสน ปัญญาอยู่ที่ตรงไหน

พระนาคเสนทูลตอบว่า ขอถวายพระพร ที่อยู่ของปัญญาไม่ปรากฏ

ม. ถ้าเช่นนั้นปัญญามีไม่มีหรือ

น. ลมมีหรือไม่มี และถ้ามี ที่อยู่ๆ ที่ตรงไหน

ม. ลมมีสติเธอ แต่ว่าที่อยู่ของลมไม่มีใครรู้

น. ขอถวายพระพร ปัญญาที่เช่นนั้นเหมือนกัน คือ แม้ปัญญามีอยู่แต่ก็ไม่ปรากฏว่าที่อยู่ ๆ ที่ตรงไหน

จนปัญญาปฏิฐานปัญญา

ปัญหาที่ ๕

พระเจ้ามิตินท์ตรัสถามว่า คุณก่อนพระนาคเสน สังสารวัฏได้แก่อะไร

พระนาคเสนทูลตอบว่า ขอถวายพระพร ได้แก่การเวียนเกิดเวียนตาย

ม. เธอจงหาตัวอย่างมาเปรียบให้ฟัง

น. เหมือนชาวสวนผู้หนึ่งปลูกมะม่วงไว้ ครั้นเกิดผลก็เก็บมารับประทาน เสร็จแล้วเอาเมล็ดมะม่วงนั้นเพาะปลูกต่อไป ถึงคราวเกิดผลอีกก็เก็บมารับประทานแล้วปลูกใหม่ต่อไปอีก ขอถวายพระพร ธรรมชาติของชาวสวนย่อมเป็นอยู่เช่นนั้นมิใช่หรือ

ม. ใช่สิเธอ ถ้ายว่ปากติของชาวสวนย่อมหมั่นเพาะหมั่นปลูกพืชพันธุ์ หมุนเวียนอยู่เช่นนั้นแล

น. ขอถวายพระพร สังสารวัฏก็มีอาการหมุนเวียนเช่นนั้นเหมือนกัน คือ นับแต่เราเกิดมา เราก็กังตันเพาะความดีความชั่วเป็นตวับุญาปขึ้น เมื่อเราเพาะความดีความชั่วอันเป็นเหตุขึ้นแล้ว เราก็กต้องรับผลของความดีความช่วนั้น แต่จะช้าหรือเร็วสุดแต่อำนาจบุญบาป ผลนั้นแลจงใจให้เราเพาะเหตุต่อไปอีก เหมือนผู้ที่ได้รับประทานผลมะม่วงแล้ว เพาะเมล็ดมะม่วงนั้นขึ้นใหม่ต่อไป ฉะนั้น ก็ขณะเมื่อเราเพาะเหตุและรับผลอยู่นี้ เราย่อมถูกความแก่ชราพยาธิพิศนให้ใกล้ความตายเข้าไปอยู่ทุก ๆ ขณะ ครั้นเราถึงวาระแห่งความตาย ความดีความชั่ว คือบุญบาปที่เราได้เพาะได้ทำไว้ในชาตินั้น ก็เริ่มบ้นให้เราหมุนไปเกิดแก่เจ็บตายต่อไปอีก วนเวียนกันอยู่โดยทำนองนี้เรื่อยไปจนกว่าเราจะได้หยุดเพราะเหตุทั้ง ๒ ประการนั้นเสีย

ขอถวายพระพร ก็เขตที่จะให้เราหยุดเพาะเหตุได้นั้นต้องต่อเมื่อเราได้พยายามทำ ความดีล้างความชั่วซึ่งเป็นสิ่งโสโครก จนไม่มีแปดเปื้อนหยุดกระทำการชำระล้างได้แล้วเมื่อนั้นเป็นอันว่า เราได้เขตหยุดเพาะเหตุคือความดีความชั่ว ไม่ต้องเวียนเกิดเวียนตายต่อไปอีก ขอ

ถวายพระพร แต่ถ้าเรายังเพาะเหตุก็จะต้องทำความดีล้างความชั่วอยู่ตราบใด เรายังจะต้อง
เวียนเกิดเวียนตายอยู่ตราบนั่น

ขอถวายพระพร สวรรค์ได้แก่อาการหมุ่นเวียนทั้งมวลมานี้แหละ

ม. เธอว่าชอบแล้ว

จบสังสารวัฏปัญหา

ปัญหาที่ ๑๐

พระเจ้ามิลินท์ตรัสถามว่า ตุก่อนพระนาคเสน อะไรเป็นผู้ริบผู้จำกัดการที่ได้ทำ
หรือค่าที่ได้พูดไว้นาน ๆ ได้

พระนาคเสนทูลตอบว่า ขอถวายพระพร สถิ

ม. มิใช่จิตหรือเธอ

น. ถ้าพระองค์ยังทรงสงสัย ก็ขอได้ทรงตั้งพระหฤทัยนึกถึงพระราชาคณะกิจอย่างใด
อย่างหนึ่ง ซึ่งได้ทรงไว้นานจนทรงจำไม่ได้แล้ว เพื่อทดลองดูว่าจะทรงนึกขึ้นได้หรือไม่

ม. เมื่อนานจนจำไม่ได้แล้ว จะนึกขึ้นได้อย่างไรเล่าเธอ

น. ก็ในขณะที่ทดลองนี้ พระองค์ไม่มีพระหฤทัยซึ่งเป็นจิตใจหรือ

ม. มีสติเธอ

น. ขอถวายพระพร เพราะเป็นเช่นนั้นแล้วตามภาพจึงทูลว่า สถิเป็นผู้ริบ ผู้จำกัด
เอากิจการที่ล่วงแล้วมาปรากฏขึ้นได้ ส่วนจิตเป็นแต่ผู้คิดอ่านโยงไปข้างหน้าเท่านั้น

ม. จริงอย่างเธอว่า

จบจักรกตสรวณปัญหา

ปัญหาที่ ๑๑

พระเจ้ามิลินท์ตรัสถามว่า ตุก่อนพระนาคเสน สตินั้นเกิดขึ้นเอง หรือเกิดขึ้นต่อ
เมื่อมีกณเทือน

พระนาคเสนทูลตอบว่า ขอถวายพระพร เกิดขึ้นได้ทั้ง ๒ ทาง

ม. แต่ความเห็นของข้าพเจ้าว่า เกิดขึ้นเอง มิพักต้องมิกณเทือน

น. ถ้าเป็นอย่างพระองค์ตรัส คนก็ไม่ต้องมีครูอาจารย์คอยชักเตือนว่ากล่าว แต่
เพราะมิเป็นเช่นนั้น จึงต้องมีครูมีอาจารย์คอยให้สติในเมื่อเราพลั้งเผลอ

ม. จริง

จบสตติภิกขานนปัญหา

จบวรรคที่ ๑

วรรคที่ ๗

ปัญหาที่ ๑

พระเจ้ามิลินท์ตรัสถามว่า ตุก่อนพระนาคเสน สถิตีความระลึกหรือความจำ เกิดแต่อาการเท่าไร

พระนาคเสนทูลตอบว่า ขอถวายพระพร เกิดแต่อาการ ๑๗ อย่างคือ

(๑) เกิดแต่ความรู้ยิ่ง ตั้งผู้รู้ประวัติการณ์ที่ล่วงๆ มาแล้ว ความรู้นี้ย่อมเป็นแนวให้ระลึกถึงเหตุการณ์แต่หลังได้

(๒) เกิดแต่การที่ได้กระทำเครื่องหมายไว้

(๓) เกิดแต่การได้ขยับฐานะสูงขึ้น ซึ่งเป็นเหตุให้นึกให้จำกิจการที่ตนได้กระทำมาแต่หลัง

(๔) เกิดแต่การได้รับความสุข ซึ่งชวนให้สวเอากิจการที่ล่วงแล้วมานึกมากคิดเพื่อไต่สวนสาเหตุ

(๕) เกิดแต่การได้รับความทุกข์ ซึ่งชวนให้หวนไปนึกถึงเหตุแห่งความทุกข์นั้นๆ

(๖) เกิดแต่การได้รู้เห็นสิ่งที่คล้ายกัน ซึ่งเป็นการเตือนให้จำอีกสิ่งหนึ่งได้

(๗) เกิดแต่การรู้เห็นสิ่งที่ตรงกันข้าม เช่น เห็นสีขาวทำให้นึกถึงสีดำได้

(๘) เกิดแต่การได้รับคำตักเตือน

(๙) เกิดแต่รู้เห็นตำหนิหรือลักษณะทรูทร่ง

(๑๐) เกิดแต่นึกขึ้นได้โดยลำพัง

(๑๑) เกิดแต่การพินิจพิจารณา

(๑๒) เกิดแต่การนับจำนวนไว้

(๑๓) เกิดแต่การทรงจำไว้ได้ตามธรรมดา

(๑๔) เกิดแต่การอบรม เช่นผู้ที่กระทำใจได้แน่วแน่ในเมื่อกระทำกิจการ สามารถรวบรวมกำลังใจมาคิดมานึกเฉพาะในกิจการอย่างนั้น แม้ว่ากิจการนั้นจะผ่านหูผ่านตามานานแล้ว เมื่อมานึกมากคิดขึ้นในภายหลัง ก็ยังคงจำได้ระลึกได้

(๑๕) เกิดแต่การได้จดได้เขียนไว้

(๑๖) เกิดแต่การเก็บไว้

(๑๗) เกิดแต่การเคยพบเคยเห็น

ม. มากอย่าง

จบสติอาการปัญหา

ปัญหาที่ ๒

พระเจ้ามิลินท์ตรัสถามว่า คุณก่อนพระนาคเสน ถ้าที่เรารู้ว่าผู้ที่ทำบาปกรรมเรื่อยมา แม้ถึง ๑๐๐ ปี แต่ถ้าเวลาจะตายมีสติระลึกถึงพระคุณของพระพุทธเจ้าได้ ก็ย่อมนำไปเกิดใน สวรรค์ ส่วนผู้ที่ทำบาปแม้แต่ครั้งเดียวก็ย่อมไปบังเกิดในนรกนั้น คุณไม่สมเหตุสมผล ข้าพเจ้า ก็ยังไม่เห็นด้วย

พระนาคเสนทูลตอบว่า ขอถวายพระพร คิลาแม่ก้อนเล็กโดยลำพังจะลอยน้ำได้หรือไม่

ม. ไม่ได้

น. ก็ถ้าคิลาตั้ง ๑๐๐ เล่มเกวียนแต่อยู่ในเรือ คิลา นั้นจะลอยน้ำได้หรือไม่

ม. ได้สิเธอ

น. ขอถวายพระพร เปรียบบุญกุศลเหมือนเรือ บาปกรรมเหมือนคิลา อันคนที่ กระทำบาปอยู่เสมอจนตลอดชีวิต ถ้าเวลาจะตายมิได้ปล่อยจิตใจให้ตามระทมถึงบาปที่ตัวทำมา แต่หลังนั้น สามารถประคองใจไว้ในแนวแห่งกุศลอย่างใดอย่างหนึ่ง เช่นอาจทำให้แน่วอยู่ เฉพาะแต่ในพระคุณของพระพุทธเจ้าเท่านั้น ถ้าตายลงในขณะแห่งจิตดวงนั้น ก็เป็นอันหวังได้ ว่าไปสู่คติ ประหนึ่งคิลาซึ่งมีเรือทำนน้ำหนักไว้มิให้จมลงฉะนั้น ส่วนผู้ที่กระทำบาปที่สุดแต่ครั้ง เดียว ถ้าเวลาใกล้จะดับจิต เพียงแต่จิตหวนไปพัวพันถึงกิริยาอาการที่ตัวกระทำความบาปกรรมไว้เท่า นั้น จิตดวงนั้นก็เป็้นหนักพอที่จะถ่วงตัวให้ไปเกิดในนรก ซึ่งเหมือนคิลาที่เราโยนลงไปในน้ำ แม้จะก้อนเล็กก็จมเช่นเดียวกัน

ม. สมเหตุสมผลละ,

จบวิสัสนปัญหา

ปัญหาที่ ๓

พระเจ้ามิลินท์ตรัสถามว่า คุณก่อนพระนาคเสน เธอพยายามฝึกฝนตน ด้วยมี ประสงค์จะละทุกข์ที่ล่วงมาแล้วกระนั้นหรือ

พระนาคเสนทูลตอบว่า ขอถวายพระพร หามิได้

ม. หรือจะละทุกข์ที่ยังมาไม่ถึง

น. หามิได้

ม. ถ้าเช่นนั้น ก็ละทุกข์ที่มีอยู่ในบัดนี้

น. จะว่าเฉพาะทุกข์ในบัดนี้ก็ไม่ใช่

ม. ก็ถ้าอย่างนั้น เธอกระทำความพยายามทำไม

น. ขอถวายพระพร อาตมาพยายามด้วยหวังว่า จะดับทุกข์ที่มีอยู่ และจะมีให้
ทุกข์อื่นซึ่งยังมาไม่ถึงเกิดขึ้น

ม. ทุกข์ที่ยังมาไม่ถึงนั้น จะพยายามไม่ให้มีขึ้นได้หรือเธอ

น. ขอถวายพระพร ได้

ม. เธอฉลาดมาก พยายามจะละทุกข์ที่ยังมีมาไม่ถึงก็ได้

น. ขอถวายพระพร พระองค์เคยถูกราชศัตรูยกพลมาเพื่อจะชิงเอาพระนครบ้างหรือไม่

ม. เคยถูกอยู่บ้าง

น. ในทันที่นั้นพระองค์ ตรัสสั่งให้ลงมือชุกคุ สร้างบ้อมปราการ และฝึกหัดทหาร
ซ้อมเพลงอาวุธ กระนั้นหรือ

ม. หามิได้ ก็กิจการเหล่านั้นต้องจัดทำเตรียมไว้ก่อน

น. นั้นพระองค์มีพระประสงค์อย่างไร จึงต้องทำเตรียมล่วงหน้าไว้เล่า

ม. ประสงค์ว่า เมื่อเกิดสงครามขึ้นจะได้ทำการต่อสู้ข้าศึกได้ทันทั่วทั้งที่ มิฉะนั้นถึง
เวลาสงครามก็จะหาโอกาสจัดทำได้ยากที่สุดก็จะต้องพ่ายแพ้ข้าศึก และการที่เตรียมจัดทำไว้ใน
เวลาปรกติย่อมทำได้ดี ทั้งเป็นที่เกรงขามของข้าศึกที่ยังมีมาไม่ถึงได้ด้วย

น. ขอถวายพระพร ข้าศึกที่ยังมาไม่ถึงก็มีด้วยหรือ

ม. มีสิเธอ

น. เหตุผลที่พระองค์ตรัสถามเบื้องต้นก็มีเช่นนั้นแล การที่อาตมาภาพเพียรฝึกฝนกาย
วาจาใจไว้ให้อยู่ในความควบคุมของจิตที่อบรมดีแล้ว ก็เพื่อปราบทุกข์ที่มีอยู่ในบัดนี้ และเพื่อ
ไว้ต่อสู้หรือป้องกันทุกข์ที่ยังมาไม่ถึงเช่นเดียวกับพระองค์เหมือนกัน ถ้าไม่ทำดังนี้ ใจก็จะมีปรกติ
อ่อนแอ ถึงคราวเกิดทุกข์ก็จะเตรียมตัวไม่ทัน เมื่อเป็นเช่นนั้นก็ย่อมเป็นช่องทางที่จะให้ความ
ทุกข์เข้ามาผจญใจได้ เมื่อกำลังใจไม่พอที่จะต้านทานก็ต้องยอมเป็นเชลยแห่งความทุกข์เรื่อยไป
เป็นอันหาโอกาสที่จะทำเช่นนั้นได้อีกยาก เพราะฉะนั้นอาตมาภาพจึงต้องพยายามฝึกฝนตนไว้ก่อน

ม. เธอว่าชอบแล้ว

จบอนาคตปัญหา

ปัญหาที่ ๔

พระเจ้ามิลินท์ตรัสถามว่า ดูก่อนพระนาคเสน เธอว่าพรหมโลกไกลมาก แต่ว่าท่านที่มีฤทธิ์ถึงความแก่ล้าในจิตไปจากนั้นก็ถึงพรหมโลกทันที ประหนึ่งการเหยียดแขนคู้แขนนั้นจะจริงหรือเธอ

พระนาคเสนทูลตอบว่า ขอถวายพระพร อาตมาภาพขอทูลถามว่า พระองค์ทรงอุปมาที่ไหน

ม. ที่เกาะอลสัณฑะ

น. เกาะนั้นนับแต่โน้นไปไกลเท่าไร

ม. ไกลประมาณ ๒๐๐ โยชน์

น. ขอพระองค์จงทรงส่งพระหัตถ์ไปยังที่นั่น เพื่อทดลองดูว่าจะช้าเร็วเท่าไร

ม. ส่งไปเมื่อใด จิตก็แล่นไปถึงที่นั่นเมื่อนั้น

น. ความเร็วของจิตย่อมมีอยู่อย่างนั้นแล ขอถวายพระพร ยิ่งเป็นจิตของท่านที่ได้ฝึกหัดไว้จนคล่องแคล่ว จะมีมีอำนาจนำอัสจรรยียิ่งขึ้นหรือ เหตุว่าอำนาจของจิตที่อบรมดีแล้วเช่นนั้น ย่อมสามารถครองร่างกายไว้ในฐานทาสของตนได้ เมื่อเป็นเช่นนั้นก็ย่อมบัญชาร่างกายได้ตามความเร็วของตน เพราะฉะนั้นท่านที่ถึงความแก่ล้าในจิต เมื่อจิตจะไปจากโลกนี้ ก็ย่อมไปถึงพรหมโลกเร็วได้เท่ากับจิตคิดเหมือนกัน

ม. นำอัสจรรย

จบพรหมโลกปัญหา

ปัญหาที่ ๕

พระเจ้ามิลินท์ตรัสถามว่า ดูก่อนพระนาคเสน คนตายที่นี้คนหนึ่งไปเกิดพรหมโลก อีกคนหนึ่งไปเกิดที่กัมมวิตร ๒ คนนี้ใครจะเร็วจะช้ากว่ากัน

พระนาคเสนทูลตอบว่า ขอถวายพระพร ไปเกิดพร้อมกันทั้ง ๒ คน

ม. แปลก เธอจงเปรียบให้ฟัง

น. คำบาลีที่พระองค์ทรงอุปมาชื่อไร

ม. ชื่อกาลสึระ ณ เกาะอลสัณฑะ

น. นับแต่โน้นไปไกลเท่าไร

ม. ประมาณ ๒๐๐ โยชน์

น. ขอพระองค์ได้ทรงส่งพระหฤทัยไปยังที่นั้น

ม. ส่งไปแล้ว

น. ถ้าเช่นนั้น ขอให้พระองค์ได้ทรงส่งพระหฤทัยไปยังกัสมิรนครบ้าง

ม. ส่งไปแล้ว

น. ขอถวายพระพร ใครเร็วใครช้ากว่ากัน

ม. ถึงพร้อมกันและเธอ

น. นั้นแหละฉันใด นี่ก็ฉันนั้นเหมือนกัน ด้วยว่าก่อนจะดับจิตไปจากโลกนี้ จิตนั้นย่อมเกี่ยวเกาะที่ใดที่หนึ่งไว้แล้ว ครั้นดับจากที่นี้ ก็แล่นไปถึงที่หมายไว้นั้นทันที เหตุนี้ จึงว่าคนทั้งสองนั้นเกิดพร้อมกัน

ม. เธอสามารถเปรียบให้เห็นได้

จบพรหมกัสมิรนครปัญหา

ปัญหาที่ ๖

พระเจ้ามิลินท์ตรัสถามว่า ดูก่อนพระนาคเสน ผู้ที่ไปเกิดยังโลกหน้า ขณะเมื่อไปเกิดมีสัสนวรรณเป็นอย่างไร

พระนาคเสนทูลตอบว่า ขอถวายพระพร ความข้อนั้นพระพุทธเจ้ามิได้ตรัสไว้

ม. ถ้าเช่นนั้นโลกหน้าก็เป็นอันไม่มี

น. พระองค์ได้ยินคำถวายวิสัชนาของอาตมภาพหรือไม่

ม. ได้ยินสิเธอ

น. ก็ขณะเมื่อเสียงของอาตมภาพแล่นเข้าสู่พระกรรณของพระองค์ๆ เห็นมีสัสนวรรณอย่างไรบ้าง

ม. ไม่เห็นมีสัสนวรรณอย่างไรนี้เธอ

น. กติของสัตว์ก็เป็นเช่นเดียวกับเสียงนั้นแล ขณะเมื่อจะไปเกิดยังโลกหน้า ก็มิได้ปรากฏว่ามีสีเขียวเหลืองขาวหรือมีรูปทรงเหมือนช้างม้าอย่างไร

ม. ถ้าเป็นอย่างเธอว่า ร่างกายเรานั้นก็ไม่มีส่วนใดส่วนหนึ่งไปเกิดยังโลกหน้าอีก

เลย

น. ขอถวายพระพร ย่อมเป็นเช่นนั้นแล

ม. ก็เมื่อเป็นอย่างนั้น โลกหน้าก็มีร่างกายซึ่งเกิดขึ้นเองอีกร่างหนึ่งต่างหากหรือ

น. ขอถวายพระพร รวงข้าวในนาเกิดมาได้โดยลำพังหรือว่าโดยพืชพันธุ์ ซึ่งคนปลูกทำขึ้น

ม. จะเกิดขึ้นมาโดยลำพังได้อย่างไร ต้องอาศัยพืชพันธุ์ ซึ่งชาวนาได้หว่านได้ทำลงไป จึงจะเกิดรวงขึ้นมาได้

น. ร่างกายในโลกหน้าก็เป็นเช่นเดียวกับรวงข้าวนั้นแล คือมิได้เกิดขึ้นเอง ต้องอาศัยพืชพันธุ์เหมือนกัน ขอถวายพระพร แต่พืชพันธุ์ในที่นี้ได้แก่บุญบาปซึ่งร่างกายในบัดนี้ได้กระทำไว้ พอตายไป บุญบาปนั้นแลก่อให้เกิดร่างกายโลกหน้าเกิดมีขึ้น ถ้าเกิดขึ้นได้เองโดยมิได้มีบุญบาปปรุงแต่งให้เป็นไปแล้ว คนจะเหมือนกันสิ้น รูปพรรณสัณฐานก็จะไม่ผิดกันแต่หนึ่ง เพราะมิเป็นเช่นนั้นจึงได้ผิดกันต่าง ๆ ไปอย่างนี้

ม. เธอว่านึ่งฟังได้

จบปรโลกคตินีลปิตาภิวัตตคตปัญหา

ปัญหาที่ ๗

พระเจ้ามิลินท์ตรัสถามว่า ตูก่อนพระนาคเสน สัตว์เมื่อจะเข้าถือปฏิสนธิในท้องมารดาเข้าทางไหน

พระนาคเสนทูลตอบว่า ขอถวายพระพร หาเป็นเช่นพระองค์ตรัสถามนั้นไม่

ม. อย่างนั้นเธอจงยกตัวอย่างมาดู

น. ขอพระองค์ทรงส่งพระหฤทัยเข้าไปนี้ถึงแก้วแหวนเงินทองในหีบนั้นดู

ม. ส่งเข้าไปแล้ว

น. ขอถวายพระพร นั้นพระองค์ทรงส่งพระหฤทัยเข้าไปทางไหน

ม. หามีส่องทางสำหรับให้ส่งจิตเข้าไปไม่เธอ แต่ที่ส่งจิตเข้าไปได้จนเห็นแก้วแหวนเงินทองในนั้น ก็เนื่องด้วยจิตหมายรู้ตามที่ได้ประจักษ์มาแล้ว

น. ขอถวายพระพร คนเมื่อจะเกิดในท้องมารดา ก็มีเฉพาะแต่จิตซึ่งเรียกว่าปฏิสนธิวิญญานเข้าไปถือปฏิสนธิ เมื่อขณะเข้าไปก็เข้าไปโดยอาการเช่นพระองค์ทรงส่งพระหฤทัยเข้าไปในหีบนั้นเหมือนกัน ฉะนั้นจึงหามีส่องทางทางใดทางหนึ่งสำหรับให้วิญญานเข้าไปถือปฏิสนธิไม่

ม. เข้าใจละ

จบมาตุกัจฉปัญหา

ปัญหาที่ ๘

พระเจ้ามิลินท์ตรัสถามว่า คุณก่อนพระนาคเสน องค์คุณอันเป็นเหตุให้ตรัสรู้พระอริยมรรคอริยผลมีเท่าไร

พระนาคเสนทูลตอบว่า ขอถวายพระพร มี ๗ ^(๑)

ม. ก็พระพุทธเจ้าเล่า พระองค์ได้ตรัสรู้พระสัมมาสัมโพธิญาณด้วยองค์คุณทั้ง ๗ นั้น หรือว่าเฉพาะแต่องค์ใดองค์หนึ่ง

น. ถ้าว่าเฉพาะองค์ที่สำคัญ ก็องค์เดียวเท่านั้นคือ ธรรมวิริยะ ความสอดส่องธรรม

ม. ก็ถ้าเป็นเช่นนั้น โฉนเธอจึงว่ามีถึง ๗ เล่า

น. ขอถวายพระพร คาบเมื่อยังไม่ได้ถอดออกจากฝัก ฟันไม้ชาคหรือไม่

ม. ฟันไม้ชาค

น. เปรียบธรรมวิริยะเหมือนตัวดาบ องค์ทั้ง ๖ นอกนั้นเหมือนฝักดาบ ก็การที่จะได้พระอริยมรรคอริยผล ต้องอาศัยธรรมวิริยะ การสอดส่องธรรมซึ่งเป็นปฏิบัติให้ก้าวไปถึงภูมิธรรมนั้นๆ เป็นผู้บันทึกเลขที่ขวางหน้าอยู่ให้เด็ดขาดออกไป จึงจะได้มรรคผลนั้นๆ ส่วนองค์ทั้ง ๖ นั้นหาได้เป็นองค์โดยตรงสำหรับตัดกิเลสทั้งหลายไม่ เป็นแต่คอยส่งเสริมธรรมวิริยะให้มากยิ่งขึ้นเท่านั้น ขอถวายพระพร เพราะเหตุนี้แลโพชฌงค์จึงมีถึง ๗

ม. เข้าใจละเธอ

จบสดุดีโพชฌงค์ปัญหา

ปัญหาที่ ๙

พระเจ้ามิลินท์ตรัสถามว่า คุณก่อนพระนาคเสน บุญกับบาปไหนจะคู่กันมากกว่ากัน

พระนาคเสนทูลตอบว่า ขอถวายพระพร บุญคู่กันมากกว่า

ม. ทำไมจึงเป็นอย่างนั้นเล่าเธอ

น. ขอถวายพระพร บาปย่อมมีผลเป็นทุกข์ ก็เมื่อผู้กระทำความบาป ถูกความทุกข์เผาผลาญให้ได้รับความเดือดร้อนอยู่ ใจย่อมระอาคร้านต่อการกระทำความบาปนั้นต่อไป ส่วนบุญย่อม

(๑) ๑. สติ ความระลึกได้ ๒. ธรรมวิริยะ ความสอดส่องธรรม ๓. วิริยะ ความเพียร ๔. ปิฎิ ความอโสมนัส ๕. บัณฑิติ ความสงบใจและอารมณ์ ๖. สมานิ ความตั้งใจมั่น ๗. อุเบกขา ความวางเฉย

ตามอำนาจความสุขกายความเย็นใจให้แก่ผู้กระทำ ซึ่งเป็นเหตุชวนให้ผู้ที่ได้รับผลเช่นนั้น พยายามสั่งสมต่อไปอีก เพราะบุญมีผลเป็นที่จับใจของผู้กระทำเช่นนั้น จึงคิดค้มกว่า

ม. ชอบละ

จบบาปบุญทุกการปัญหา

ปัญหาที่ ๑๐

พระเจ้ามิลินท์ตรัสถามว่า ตุก่อนพระนาคเสน คนหนึ่งรู้ว่าทำอะไรเป็นบาป และ บาปนั้นมีโทษอย่างไร อีกคนหนึ่งไม่รู้เสียเลย คน ๒ คนนี้ทำบาปด้วยกัน ใครจะบาปมากกว่ากัน

พระนาคเสนทูลตอบว่า ขอถวายพระพร คนไม่รู้บาปมากกว่า

ม. ไฉนจึงเป็นเช่นนั้นเล่าเธอ ก็ทางบ้านเมือง ผู้ที่ไม่รู้กฎหมายกระทำความผิดบางอย่าง ย่อมได้รับความลงโทษอ่อนผ่อนโทษเบากว่าผู้รู้กฎหมาย

น. ขอถวายพระพร ก้อนเหล็กซึ่งเขาเผาไฟจนแดงโชน คนหนึ่งรู้ว่าเป็นเหล็กแดง อีกคนหนึ่งไม่รู้ ก็ถ้าจะให้คน ๒ คนนี้หยิบก้อนเหล็กแดงนั้น คนไหนจะหยิบได้เต็มมือ และ ถูกความร้อนเผามากกว่ากัน

ม. คนรู้จะหยิบได้สนิทหรือเธอ ต่อคนไม่รู้จึงหยิบได้เต็มมือ เมื่อเช่นนั้นก็ต้อง ถูกความร้อนเผามากกว่าคนรู้

น. นั้นแลฉันใด นี่ก็ฉันนั้น คือผู้ที่รู้เหตุรู้ผลแห่งบาปกรรมโดยจริงใจมีอยู่อย่างไร ขณะเมื่อตนกระทำบาปอยู่ย่อมเกิดความละอายใจ และความหวาดกลัวว่า ตนมิสมควรจะกระทำ เช่นนั้น ด้วยเกรงว่าภายหลังจะได้รับความเดือดร้อนเพราะบาปกรรมนั้นตามให้ผล เป็นอันว่า มิกล้าที่จะกระทำบาปต่อไปอีก ส่วนผู้ที่ไม่รู้ว่าทำอะไรเป็นบาป และการกระทำนั้นมีโทษ เพียงไร ย่อมไม่มีความสะดุ้งหวาดใจ อาจทำได้ตามอำเภอใจ แม้บาปหนักๆ ก็ทำได้ โดย ที่ตนไม่รู้ว่าการกระทำนั้นๆ ตนจะต้องเป็นผู้รับผลอย่างสาหัส ขอถวายพระพร ด้วยเหตุนี้แล จึงว่าคนไม่รู้บาปมากกว่า

ม. เธอว่าชอบแล้ว

จบชานอชานปัญหา

ปัญหาที่ ๑๑

พระเจ้ามิลินท์ตรัสถามว่า คุณก่อนพระนาคเสน ผู้ที่ไปสู่ที่ไกลๆ ได้โดยอาการเหาะไปมีบ้างหรือไม่

พระนาคเสนทูลตอบว่า ขอถวายพระพร มี

ม. น่าสงสัยจริงเธอ จะเหาะไปได้อย่างไร

น. ก็ผู้ที่กระโดดขึ้นไปได้สูงๆ พระองค์ทรงทราบหรือไม่ว่า ขึ้นไปได้อย่างไร

ม. ขึ้นไปได้ด้วยการรวบรวมกำลังกาย ซึ่งตนฝึกซ้อมไว้ พร้อมด้วยใจมุ่งจะ

กระโดด

น. นั่นถ้าเพียงแต่รวบรวมกำลังกายเท่านั้น จะกระโดดขึ้นไปได้หรือไม่

ม. ไม่ได้สิเธอ

น. ขอถวายพระพร เป็นเพราะอะไร

ม. เป็นเพราะการรวบรวมกำลังซึ่งได้ฝึกซ้อมไว้นั้น มีประโยชน์เพียงให้การกระโดดนั้นทิวส่วนสูงขึ้นเท่านั้น หาได้มีอำนาจพอที่จะนำร่างกายให้ลอยขึ้นไปได้ไม่ เหตุนี้จึงจำต้องพร้อมด้วยใจมุ่งจะกระโดดด้วย ร่างกายจึงจะลอยขึ้นไปได้

น. นี่เป็นตัวอย่างให้เห็นว่า ฤทธิ์เดชของใจที่มุ่งกระทำแล้วมีอยู่เพียงไร ขอถวายพระพร ก็ถ้ายังได้ฝึกซ้อมใจไว้จนมีกำลังเหนือกำลังกายแล้ว ถึงคราวประสพก็จะเหาะ เมื่อรวบรวมกำลังใจนั้นเข้า จะมีพาร่างกายเหาะไปได้ไกลๆ หรือเหตุว่าอำนาจของกำลังใจที่ได้ฝึกซ้อมไว้ดีแล้ว ย่อมบังการให้กายกระทำอะไรๆ ได้แทนทุกอย่าง

ม. สันสงสัย

จบอุตรกรปัญหา

ปัญหาที่ ๑๒

พระเจ้ามิลินท์ตรัสถามว่า คุณก่อนพระนาคเสน ต้นไม้สูงถึง ๑๐๐ โยชน์ก็มีอยู่แต่เหล่าสัตว์ที่มีกระดูกยาวถึง ๑๐๐ โยชน์จะมีหรือไม่

พระเจ้ามิลินท์ตรัสถามว่า ขอถวายพระพร ในทะเลปรากฏว่ามีปลาตัวยาวถึง ๕๐๐ โยชน์^(๑) เมื่อเป็นเช่นนั้นจริง โฉนกระดุกจะยาวไม่ถึง ๑๐๐ โยชน์
จบที่พออุฎฐกัปปัญหา

ปัญหาที่ ๑๓

พระเจ้ามิลินท์ตรัสถามว่า คุณ่อนพระนาคเสน คำที่เธอว่าตนอาจจะระบายลมหายใจเข้าออกให้หนึ่งเจี๊ยบได้สนิทนั้น จะทำได้หรือ

พระนาคเสนทูลตอบว่า ขอถวายพระพร พระองค์เคยได้ยินเสียงคนนอนกรนบ้างหรือไม่

ม. เคยได้ยิน

น. เมื่อผู้นั้นพลิกตัว เสียงกรนเจี๊ยบไปไม่ใช่หรือ

ม. เจี๊ยบไป

น. นั่นแต่เพียงเขาพลิกตัวเสียงกรนยังเจี๊ยบไปได้ชั่วขณะ ขอถวายพระพร ถ้าคนไม่ได้ฝึกปรือไว้ ตาหูจมูกลิ้นกายใจย่อมมีเสียงได้ตามสภาพของตนเช่นนั้นแล แต่ถ้าได้ศีลธรรมมาปกครองกระทำการฝึกหัดให้ จนตาหูจมูกลิ้นกายใจเหล่านั้นต่างพลิกตัวมากอยฟังคำสั่งของศีลธรรมแล้ว ก็ย่อมจะสงบเจี๊ยบได้เช่นเดียวกัน

ม. เธอสามารถจริง

จบอัสสาสบีตสาสปัญหา

(๑) เรื่องจำนวนมากมายเช่นนั้น ท่านผู้แต่งคัมภีร์แต่ก่อน มักจะพอใจกล่าวไว้ในบาลีประเทศทั้งหลาย แม้เรื่องปัญหาพระยามิลินทนั้น ตอนนั้นท่านเบื้องต้นพระปิฎกจุฬาลงกัลลวาทอนหนึ่งว่า “พระอัสสกุตผู้สังฆนายกได้ประชุมสงฆ์องค์พระอรหันต์ ๑๐๐ โกฏิ” ก็ในสมัยที่พระปิฎกจุฬาลงกัลลวาทอนถึงนั้น พระพุทธศักราชประมาณ ๑๐๐ ปี ซึ่งเป็นเวลาไม่นานมีพระอรหันต์มากมายเท่านั้น แม้พระภิกษุสมมติสงฆ์หรือที่สดจนพลเมืองทั้งประเทศ ก็เชื่อว่าคงมีจำนวนไม่มากถึงเท่านั้น แต่นักคิดหาเหตุไฉนท่านผู้แต่งคัมภีร์ทั้งหลาย ซึ่งโดยมากปรากฏว่าเป็นกัลยาณชนมีอริยาศยดีงาม จึงพอใจกล่าวเสริมเกินกว่าความจริงไว้ในบาลีประเทศมากแห่ง น่าจะมีเหตุผลหลายประการซึ่งชวนให้ท่านควรกล่าวไว้เช่นนั้น มีอาทิเช่นท่านต้องการจะกล่าวให้กลายเป็นเรื่องน่าอัศจรรย์ซึ่งนิยมกันอยู่ในสมัยนั้น ๆ หรือมีฉันทะก็ตั้งใจจะให้เกิดบุญกุศลแก่ผู้อ่านผู้ฟัง เช่นเรื่องสังฆสมาคม ซึ่งมีพระอรหันต์มาประชุมถึง ๑๐๐ โกฏิรูปนี้ ถ้าผู้อ่านผู้ฟังอาจส่งจิตไปบูชาสงฆสมาคมใหญ่ปานนั้นได้ ก็ย่อมจะเป็นทางให้เกิดปีติความอิ่มใจได้ไม่น้อย เพราะฉะนั้นเรื่องจำนวนมากเช่น ๕๐๐ โยชน์ในทัน จึงควรให้อภัยแก่ท่านผู้มีความปรารถนาดีเช่นนั้น

ปัญหาที่ ๑๔

พระเจ้ามิลินท์ตรัสถามว่า ตุก่อนพระนาคเสน ที่เรียกกันว่าทะเลนั้น น้ำหรือชื่อว่าทะเล

พระนาคเสนทูลตอบว่า ขอถวายพระพร ที่ซึ่งมีน้ำเต็มเท่าใด ที่เท่านั้นแลเป็นทะเล

ม. ก็เพราะเหตุไร น้ำจึงเต็มเล่า

น. เพราะขังอยู่นาน

ม. ชอบกล

จบสมุททปัญหา

ปัญหาที่ ๑๕

พระเจ้ามิลินท์ตรัสถามว่า ตุก่อนพระนาคเสน สิ่งที่จะเอี้ยดจะตัดได้ด้วยอะไร

พระนาคเสนทูลตอบว่า ตัดได้ด้วยปัญญา ขอถวายพระพร ก็สิ่งที่จะเอี้ยดนั้นมีมากอย่าง แต่ที่นับว่าละเอียดที่สุดก็คือธรรม แม้กระนั้นธรรมก็ยังมิละเอียดยิ่งและหย่อนกว่ากันที่ยังก็ต้องตัดด้วยปัญญาอย่างแก่กล้า ที่จะเอี้ยดหย่อนกว่านั้นก็ตัดด้วยปัญญาที่เปลื้องมา

ม. น้ำผึ้ง

จบสุขุมัจฉาทนปัญหา

ปัญหาที่ ๑๖

พระเจ้ามิลินท์ตรัสถามว่า ตุก่อนพระนาคเสน วิญญาณปัญญาและเจตภูต ทั้ง ๓ นี้มีความหมายต่างกันหรือเหมือนกัน

พระนาคเสนทูลตอบว่า ขอถวายพระพร ต่างกัน คือวิญญาณได้แก่ความรู้แจ้งในเมื่อตาเห็นรูปเป็นต้น ปัญญาได้แก่ความรู้ซึ่งเกิดแต่การที่ได้พิจารณาอุปเสียดลีนรส ซึ่งวิญญาณได้รับรู้ไว้นั้นว่ามีเหตุผลเป็นอย่างไร แต่เจตภูตว่าโดยปรมาตม์แล้ว ก็ค้นหาไม่ได้

ม. ถ้าค้นหาเจตภูตไม่ได้ เมื่อเป็นเช่นนั้นใครเล่าเห็นรูปด้วยตา ได้ยินเสียงด้วยหู เป็นอาทิ

น. ถ้าเป็นอย่างพระองค์ตรัส จะมีเป็นอันว่าเจตภูตเป็นผู้เห็นรูปเป็นผู้ได้ยินเสียง หรือ

ม. มิใช่อย่างนั้นสิเธอ

น. ขอถวายพระพร เพราะตาเห็นรูป หูได้ยินเสียงเมื่อตาหุ้รับเห็นรับฟังเช่นนั้น แล้วก็รายงานไปยังใจ เช่นนี้แลจึงว่าโดยปรมัตถ์ค้นหาเจตภูตไม่ได้

ม. ชอบละ

จบวิญญานทิตานัตถภาวปัญหา

ปัญหาที่ ๑๗

พระนาคเสนทูลตอบว่า ขอถวายพระพร พระพุทธรเจ้าทรงกระทำกิจซึ่งยากที่จะกระทำได้

พระเจ้ามิลินท์ตรัสถามว่า กิจคืออะไรเธอ

น. ขอถวายพระพร คือพระดำริหรือความคิดซึ่งเกิดขึ้นในขณะหนึ่ง ๆ พระพุทธรองค์ทรงสามารถกำหนดไว้ว่า นี่ผัสสะ นี่เวทนา นี่สัญญา นี่เจตนา นี่จิต ซึ่งนับว่าเป็นเรื่องที่ยาก

ม. เธอจงเปรียบให้ฟัง

น. เหมือนเรารักน้ำขึ้นมาก แล้วจะพึงแยกน้ำนั้นออกด้วย ใครจะรู้ว่าส่วนไหนไหลมาจากแม่น้ำสายไหน ดังนั้นจะสามารถทำได้หรือ

ม. ยากที่จะกระทำได้

น. ขอถวายพระพร นี่ก็เป็นอย่างนั้นเหมือนกัน การที่พระพุทธรองค์ทรงสามารถกำหนดเขตของจิตที่ดำเนินอยู่ในขณะหนึ่ง ๆ ได้เช่นนั้น ก็เพราะพระองค์มีพระสติสัมปชัญญะ รู้สึกพระองค์อยู่ทุก ๆ ขณะจิต เพราะฉะนั้นเมื่อมีอะไรผ่านมาพระองค์จึงทรงกำหนดได้ว่า นี่เป็นผัสสะ นี่เป็นเวทนา นี่เป็นสัญญา นี่เป็นเจตนา นี่เป็นจิต

ม. ละเอียดแท้

จบอุปวัตตภาวทุกกรปัญหา

ปัญหาที่ ๑๘

ระหว่างที่พระเจ้ามิลินท์ตรัสปจฉาวิสัยชานกับพระนาคเสนอยู่นี้ เวลาล่วงมาถึงเที่ยงคืน ครั้นเห็นสมควรแก่เวลา จึงตรัสสั่งให้เอาผ้ากัมพลมาถวายพระนาคเสนแล้วตรัสปวารณาว่า นับแต่วันนี้ข้าพเจ้าขอถวายอาหารบิณฑบาตแก่เธอเป็นนิตย์ และเธอต้องการสิ่งใดก็ขอให้เรียกเอา

พระนาคเสนทูลว่า อาตมภาพพอเลี้ยงชีพแล้ว

ม. ข้าพเจ้าก็ทราบอยู่ แต่ที่กระทำเช่นนั้นก็เพื่อกันความนิทานด้วยว่า อาจจะมีคนติเตียนได้ว่า พระนาคเสน ทำให้พระเจ้ามิลินท์เสื่อมใสแล้ว ไม่เห็นได้อะไร หรือเพื่อกันชาติเตียนข้าพเจ้าว่าพระเจ้ามิลินท์เสื่อมใสต่อพระนาคเสนแล้ว ไม่เห็นทรงกระทำอาการของผู้เสื่อมใสอาศัยเหตุนี้แลขอเธอจงรับปวารณาของข้าพเจ้าเถิด

น. ถ้าเช่นนั้นอาตมภาพก็รับปฏิบัติตามพระราชประสงค์ได้

ม. คุณก่อนพระนาคเสน ใจของข้าพเจ้าใคร่จะออกบวชอยู่ทุกขณะ จุจราชสีห์ถูกขังอยู่ในกรงทองย้อมหันหน้ามุ่งแต่จะเข้าป่าเท่านั้น แต่ก็ยังกระทำลงไปในบัดนี้ไม่ได้ ด้วยเกรงข้าศึกจะทำลายความประสงค์เสีย

ครั้นจบพระราชดำรัส พระนาคเสนก็ถวายพระพรลากลับไปวัด วันรุ่งขึ้นพระเถระเจ้าก็เข้าไปในพระราชวัง ครั้นพระเจ้ามิลินท์ทรงถวายอาหารบิณฑบาตเลี้ยงเสร็จแล้ว ก็มีพระราชดำรัสว่า เมื่อคืนตลอดยั้งรุ่ง ข้าพเจ้ามาคำนึงถึงการโต้ตอบปัญหากับเธอเมื่อวันนั้น เกิดความปลื้มใจนอนไม่หลับ แม้พระนาคเสนก็ทูลความปลื้มใจของท่านถวายเช่นเดียวกัน

จบทุกกรปัญหา

จบวรรคที่ ๓

จบปจฉาวิสัยชานตอนมิลินท์ปัญหา

ปัญหาที่ ๓

พระเจ้ามิลินท์ตรัสถามว่า คุณก่อนพระนาคเสน ปราภฏว่าเมื่อพระนางปชาบดีโคตมี นำผ้าซึ่งพระนางพยายามทำอย่างประณีตทุกอย่าง ไปถวายพระพุทธเจ้า แต่พระพุทธเจ้าทรงเห็นว่า เป็นของมีค่า ถ้าให้ทรงถวายแก่พระสงฆ์ ก็จะทำให้ผลอันไพศาล จึงตรัสแนะนำให้พระนางทรงนำผ้าค่านั้นไปถวายแก่พระสงฆ์ เรื่องนี้จริงหรือเธอ

(๑) ปัญหานี้มิได้ปรากฏว่า เป็นปัญหาที่ ๓ ของลำดับไหน และทั้งมิได้อยู่ในวรรคใดวรรคหนึ่ง

พระนาคเสนทูลตอบว่า ขอถวายพระพร จริง

ม. ถ้าเป็นเช่นนั้น พระสงฆ์จะมีประเสริฐกว่าพระพุทธเจ้าหรือ จึงสมควรแก่ผ้า
ผืนนั้น

น. ขอถวายพระพร การที่พระพุทธเจ้ามีพระพุทธดำรัสแนะนำให้ทรงกระทำเช่นนั้น ก็ด้วยมีพระพุทธประสงค์จะเชิดชูพระสงฆ์เพียงเท่านั้นไม่เป็นเหตุที่จะจัดว่า พระสงฆ์
ประเสริฐกว่าพระพุทธเจ้า อาตมภาพจะเปรียบถวาย เหมือนชายชราผู้หนึ่งเห็นว่าบุตรของตน
เป็นคนดี จึงกล่าวยกย่องขึ้นในที่ประชุม เมื่อเป็นเช่นนั้นจะจัดว่าบุตรดีกว่าชายชราผู้บิดาโดย
เหตุที่ได้รับยกย่องกระนั้นหรือ

ม. ด้วยเหตุเท่านั้น บุตรจะดีกว่าบิดาไปได้อย่างไรเล่าเธอ ข้าพเจ้าเห็นว่า บิดา
เป็นคนดีและฉลาดในการปกครองด้วย เพราะเมื่อบุตรเห็นบิดาแสดงเมตตาจิตเช่นนั้น ก็ย่อม
จะพยายามทำความดีเพื่อดำรงวงศ์สกุลให้ยิ่ง ๆ ขึ้น นอกจากนี้ญาติมิตรทั้งหลายก็จะพากันนิยม
นับถือบุตรชายผู้นั้นขึ้นอีกด้วย

น. ขอถวายพระพร พระพุทธเจ้าก็ดียิ่งเช่นนั้นเหมือนกัน ข้อที่จะพึงพิสูจน์พระ-
คุณสมบัติย่อมได้จากเรื่องนี้แหละ คือการที่พระพุทธองค์ไม่ทรงรับผ้าไว้ใช้สอยเป็นส่วนพระองค์
นั้นแสดงให้เห็นว่าพระองค์มิได้เห็นแต่ประโยชน์สุขของพระองค์ส่วนเดียว มีพระหฤทัยมุ่งแต่จะ
ให้เกิดประโยชน์สุขแก่คนจำนวนมากต่อไปเท่านั้น เพราะทรงเห็นว่า เมื่อพระองค์นิพพานไป
แล้ว พระสงฆ์เหล่านี้จะเป็นผู้ดำรงศาสนาวงศ์คำสั่งสอนของพระองค์ ได้ยืนยาวไปถึงคนภาย
หลังได้ อนึ่งทรงเห็นว่า พระสงฆ์ก็เป็นทักขิณียบุคคลสมควรแก่เครื่องสักการบูชาเช่นนั้น
เหมือนกัน ทั้งจะเป็นตัวอย่างชวนให้ผู้บริจาทานในภายหลังเห็นคุณสมบัตินี้ของพระสงฆ์ ใน
เมื่อมาคำนึงถึงเรื่องนี้ด้วย

ขอถวายพระพร เพราะมีพระพุทธประสงค์อยู่เท่านั้นแหละ จึงตรัสแนะนำให้พระนาง
ทรงนำผ้าคู่่นั้นไปถวายแก่พระสงฆ์ ซึ่งจัดเป็นองค์สมบัติประการหนึ่ง ที่เชิดชูให้พระองค์เป็น
ผู้ประเสริฐที่สุด

ม. เธอนี้สามารถจริง

จบโคตมัตถุนิทานปัญห

ปรารภเมณฑกปัญหา

อยู่มาคืนวันหนึ่ง พระเจ้ามิลินท์เสด็จประทับอยู่ในที่เงียบสงัด ทรงใคร่ครวญถึงข้อธรรมบางประการ ซึ่งมีข้อซอกเป็นสองแง่สองทาง เกิดเป็นปัญหาขึ้นในพระราชหฤทัย ทรงวินิจฉัยให้เด็ดขาดไม่ได้ จึงทรงพระปรารภว่า จะต้องพักราชการสัก ๗ วัน สมทานศีลและระวังกิจมิให้ตกไปในอำนาจแห่งความรักความโกรธความหลง สวรรณา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ไว้ให้อยู่ในความควบคุมแห่งสติสัมปชัญญะอยู่ทุกขณะ ถัดวัน ๗ วันแล้วจึงไปหาพระนาเคน นิมนต์ให้ท่านแถลงข้อซอกแห่งปัญหารธรรมซึ่งเป็นสองแง่สองทางนั้น ๆ ให้ฟัง มีพระราชดำริอยู่ฉะนี้ รุ่งขึ้นพระองค์ทรงชำระสระพระเกศา ทรงผัดเกล้าสาวพัสดร์ถือเพศเป็นมุนี ทรงสำรวมกายวาจาใจอยู่สิ้น ๗ วัน ครั้นถึงวันที่ ๘ ก็เสด็จไปหาพระนาเคนตรัสเล่าพระราชปรารภ และพระราชประสงค์ให้ฟังจนตลอด แล้วทรงเริ่มคำร่ำถามปัญหาต่อไป

เมณฑกปัญหา วรรคที่ ๑ ปัญหาที่ ๑

พระเจ้ามิลินท์ตรัสถามว่า คุณก่อนพระนาเคน พวกเดียรฉัตรผู้ด้วยกันว่า เครื่องสักการะที่เราบูชาพระพุทธเจ้าทุกวันนี้ ถ้าเราเข้าใจว่าพระพุทธเจ้าทรงยินดีรับ ก็เป็นอันว่าพระองค์ไม่ใช่พระอรหันต์ผู้วิเศษอะไรเพราะเห็นแก่เครื่องบูชา เมื่อเป็นเช่นนั้น การบูชาอันจะมีคุณได้อย่างไร แต่ถ้าเราบูชาโดยเข้าใจว่าพระพุทธเจ้าเป็นพระอรหันต์ได้มรรคผลนิพพานจริง พระองค์สถิตบัญญัติไปแล้ว การบูชาพระพุทธองค์ที่เรากระทำกันอยู่ในบัดนี้ จะไปได้รับความยินดีหรือได้รับอนุโมทนาจากใครเขาว่าการบูชาของเราไร้ผลทั้ง ๒ ประการเช่นนั้น เธอจะแก้เขาว่ากระไร

พระนาเคนทูลตอบว่า ขอถวายพระพร อย่าว่าแต่พระพุทธองค์นิพพานไปแล้วเลย แม้แต่เมื่อยังทรงพระชนม์อยู่ พระองค์ก็ไม่มีความยินดีเพราะความยินดีในร้ายพระองค์ได้ตัดได้เด็ดขาดแล้ว ความซึ้งนี้พระสารีบุตรท่านก็ได้กล่าวไว้ว่า พระพุทธเจ้าไม่ทรงยินดีในเครื่องสักการะที่ชนทุกชั้นบูชาที่สุดจนเครื่องราชสักการะ

ม. เท่าที่เรอว่านยังฟังไม่ได้ เพราะวิสัยบุตรก็ยกย่องคุณบิดามารดาเป็นธรรมดา

น. ถ้าเช่นนั้น อาตมภาพจะยกตัวอย่างมาเปรียบถวายเหมือนไฟกองใหญ่ลุกโพล่งอยู่ขณะหนึ่งแล้วมอดไป ขอถวายพระพร ไฟที่มอดแล้วนั้นยินดีต่อหญ้าและไม้ซึ่งเป็นเชื้อหรือไม่

ม. จะกล่าวไปไปถึงไฟที่มอดแล้ว แม้ไฟเมื่อขณะลุกอยู่ ก็ไม่ยืดย เพราะไม่มีเจตนา

น. ก็เมื่อไฟกองนั้นมอดไปแล้ว ต่อมาจะต้องการไฟทำอะไรอีก มิไม่สำเร็จประโยชน์หรือ

ม. ต้องการเมื่อไร ก่อใหม่ไฟก็ลุกขึ้นอีก

น. พระพุทธเจ้าก็เป็นเช่นเดียวกับไฟนั้นเหมือนกัน คือนับแต่ขณะเมื่อได้บรรลु พระสัมมาสัมโพธิญาณนั้นมา พระองค์หาจะมีเจตนารู้สึกทรงยินดีต่อสิ่งที่น่าปรารถนาหรือยินดีร้าย ต่อสิ่งที่น่าชังไม่ เพราะพระองค์ทรงรู้เท่าทันคติของความยินดียินร้าย ขอดวายพระพร เนื่องด้วยพระองค์ไม่มีพระหฤทัยทรงยินดีร้ายนั่นแลเป็นเหตุ การบูชาของเราจึงเกิดผลเหมือนไฟ โพล่งยิ่งขึ้น เพราะอะไร เพราะถ้าพระองค์ทรงยินดีอยู่ เราก็จะตั้งใจคอยรับแต่อนุโมทนาหวังดีจากพระองค์โดยตรงเท่านั้นซึ่งเป็นเหตุให้เราคร่ำครวญต่อกิจการที่ชอกช้ำอื่น ๆ และเมื่อพระองค์ทรงยินดีในการที่เราบูชา ก็ต้องทรงยินดีร้ายในเมื่อเราไม่บูชาหรือบูชาไม่ถูกพระหฤทัย เมื่อเป็นเช่นนี้ เราก็จะต้องจำใจทำ และต้องทำให้ถูกพระหฤทัยด้วย ถ้ามีเจตนาที่พระองค์จะใส่ร้ายให้ ขอดวายพระพร แต่เพราะพระอหังการมิได้เป็นเหตุให้เราหวังดีหรือเกรงกลัวอย่างนั้น การบูชาของเราจึงทำได้ถูกทาง แม้พระองค์จะดับสูญไปแล้ว เราก็อาจก่อการบูชาของเราให้โพล่งขึ้นได้ เหตุว่าการบูชาของเรามีประสงค์แต่จะโยงกายวาจาใจให้น้อมนึ้ถึงพระองค์ และพระคุณสมบัติทั้งหลาย มาปลุกใจให้เราพยายามทำประโยชน์สุขให้แก่ตัวและผู้อื่นยิ่ง ๆ ขึ้น

ขอดวายพระพร ก็เมื่อการบูชาของเราทำโดยมีเหตุ มีผลเช่นนั้นแล้วจะจั่วว่าไรผลได้อย่างไร

ม. เธออุปมาฉันนี้

จบวิฆเนศวรบูชา

ปัญหาที่ ๒

พระเจ้านิธิ์ตรัสถามว่า ดูก่อนพระนาคเสน คำที่ว่าพระพุทธเจ้าเป็นสัพพัญญู ทุกสิ่งทุกอย่างนั้น จริงหรือ

พระนาคเสนทูลตอบว่า ขอดวายพระพร จริง แต่ว่าความรู้นั้น ๆ หาได้มีแนบกับพระหฤทัยอยู่ทุกขณะไม่ จะปรากฏขึ้นก็ต่อเมื่อพระพุทธองค์ได้ทรงนึกเสียก่อน

ม. ถ้าเป็นอย่างนั้น พระพุทธเจ้าก็ไม่ใช่สัพพัญญู เพราะว่าถ้าเป็นสัพพัญญูจริงแล้ว พระองค์ก็ไม่ต้องนึกไว้ก่อนเสีย

น. เมื่อพระองค์ยังไม่ทรงพระราชดำริเห็นด้วย อาตมภาพจะเปรียบถวาย คือเหมือนไม้ต้น ๑ มีผลเต็มต้น แต่ยังไม่มียี่หวงหล่นเลยสักผลเดียว เมื่อเป็นดังนั้น จะว่าไม้ต้นนั้นไม่มีผลหรือมีผลน้อยเพราะเหตุที่ผลยังไม่หล่นจะได้หรือ

ม. ไม่ได้สิเธอ

น. หรือเปรียบเหมือนผู้ที่มีทรัพย์สมบัติบริบูรณ์ทุกสิ่งทุกอย่าง เมื่อแขกมาถึงบ้านพ้นจากเวลาบริโภคอาหาร ย่อมจัดหาอาหารมาเลี้ยงแขกไม่ได้ในทันที ขอถวายพระพร เมื่อเป็นเช่นนี้จะว่าผู้นั้นไม่มีสมบัติบริบูรณ์จริง เพราะเหตุบกพร่องอาหารในขณะนั้น จะได้หรือ

ม. ไม่ได้ อย่าว่าแต่ผู้มีฐานะอย่างนั้นเลย แม้แต่ในพระราชวังของพระเจ้าจักรพรรดิ ก็ยังต้องเป็นเช่นนั้น

น. ขอถวายพระพร พระพุทธเจ้าก็เป็นเช่นนั้นเหมือนกัน คือพระองค์ย่อมมีความรู้บริบูรณ์ทุกสิ่งทุกอย่าง แต่ว่าความรู้นั้น ๆ หาได้ประจำอยู่กับพระหฤทัยทุกขณะไม่ ต่อเมื่อพระองค์ได้ทรงหยั่งพระหฤทัยส่องลงไปยังเรื่องใดจึงจะทรงรู้ทรงเห็นเรื่องนั้นได้ตลอด ขอถวายพระพร การที่พระพุทธเจ้าทรงหยั่งรู้ทุกสิ่งทุกอย่างได้เช่นนั้น ก็เพราะปรากฏว่าเมื่อครั้งพระพุทธองค์ยังทรงพระเยาว์ได้ทรงศึกษาศิลปวิทยามามากอย่าง และได้ทรงพยายามศึกษาเรื่อยมาจนพระชนมายุถึง ๓๕ ปี จึงทรงจับหลักฐานแห่งความจริงของสภาพทั้งหลายโดยลำพังพระองค์เองได้ ความรู้หลักความจริงนั้นและเป็นเหตุทำพระหฤทัยของพระองค์ให้มีปกติผ่องใสอยู่ได้ทุกขณะ เพราะฉะนั้นเมื่อทรงฉายพระหฤทัยส่องไปยังเรื่องใด จึงทรงรู้ทรงเห็นเรื่องนั้นได้ชัดเจนพร้อมทั้งเหตุผล

ขอถวายพระพร เพราะเหตุดังกล่าวมานี้แลพระพุทธเจ้าจึงเป็นสัมพัญญูรู้ทุกสิ่งทุกอย่าง

ม. เธอฉลาดว่า

จบสัมพัญญูปัญหา

ปัญหาที่ ๓

พระเจ้ามิลินท์ตรัสถามว่า กูก่อนพระนาคเสน พระเทวทัตใครบวชให้

พระนาคเสนทูลตอบว่า ขอถวายพระพร พระพุทธเจ้าทรงบวชให้

ม. พระเทวทัตบวชแล้วจึงทำลายสงฆ์มิใช่หรือ

น. ใช่ ขอถวายพระพร ด้วยว่าคนอื่นนอกจากพระภิกษุสงฆ์แล้วทำลายสงฆ์ ไม่ได้

ม. อันผู้ทำลายสงฆ์ต้องรับโทษหนักมากมิใช่หรือ

น. ขอถวายพระพร ถูกแล้ว

ม. ก็เมื่อเป็นเช่นนั้น ทำไมพระพุทธรเจ้าจึงบวชให้เล่าหรือว่าพระองค์ไม่ทรงทราบ
อีกว่า พระเทวทัตจะทำลายสงฆ์

น. ขอถวายพระพร ทรงทราบ

ม. ถ้าเป็นอย่างนั้นคำที่ว่าพระพุทธรเจ้ามีพระมหากรุณาเป็นพระอริยาศัยก็ผิด แต่
ถ้าจะว่าไม่ทรงทราบ คำว่าพระพุทธรเจ้าเป็นพระสัพพัญญูทรงหยั่งรู้เหตุผลทุกสิ่งทุกอย่างนั้นก็ผิด
อีกแย้งกันอยู่เช่นนี้ เธอจะว่าอย่างไรจึงจะสมด้วยคำทั้งสองนั้น

น. อาตมภาพจะขอยกตัวอย่างมาเปรียบถวายก่อนเหมือนบุรุษผู้ ๑ มีบุตรเป็นคน
เกกมะเหรกประพฤติกเลวทรามต่าง ๆ บุรุษผู้บิดาพยายามปลอบโยนชี้แจงคุณและโทษแห่งการ
ประพฤตินั้น ๆ ให้ฟัง บุตรก็ไม่เชื่อฟัง ครั้นจะเพิกเฉยเสียก็สงสาร ด้วยเกรงบุตรว่าจะซั่วซำ
ได้รับความทุกข์ยากหนักขึ้นจึงฝืนใจกระทำโทษทรมานบุตร ขอถวายพระพร เช่นนี้จะว่าบุรุษ
ผู้บิดานั้นไม่กรุณาบุตร และไม่รู้คุณและโทษแห่งการทรมานนั้น จะได้หรือ

ม. ไม่ได้สิเธอ เพราะว่ารู้และสงสารบุตร จึงนิ่งเฉยอยู่ไม่ได้ต้องจำใจกระทำเช่น
นั้น

น. ขอถวายพระพร ตัวอย่างนี้เป็นพยานให้เห็นว่าคำกล่าวทั้ง ๒ นั้นไม่มีผิด เนื่อง
ด้วยพระพุทธรองค์ทรงสงสาร และทรงหยั่งรู้คุณและโทษของการบวชนั้นแล จึงให้พระเทวทัต
บวชเสีย เพราะทรงทราบว่า ถ้าเพิกเฉยไม่บวชให้ พระเทวทัตก็จะมีโอกาสทำได้แต่ความชั่วอย่าง
สามัญ ได้รับทุกข์แต่พอประมาณโทษไม่ถึงสาหัส เมื่อเป็นเช่นนี้พระเทวทัตก็ไม่เข็ด จะทั้ง
นิสัยเลวทรามนั้นไม่ได้รับความทุกข์ก็จะตามเผาผลาญได้เรื่อยไป ทรงเห็นว่ามิชอบที่จะทรมานได้
แต่อย่างนี้ทางเดียวเท่านั้น ซึ่งจะทำให้พระเทวทัตหลาบจำให้ละนิสัยอันนั้นกลับมาประพฤติดี
ได้ต่อไป

ขอถวายพระพร เพราะเหตุฉะนั้นแล พระพุทธรเจ้าจึงทรงบวชให้พระเทวทัต

ม. เธอว่าชอบแล้ว

จบเทวทัตบัพพชิตปัญหา

ปัญหาที่ ๔

พระเจ้ามิลินท์ตรัสถามว่า ดูก่อนพระนาคเสน เหตุซึ่งทำให้แผ่นดินไหวมีเท่าไร

พระนาคเสนทูลตอบว่า มี ๘ คือ ลมกำเริบ ๑, ผู้มีฤทธิ์บันดาล ๑, พระโพธิสัตว์
จุติ ๑, พระโพธิสัตว์อุบัติ ๑, ตรัสรู้ ๑, ตรัสปฐมเทศนา ๑, ปลงพระชนมายุ ๑, นิพพาน
๑, ขอดวยพระพร ตามที่ปรากฏในบาลีประเทศมี ๘ อย่างเท่านั้น

ม. ถ้ามีแต่เพียง ๘ อย่างเท่าที่เธอว่า ก็ยังไม่ครบเพราะปรากฏว่า เมื่อคราวพระ
เวสสันดร ทรงบริจาคสัตตศตกมหาทาน (๑) แผ่นดินก็ไหวถึง ๗ ครั้ง นั้นมิใช่เหตุอย่างใด
อย่างหนึ่งใน ๘ อย่างนั้นมิใช่หรือเธอ

น. ขอดวยพระพร ถูกแล้ว

ม. ถ้าเช่นนั้น ที่เธอว่าเพียง ๘ เท่านั้น จะมีผิดไปหรือ

น. ขอดวยพระพร ไม่ผิด เพราะการบำเพ็ญทานใหญ่ถึงปานนี้ จนแผ่นดินไหว
๗ ครั้ง มิได้เป็นอยู่ทุกยุคทุกสมัย ต่อหลายกัปป์ หลายกัลป์ จึงจะมีขึ้นสักครั้งสักคราวหนึ่ง
ส่วนเหตุ ๘ ประการที่ท่านระบุไว้นั้น ย่อมมีอยู่เนื่อง ๆ และทั้งเป็นเหตุการณ์สำคัญ ๆ เพราะ
ฉะนั้นท่านจึงกล่าวว่ามี ๘ ประการเท่านั้น

ม. เธอจะหาตัวอย่างมาเปรียบให้ฟัง

น. เหมือนอำมาตย์ของพระมหากษัตริย์แม้จะมีอยู่มากมายแต่ก็มีเพียง ๖ คนเท่านั้น
ซึ่งปรากฏชื่อว่าอำมาตย์ คือ เสนาบดี ๑, ปุโรหิต ๑, ผู้พิพากษา ๑, ขุนคลัง ๑, ผู้เชิญพระ
กลด ๑, ผู้เชิญพระแสง ๑, นี้ฉันใด เหตุแห่งแผ่นดินไหวก็ฉันนั้นเหมือนกัน ท่านระบุไว้แต่
ที่สำคัญ ๆ และที่เกิดมีอยู่เนื่อง ๆ เท่านั้น ส่วนเหตุประการอื่นนอกจากนี้ท่านหาได้กล่าวไว้ด้วย
ไม่ เพราะมีชั่วคราวหนึ่งคราวเดียวเท่านั้น ขอดวยพระพร ขอให้พระองค์ทรงนึกดูว่า เคย
ได้ยินใครกล่าวบ้างว่าผู้หนึ่งผู้หนึ่งให้ทานแล้วแผ่นดินไหวถึง ๗ ครั้ง ซึ่งนอกจากพระเวสสันดร

ม. ไม่เคยได้ยินใครพูดเลยเธอ

น. แม้อาตมาภาพก็ไม่เคยได้ยินใครพูดเช่นเดียวกับพระองค์เหมือนกัน การที่เป็น
เช่นนี้ก็เพราะว่าพระเวสสันดรทรงบริจาคทานโดยมีพระหฤทัยผ่องใสมุ่งธรรมเป็นใหญ่ มิได้ทรง
บริจาคโดยหวังลาภยศสรรเสริญ หรือจะกันเขานินทา ก็หาไม่ได้

ม. เธอว่าเช่นนั้นชอบแล้ว

จบภูมิจนปัญหา

(๑) คือสิ่งละ ๑๐๐ มีระบุไว้ดังนี้ ข้าว ๑๐๐, ม้า ๑๐๐, รถเทียมม้า ๑๐๐, แม่โค ๑๐๐,

ปัญหาที่ ๕

พระเจ้ามินทรีตรัสถามว่า คุณก่อนพระนาคเสน คำที่ว่าคนตาบอดมีจักขุประสาทพิการแล้ว ย่อมไม่มีโอกาสที่จะกลับเห็นได้อย่างเดิมอีกนั้น มีกล่าวไว้ในพระสูตรบ้างหรือไม่

พระนาคเสนทูลตอบว่า ขอถวายพระพร มี

ม. ถ้าเช่นนั้น เรื่องสีวิราชชาดกที่ว่า พระเจ้าสีวิราชทรงควักพระเนตรทั้ง ๒ ให้เป็นทาน มีพระจักขุประสาทพิการแล้ว แต่ต่อมาทรงได้พระจักขุประสาทคืนก็ ทอดพระเนตรเห็นได้เหมือนอย่างเดิมนั้น จะมีไม่จริงหรือไม่

น. ขอถวายพระพร จริง

ม. ถ้าจริงจะให้ข้าพเจ้าลงความเชื่อคำไหนได้เล่า

น. ขอถวายพระพร คำตั้นนั้นท่านกล่าวตามปรกตวิสัยของนัยน์ตา ซึ่งเมื่อพิการแล้วย่อมคืนได้อย่างเดิมไม่ได้ ส่วนที่ท่านกล่าวไว้ในชาดกซึ่งผิดจากคำเบื้องต้นไปนั้น ก็เพราะท่านกล่าวด้วยสามารถแห่งอานุภาพของสัตยาริษฐาน คือความตั้งใจไว้มั่นในความจริงอย่างใดอย่างหนึ่ง ขอถวายพระพร พระองค์เคยทอดพระเนตรเห็น หรือเคยได้ทรงสดับบ้างหรือไม่ว่าผู้ที่กระทำสัตยาริษฐานแล้วอาจทำให้ฝนตกหรือไฟดับ หรือกำจัดกำลังแห่งยาพิษเสียก็ได้

ม. ก็เคยได้เห็นได้ยินอยู่บ้าง

น. นั้นพระองค์ทรงเข้าพระหฤทัยว่าเป็นได้ด้วยอะไร

ม. เข้าใจว่า เป็นด้วยอานุภาพแห่งสัตยาริษฐาน

น. นั้นแลฉันใด นี่ก็ฉันนั้นเหมือนกัน จักขุประสาทของพระเจ้าสีวิราชย่อมกลับคืนได้ได้อย่างเดิม ก็ด้วยอานุภาพแห่งสัตยาริษฐาน คือการที่ทรงตั้งพระหฤทัยมั่นอยู่ในความจริงอย่างใดอย่างหนึ่งนั่นเอง

ขอถวายพระพร อาตมภาพจะเล่าเรื่องของพระเจ้าอโศกถวาย ก็ครั้งหนึ่งพระเจ้าอโศกเสด็จไปประพาสริมแม่น้ำคงคา ครั้นแล้วมีพระราชดำรัสถามเหล่าอำมาตย์ว่า ผู้ที่สามารถทำให้น้ำในแม่น้ำคงคานี้ไหลกลับทวนกระแสไปได้ เห็นจะไม่มีก็ขณะนั้นมีหญิงแพศยาคน ๑ ชื่อนางพินทุมตีอยู่ ณ ริมฝั่งน้ำนั้นเมื่อได้ยินพระราชดำรัสดังนั้น จึงกระทำสัตยาริษฐานขอให้น้ำไหลกลับทวนกระแส เพื่อถวายทอดพระเนตร น้ำในแม่น้ำคงคาก็ไหลกลับทวนกระแสตามความประสงค์ พระเจ้าอโศกทรงพิศวงในพระราชหฤทัย จึงตรัสถามว่า เหตุอะไรจึงเป็นเช่นนั้น อำมาตย์จึงกราบทูลว่า ขอเดชะ ที่เป็นเช่นนั้นก็เพราะว่านางพินทุมตีกระทำสักจกิริยา ขอให้ให้น้ำไหลกลับจึงเสด็จพระราชดำเนินไปตรัสถามนางพินทุมตีว่า อะไรเป็นกำลังในสักจกิริยาของเจ้า

ขอเศษ กระหม่อมฉันมีความจริงใจอย่างหนึ่ง คือการบำเรอบุรุษ กระหม่อมฉันกระทำเสมอหน้ากันหมด จะเป็นใคร มีฐานะอย่างไรก็ตาม เมื่อให้ทรัพย์สินแก่กระหม่อมฉันแล้ว ย่อมได้รับการบำเรอเป็นอย่างดีเหมือนกันสิ้น กระหม่อมฉันอ้างความจริงใจนี้กระทำสัตยาริฐาน ขอถวายพระพร เรื่องนี้พระองค์ทรงเชื่อหรือไม่

ม. เชื้อสรีธ เธอ เพราะมีเหตุมีผลพอที่จะคิดเห็นได้

น. ขอถวายพระพร นี่ชี้ให้เห็นว่า การกระทำสัตยาริฐาน คือกิริยาที่กล่าวอ้างถึงความจริงอย่างใดอย่างหนึ่งแม้เป็นความจริงในสิ่งลามกก็ให้เกิดผลได้สมประสงค์ ก็เมื่อความจริงมีอยู่เช่นนี้ โฉนพระเจ้าสิริราชผู้มีพระราชหฤทัยมั่นในการทรงบำเพ็ญทาน จึงจะไม่ได้พระเนตรกลับตีย่างเดิมในเมื่อทรงกระทำสัตยาริฐานอ้างถึงความจริงนั้น ๆ ได้เล่า

ม. เธอว่าชอบแล้ว

จบสิริวิญญูจักขุทานปัญหา

ปัญหาที่ ๖

พระเจ้ามิลินท์ตรัสถามว่า คุณ่อนพระนาคเสน พระพุทธเจ้าตรัสไว้ว่า การเกิดของสัตว์ทั้งหลายย่อมมีเพราะประชุมแห่งปัจจัย ๓ คือมารคาภิคาพร้อมเพียงกัน ๑ มารคามีระคุ ๑ สัตว์ลงมาปฏิสนธิ ๑ ฉะนั้นมิใช่หรือ

พระนาคเสนทูลตอบว่า ขอถวายพระพร ตรัสไว้ดังนั้นจริง

ม. ก็ถ้าอย่างนั้น โฉนในสุวรรณสามชาดกจึงว่า สามกุมารเกิดเพราะประชุมแห่งปัจจัย ๒ คือนางปาริคาผู้เป็นมารคามีระคุ ๑ พระสามะลงมาปฏิสนธิ ๑ ฉะนั้นเล่า

ม. ขอถวายพระพร อาตมภาพขอฟังเรื่องสุวรรณสามชาดกมาถวายก่อน คือพระทุกลดาบสและนางปาริกาตาสินีท่านเป็นผู้ยินดีในที่สงัดเงียบ บำเพ็ญตบะอย่างเคร่งครัดจนปรากฏทั่วไป วันหนึ่งท้าวสหสณัยจึงมาว่าฟังว่า พระคาบสคาบสินีทั้ง ๒ นั้นแก่เฒ่ามากแล้ว น่าจะมีความลำบากต่อไปควรเราจะไปเชิญให้ท่านสองเสพยาตามประเพณีโลก มีเทวคัมภีร์แล้ว จึงทรงกระทำตามนั้นทุกอย่าง แต่พระคาบสคาบสินีไม่เห็นด้วย เพราะท่านรักศีลมากกว่า ในที่สุดพระอินทร์ก็อ้อนวอนขอให้ท่านทุกลดาบส กระทำเพียงเอาฝ่ามือลูบนางปาริกาตาสินีในคราวนางมีระคุ ขอถวายพระพร ตามเรื่องแม้ปรากฏว่าพระคาบส คาบสินีทั้ง ๒ นั้น จะ

(๑) มหาตัมหาสังขยสูตร มัชฌิมนิกาย มูลปัณณาสกะ

มิได้รักใคร่กันด้วยอำนาจมกิลล ซึ่งเป็เหตุปัจจัยองค์ที่ ๑ นั้นก็จริงแต่เมื่อว่าโดยอนุรูปแล้ว การที่ท่านทุกุลดาบส เอาฝ่ามือลูบลงที่นาคินั้นก็เป็นปัจจัยอันหนึ่งได้ เพราะฉะนั้นพระพุทธเจ้า จึงตรัสว่า การเกิดของสัตว์ย่อมมีเพราะประชุมแห่งปัจจัย ๓ นั้น

ม. เธอว่าชอบแล้ว

จบคัมภาวกัณณดิปัญหา

ปัญหาที่ ๗

พระเจ้ามิลินทรไตรตรัสถามว่า ดูก่อนพระนาคเสน พระพุทธเจ้าตรัสแก่พระอนนทว่า พระสังฆกรรมจักตั้งอยู่ได้ ๕๐๐๐ ปี ฉะนี้มิใช่หรือ

พระนาคเสนทูลตอบว่า ขอถวายพระพร เป็นดังพระองค์ตรัสนั้นแล

ม. ก็เพราะเหตุอะไร เมื่อจวนจะนิพพาน พระพุทธองค์จึงตรัสกะสุภาทปรีพาสกว่า ถ้าภิกษุปฏิบัติชอบอยู่ตลอดกาลแล้ว โลกจะไม่ว่างเปล่าจากพระอรหันต์ฉะนี้เล่า

น. ขอถวายพระพร พระพุทธพจน์ที่ตรัสแก่พระอนนทนั้น พระองค์ทรงกำหนด อายุพระศาสนา ตรัสแสดงกาลที่สิ้นไปและกาลที่เหลืออยู่ว่า ถ้าไม่มีสตรีมาบวชเป็นนางภิกษุณี ไซ้พระสังฆกรรมจักตั้งอยู่ได้นับพันปี แต่นี้เพราะมิเป็นเช่นนั้นจึงตั้งอยู่ได้ไม่ถึง ขอถวายพระพร การที่มีพระพุทธานุสสังนี้ จะทรงหมายถึงความเสื่อมแห่งพระศาสนา หรือทรงกำนการตรัสรู้

ม. ก็ทรงหมายถึงความเสื่อมแห่งพระศาสนา นี้เธอศาสนาจะเสื่อมไปได้อย่างไร เธอ จงเปรียบให้ฟัง

น. เปรียบเหมือนสระน้ำ ถ้าไม่มีทางที่น้ำจะไหลเข้าได้เลย จะงวดลงไปหรืออย่างไร

ม. ถึงงวดลงไปทุกที ที่สุดก็แห้งเท่านั้น

น. นั้นแลฉันใด แม้สระคือพระสังฆกรรมก็ฉันนั้นเหมือนกัน คือถ้าไม่มีศีลาจาร และวัตรปฏิบัติอยู่ด้วยแล้วพระสังฆกรรมก็จะเสื่อมลงทุกที เป็นอันว่าทำอายุพระศาสนาให้สั้นเข้า แต่ถ้ายังมีศีลาจารและวัตรปฏิบัติบริบูรณ์ที่อยู่ตราบใด สระคือพระสังฆกรรมก็ยังเต็มเปี่ยมอยู่ตราบ นั้น เพราะฉะนั้นพระพุทธองค์จึงตรัสว่า ถ้าภิกษุปฏิบัติชอบอยู่ตลอดกาลแล้ว โลกก็จะไม่ว่าง-
เปล่าจากพระอรหันต์

ม. เธอว่าชอบแล้ว

จบสัทธัมมอันตรธานปัญหา

ปัญหาที่ ๘

พระเจ้ามิลินท์ตรัสถามว่า คุณก่อนพระนาคเสน พระพุทธเจ้าทรงละบาปอกุศลได้ทั้งหมด หรือทรงละได้แต่บางส่วน

พระนาคเสนทูลตอบว่า ขอถวายพระพร ทรงละได้ทั้งหมด

ม. ทุกขเวทนาก็มีเกิดขึ้นในพระสรีรกายของพระพุทธเจ้าบ้างมิใช่หรือ

น. ขอถวายพระพร มี ดังคราวที่ถูกสะเก็ดหินกระทบพระบาท^(๑)

ม. ก็เธอว่าพระพุทธองค์ทรงละบาปอกุศลได้หมดแล้วไฉนจึงต้องทรงทนทุกขเวทนา ซึ่งเป็นผลของบาปอกุศลด้วยเล่า

น. ทุกขเวทนาหาได้เป็นผลเกิดแต่บาปอกุศลอย่างเดียวไม่ ขอถวายพระพร อันทุกขเวทนาย่อมเกิดแต่ลมกำเริบบ้าง เกิดแต่ดีกำเริบบ้าง เกิดแต่เสมหะกำเริบบ้าง เกิดแต่ธาตุทั้งสี่แปรผันบ้าง เกิดแต่ถูกเปลี่ยนแปลงบ้าง เกิดแต่การบริหารอริยาบถไม่เสมอบ้าง เกิดแต่ความเพียรบ้าง และเกิดแต่บาปอกุศลบ้าง ขอถวายพระพร เหตุ ๘ ประการนี้แลเป็นปัจจัยให้เกิดทุกขเวทนา

ม. ถ้าอย่างนั้น ทุกขเวทนาที่เกิดแก่พระพุทธเจ้าคราวถูกสะเก็ดหินกระทบพระบาทนั้น เกิดแต่อะไร

น. ขอถวายพระพร เกิดแก่ความเพียรพยายามป้องกันภัยของพระเทวทัต

ม. ถึงอย่างนั้น ก็จัดว่าเป็นผลเกิดแต่พระพุทธองค์ทรงกระทำไม่ดี ซึ่งเป็นบรยายของบาปอกุศลอยู่นั่นเอง เหตุว่าเรื่องนี้ถ้าพระพุทธองค์ทรงพยายามปลอบโยนพระเทวทัตทรงชี้แจงโทษให้ฟัง พระเทวทัตก็น่าจะละพยค้อนร้ายนั้นได้

น. ขอถวายพระพร คนที่มีพยค้อนร้าย มีนิสัยเลวทรามประพฤติก้าวร้าวอยู่เป็นนิตย์ พระองค์จะทรงสามารถปลอบโยนประทานพระราโชวาทให้ละพยค้อนร้ายนั้น จะได้หรือไม่

ม. ไม่ได้ ย่อมว่าแต่ปลอบโยนเลย คนเช่นนั้นแม้จะลงโทษทัณฑ์ก็เชื่อว่าคงไม่ทิ้งนิสัยเดิม ปรามให้ละพยค้อนร้ายนั้นไม่ได้

(๑) การทรงประชวรครั้งนี้ พิศุทธเจ้าตามพฤติการณ์พระอาการน่าจะมากจนถึงจะทรงบำเพ็ญพุทธกิจบางอย่างไม่ได้ เช่น ไม่ได้เสด็จพุทธดำเนินโปรดสัตว์เวลาเช้า เป็นต้น ด้วยปรากฏว่าหมอชีวกโกมารภัจจ์มาทำศัลยกรรมนำเลือดและเนื้อร้ายออก และประคบพระโอสถสำหรับชะเทาถวายจนกว่าจะทรงหายเป็นปกติ และเพราะเหตุที่พระพุทธองค์ทรงกระทำประโยชน์สุขให้แก่โลก หรือคนหมู่มากไม่ได้เต็มที่เช่นนั้นแล การทำร้ายพระพุทธเจ้าจนถึงหื้อพระโลหิต จึงจัดเป็นอนันตริยกรรม ๑ ให้ผลในลำดับ เป็นกรรม ๑ หนักในฝ่ายบาปด้วยประการหนึ่ง

น. ขอถวายพระพร นี่ก็เป็นเช่นนั้นแล พระเทวทัตมีพยานร้าย เพราะถือตัวว่าเป็นพี่น้องร่วมท้องกับพระนางพิมพา มีฐานะเท่าเทียมกับพระพุทธเจ้า เมื่อบรรพชาแล้วจึงไม่ปรากฏว่าไม่มีครุณิมนับถือ ไม่มีใครถวายจุบัจจัยเหมือนอย่างกษัตริย์พวกศากยะ ซึ่งออกบรรพชาคราวเดียวกันลำดับนี้แต่จิตมุ่งคิดมกมาก มุ่งแสวงหาลาภสักการะแข่งขันและเนื่องด้วยท่านเป็นเชื่อกษัตริย์มีความคิดสูง จึงเริ่มติดต่อกับพระอชาตศัตรูราชกุมาร ถึงยุยงให้ปลงพระชนมชีพพระเจ้าพิมพิสารผู้พระชนก ส่วนตัวประกอบอุบายต่าง ๆ ในการที่จะปลงพระชนม์พระพุทธเจ้า ขอถวายพระพร พระเทวทัตจึงคิดไว้ผิดแต่เดิมมาเป็นข้อสำคัญะนี้ พระพุทธองค์จึงทรงกระทำให้ละพยายนั้นไม่ได้ และเมื่อเป็นเช่นนี้จะกล่าวว่าพระพุทธองค์ทรงกระทำไม่ได้ได้อย่างไรได้ แท้จริงเรื่องนี้ ถ้าพระพุทธองค์มีทรงตามปณิธานพระเทวทัตอยู่ก็จะเป็นอันว่าพระองค์ยังมีการถือเราถือเขา ยังทรงยินดีช่วยเหลือพวกของพระองค์แม้เป็นผู้ผิด หรือถ้าไม่เช่นนั้น พระพุทธองค์จะทรงลงโทษทัณฑ์พระเทวทัตก็จะเป็นอันว่า พระองค์ทรงผูกพยาบาทพระเทวทัต เพราะฉะนั้นการที่พระพุทธองค์มีพระหฤทัยเป็นอุเบกขาวางเฉยไม่ยินดียินร้าย ทรงแสดงพระเมตตากรุณาในผู้อื่นอย่างใด ในพระเทวทัตก็ทรงแสดงอย่างนั้นจึงแสดงให้เห็นว่าพระพุทธองค์ทรงละบาปอกุศลได้หมดสิ้นเชิง

ม. เธอว่าชอบแล้ว

จบสัพพัญญุตปัญชา

ปัญหาที่ ๕

พระเจ้ามิตินทรรัสถามว่า คุณ่อนพระนาคเสน พระพุทธเจ้าทรงกระทำกิจเสร็จสิ้นแล้วทุกอย่าง กิจอื่นที่จะต้องกระทำไม่มีอีกแล้ว มิใช่หรือ

พระนาคเสนทูลตอบว่า ขอถวายพระพร เป็นดังพระองค์ตรัสนั้นแล

ม. ถ้าอย่างนั้น ไฉนจึงปรากฏว่า พระพุทธองค์ยังทรงเข้าฌานอยู่อีกเล่า

น. ขอถวายพระพร การที่พระพุทธองค์ยังทรงเข้าฌานอยู่อีกนั้น ก็เพราะว่าฌานเป็นคุณธรรมที่ให้ประโยชน์สุขแก่พระองค์มามาก เหตุว่าพระพุทธเจ้าทุก ๆ พระองค์ก็ทรงเข้าฌานเป็นปธานมาก่อนแล้ว จึงได้ตรัสเป็นพระสัพพัญญูพุทธเจ้าทั้งนั้น ขอถวายพระพร เนื่องด้วยฌานมีคุณมาเช่นนั้นแลพระพุทธองค์จึงยังทรงฝึกฝนพระหฤทัยในการเข้าฌานนั้นอยู่

ม. เธอจงหาตัวอย่างมาเปรียบให้ฟัง

น. ขอถวายพระพร เหมือนบุรุษผู้หนึ่งเข้าไปเฝ้าพระมหากษัตริย์พยายามทำความดีมีความชอบได้รับพระราชทานทรัพย์สินสมบัติมากมายจนตึงเนื้อตัวได้ แต่ถึงดังนั้น เมื่อเขามาระลึกถึงพระมหากรุณาธิคุณของพระมหากษัตริย์เจ้านั้นแล้ว ก็ยังหมั่นเข้าไปสู่ที่เฝ้าอยู่เสมอ ๆ นั้นจิตใจ แม้พระพุทธรูปเจ้านั้นเหมือนกัน พระพุทธรูปองค์ทรงเข้าฌานเป็นปธานมาก่อนแล้ว จึงได้ตรัสเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ซึ่งเป็นอันเสร็จกิจที่จะต้องทรงกระทำแล้วทุกอย่าง แม้ทั้งที่เสร็จกิจแล้วนั้น พระองค์ก็ยังไม่วางทอดทิ้งการเข้าฌานที่เดียวยังทรงหาโอกาสเข้าฌานเพื่อทรงพระสำราญอันเป็นความสุขอย่างยอดเยี่ยมซึ่งเกิดจากฌานนั้นอีก ขอถวายพระพร อันการเข้าฌานนี้ย่อมมีคุณมากอย่างมากระการ เช่นกำจัดความรัก ความโกรธ ความหลง ความถือตัวและความวิตก มีใจเป็นอารมณ์อันหนึ่ง พิจารณาเห็นความจริงทั้งหลาย ทำให้เกิดความอิ่มอกอิ่มใจ

ขอถวายพระพร แต่พระพุทธรูปเจ้าย่อมทรงเข้าฌานด้วยเหตุ ๔ ประการ คือด้วยความที่พระองค์เป็นผู้มีวัตรธรรมเป็นเครื่องอยู่สำราญอย่าง ๑ ด้วยความที่พระองค์ทรงพระคุณธรรมมากอย่าง ๑ ด้วยความที่ฌานเป็นวิถีสองของพระอริยทั้งหลายอย่าง ๑ ด้วยความที่ฌานเป็นคุณธรรมที่พระพุทธรูปทุกพระองค์ทรงสรรเสริญอย่าง ๑

ม. เธอว่าชอบแล้ว

จบตลาคตอตุตถิกรณียาภาวปัญหา

ปัญหาที่ ๑๐

พระเจ้ามิลินท์ตรัสถามว่า ตุก่อนพระนาคเสน พระพุทธรูปที่ตรัสแก่พระอานนท์ว่า “อิทธิบาท ๔ ประการ^(๑) ตลาคตได้ให้เจริญแล้ว กระทำให้มากแล้ว และด้วยอานุภาพแห่งการเจริญอิทธิบาทนั้น ถ้าตลาคตประสงค์จะดำรงชีวิตอยู่ต่อไปตลอดกัปหนึ่ง หรือเกินกว่ากัปขึ้นไปก็อาจอยู่ต่อไปได้สมประสงค์” ตอนต้นตรัสไว้จะนี้ แต่ในตอนหลังพระพุทธรูปจึงตรัสว่า “ตุก่อนอานนท์ อีกสามเดือนตลาคตจักปรินิพพาน” นี่แลเธอพระพุทธรูปทั้งสองตอนนี้ฟังดูไม่สมกันเลยเธอจะว่าอย่างไร พระพุทธรูปตอนหลังจึงจะไม่แย้งตอนต้นนั้นได้

พระนาคเสนทูลตอบว่า ขอถวายพระพร พระพุทธรูปตอนหลังนั้น พระพุทธรูป

(๑) ฉันทะ ความพอใจ ๑, วิริยะ ความเพียร ๑, จิตต ความเอาใจใส่ ๑, วิมังสา การพิจารณา ๑.

ตรัสโดยทรงกำหนดพระชนมายุ ซึ่งจะสิ้นสุดลงภายในเขตกำหนดคนั้น ส่วนตอนต้นพระองค์ ตรัสด้วยมีพระพุทธรูปประสงค์จะทรงแสดงอานุภาพแห่งการ เจริญอิทธิบาท ๔ ประการว่า สามารถ จะให้สำเร็จผล ได้สมประสงค์ทุกอย่างซึ่งเป็นการไม่เหลือวิสัยที่สุดแม้จะให้อายุยืนยาวออกไปอีก ก็ได้

ม. อานุภาพแห่งการเจริญอิทธิบาทอาจจะต่ออายุให้ยืนยาว ได้จริงดังนั้นก็เดียวหรือ เธอ

น. ขอถวายพระพร ต่อได้จริง

ม. ก็ถ้าอย่างนั้น เหตุไฉนพระพุทธรูปจึงไม่เสด็จดำรงพระชนม์อยู่ต่อไปอีกเล่า มาคว่นนิพพานเสียทำไม

น. อาตมภาพจะขอลุลถามพระองค์ก่อนว่า พระองค์ทรงเชื่อความเร็วแห่งผีเท้าม้า ของ พระเจ้าจักรพรรดิซึ่งวิ่งเร็วถึงลมพัดหรือไม่

ม. เชื่อสิเธอ เพราะเป็นม้าวิเศษซึ่งถึงกะได้นามว่าม้าแก้ว

น. ก็เมื่อความจริงมีอยู่เช่นนั้น แม้พระเจ้าจักรพรรดิจะมีได้เสด็จขึ้นทรงอวดคนทั้งหลายเลย ความเร็วแห่งผีเท้าม้านั้น จะเชื่อว่าเป็นอันมีอยู่หรือไม่

ม. ก็มีสิเธอ ความเร็วมีอยู่อย่างใด ก็คงมีอยู่อย่างนั้น หากแต่พระเจ้าจักรพรรดิ มิได้ทรงให้ดูเท่านั้น

น. ขอถวายพระพร เรื่องนี้ฉันใด แม้พระพุทธรูปเจ้าก็ฉันนั้นเหมือนกัน ถ้าพระองค์ จะประสงค์ดำรงพระชนม์อยู่ต่อมาให้ยืนยาว ก็อาจดำรงพระชนม์ให้ยืนยาวต่อมาได้ ด้วยอานุภาพแห่งการเจริญอิทธิบาทธรรม ๔ ประการนั้น ขอถวายพระพร แต่พระพุทธรูปห้ามมีพระประสงค์เช่นนั้นไม่ เหตุที่เป็นดังนั้นก็เพราะว่าพระองค์ไม่ทรงผูกพันในการที่จะมีพระชนม์อยู่ต่อมา ซ่อนจะพึงพิสูจน์ได้จากพระพุทธรูปที่ตรัสไว้ว่า “ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย ธรรมคากุศลแม้จะมีประมาณน้อยก็มีกลิ่นเหม็นฉันใด เราตถาคตไม่สรรเสริญความเกิดแม้มีประมาณน้อยฉันนั้นเหมือนกัน” ขอถวายพระพร ตามนัยแห่งพระพุทธรูปนี้ย่อมชี้ให้เห็นว่า การมีชีวิตอยู่ได้ยืนยาว ไม่เป็นความปรารถนาของพระพุทธรูปคนัก แต่ก็ไม่ถึงกะทรงรังเกียจการมีพระชนม์อยู่ต่อไป เป็นอันว่าพระพุทธรูปไม่ทรงประสงค์หรือไม่ทรงเบียดหนายต่อความเป็นอยู่อันยืนยาวแห่งพระชนม์มายุ พระหฤทัยมิได้ทรงผูกไว้ในเรื่องนี้ คติธรรมคแห่งสังขารมีอยู่อย่างใดก็ทรงปล่อยให้เป็นไปอย่างนั้น

ม. เธอว่าชอบแล้ว

จบอิทธิปาทพททสนปัญหา

วรรคที่ ๒

ปัญหาที่ ๑

พระเจ้ามิลินท์ตรัสถามว่า ดูก่อนพระนาคเสน พระพุทธพจน์ที่ว่าภิกษุทั้งหลาย เรา
ตถาคตแสดงธรรมเพื่อความรู้ยิ่งมิได้แสดงเพื่อความรู้ไม่ยิ่ง ฉะนั้นนี้จริงหรือ

พระนาคเสนทูลตอบว่า ขอถวายพระพร มีอยู่จริง

ม. ถ้าอย่างนั้น เหตุไฉนเมื่อจวนจะนิพพานจึงจะตรัสกะพระอานนท์ว่า “เมื่อตถาคต
นิพพานแล้ว สงฆ์จำนงจะถอนสิกขาบทเล็กน้อยก็จงถอนเถิด” ตามนัยนี้จะมีเป็นอันว่า สิกขา-
บทเล็กน้อยที่ทรงบัญญัติไว้ นั้น มิได้เป็นไปเพื่อความรู้ยิ่งหรือ จึงทรงอนุญาตการถอนไว้ และ
ถ้าเป็นจริงจะมีค้ำกับพระพุทธคำรัสตนั้นไปหรือ

น. ขอถวายพระพร ไม่ค้ำกัน การที่ทรงอนุญาตให้สงฆ์ถอนสิกขาบทเล็กน้อยนั้น
ก็ด้วยมีพระพุทธประสงค์จะตรัสสองใจพระภิกษุสงฆ์ดู เปรียบเหมือนพระเจ้าจักรพรรดิตรัสกะ-
พระราชโอรสในเวลาจวนจะสวรรคตว่า เขตพระราชอาณาจักรกว้างขวางมากนัก ยากแก่การ
ปกครอง เมื่อลูกจะทอดทิ้งเสียบ้างก็ตามใจเถิด แล้วก็เสด็จสวรรคต ขอถวายพระพรพระราช-
กุมารนั้นจะพึงทอดทิ้งเขตแดนซึ่งพระชนกปราบไว้ได้นั้น ๆ ที่เดียวหรือ

ม. หามิได้ ด้วยว่าธรรมดาพระมหากษัตริย์ย่อมมีความประสงค์อย่างยิ่งในการที่จะ
ขยายพระราชอาณาเขต

น. ขอถวายพระพร นั้นแลฉันใด นี่ฉันนั้นเหมือนกันการที่พระพุทธองค์ ทรง
อนุญาตให้สงฆ์ถอนสิกขาบทเล็กน้อยนั้นก็ด้วยมีพระพุทธประสงค์จะตรัสสองใจพระภิกษุสงฆ์
แต่พระหฤทัย ทรงมุ่งจะให้สงฆ์คุ้มครองรักษาสิกขาบทเล็กน้อยนั้น ๆ ไว้ด้วยความปรารถนาใน
ข้อวัตรปฏิบัติ เพื่อขยายการบำเพ็ญออกไปเช่นเดียวกัน เมื่อเป็นเช่นนี้จะว่าพระพุทธพจน์ของ
พระองค์ไม่เป็นไปเพื่อความรู้ยิ่งได้อย่างไร(๑)

ม. เธอว่าชอบแล้ว

จบขุททนต์ขุททกปัญหา

(๑) คำถวายวิสัชนาของพระนาคเสนในปัญหานี้ ข้อที่ว่าพระพุทธเจ้าทรงอนุญาตให้สงฆ์
ถอนสิกขาบทเล็กน้อย ด้วยมีพระพุทธประสงค์จะตรัสสองใจพระภิกษุสงฆ์ แต่พระหฤทัยทรงมุ่งจะให้

ปัญหาที่ ๒

พระเจ้ามิลินท์ตรัสถามว่า ดูก่อนพระนาคเสน พระพุทธพจน์ที่ตรัสกะพระอนานท์ว่า ความรู้ทุกอย่างที่พระองค์มีอยู่ พระองค์หาได้ทรงปิดบังไม่ ได้ทรงเปิดเผยให้แจ่มแจ้งแล้วทุกอย่างนั้น จริงหรือ

พระนาคเสนทูลตอบว่า ขอถวายพระพร จริง(๑)

สงฆ์ปรารภในข้อตติยปฏิบัติยังเช่นนั้น พังศุไม่สมกับพระพุทธจรรยา เพราะปฏิปทาของพระพุทธเจ้าไม่มีปรากฏให้เห็นว่าทรงดำริอย่าง ๑ แต่ตรัสไปอีกอย่าง ๑ ยิ่งกว่านั้นพระพุทธโฆสาวาททั้งหลายจะชี้ให้เห็นว่า พระองค์เป็นผู้กตัญญูจากใจตรงกัน แต่เกิดโศกในพระปฏิภนจักษุ (ท่านผู้แต่งหนังสือมิลินทปัญหา) จึงได้กล่าวไว้เช่นนั้น ข้อนั้นเห็นจะเป็นด้วยท่านเชื่อมั่นในอนาคตสัญญาของพระพุทธเจ้าว่า “พระพุทธองค์ย่อมทรงทราบทั่ว สงฆ์ไม่อาจถอนสิกขาบทเล็กน้อยที่ทรงอนุญาตไว้นั้น” เมื่อท่านคาดพระพุทธญาณตอนนั้นผิดก็เลยอ่านความประสงค์แห่งพระพุทธดำรัสที่ตรัสอนุญาตไว้นั้นผิดไปด้วย

เรื่องพระพุทธเจ้าทรงอนุญาตให้ถอนสิกขาบทเล็กน้อยนั้นสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ได้ประทานพระมติไว้ในหนังสือวินัยมุขใจความว่า “จำนวนแห่งสิกขาบทมาในพระปาฏิโมกข์พอประมาณ จำนวนแห่งสิกขาบทมานอกพระปาฏิโมกข์มีมากกว่ามากจนพ้นความใส่ใจของผู้ศึกษา นอกจากนั้นยังมีข้อปรับอาบัติอันพระคันถรจนาจารย์ตั้งเพิ่มเติมเข้าไว้อีก ซึ่งมากจนพ้นเผื่อเหลือที่จะประพடுத்தให้ครบครันได้ ทั้งกาลเทศะก็เข้ามาเป็นเหตุขัดขวางด้วย ภิขุทั้งหลายจึงได้หลีกเลี่ยงบ้าง เลิกเสียบ้าง กล่าวคือ ทนเป็นอาบัติเอาบ้าง เมื่อเลิกอย่าง ๑ ก็ชวนให้เลิกอย่างอื่นต่อไปอีกแม้ยังไม่ถึงเวลา ฯ พระศาสดาทรงคำนึงเห็นเหตุนี้มาแล้ว เมื่อจะนิพพานได้ประทานพระอนุญาตให้ถอนไว้ แต่ก็ไม่มีการถอนตรงๆ เพราะเกรงจะไม่สม่ำเสมอ ซ้ำยังห้ามถอนเสียเมื่อครั้งทำปฐมสังคายนาด้วย”

ความจริงของเรื่องนั้น ต้องเป็นอย่างพระมติที่ทรงประทานไว้ เพราะวาทะแห่งพระวินัยเมื่อกาลเทศะเปลี่ยนแปลงไปแล้ว บางสิกขาบทก็ล่วงสมัย หรือขัดกับความเป็นไปของภูมิประเทศบางแห่ง ข้อนั้นเทียบได้กับกฎหมายซึ่งบัญญัติขึ้นใช้ในสมัย ๑ ในประเทศ ๑ แต่ต่อมาขัดกับสมัย ๑ หรือกับประเทศอื่น จนบางหมวดบางมาตราใช้ไม่ได้ อันคดีของเรื่องนั้น พระพุทธเจ้าย่อมทรงทราบตลอด เพราะพระองค์เป็นชาติกษัตริย์ มีทางรู้ความเป็นไปของกฎหมายได้ดี

เหตุว่าพระวินัยมีคดีอยู่อย่างนี้ พระพุทธองค์จึงได้ทรงประทานพระอนุญาตไว้เช่นนั้น

(๑) เรื่องเดิมของปัญหานี้ว่า วันหนึ่งพระพุทธเจ้าเสด็จประทับอยู่ ณ รมณแห่งพระวิหารพระอนานท์จึงเข้าไปเฝ้ากราบทูลว่า ข้าพระองค์เห็นพระองค์ทรงประจวบ จิตใจหลุด แต่มาอันใจอยู่ว่า พระองค์ยังไม่ปรารภพระภิขุสงฆ์และตรัสพระพุทธพจน์อันใดอันหนึ่งก่อนแล้ว ก็จักยังไม่ปรินิพพาน พระพุทธองค์จึงตรัสว่า ภิขุสงฆ์ยังจะมาหวังอะไรในเรอีกเล่า ความรู้ทุกอย่างที่พระองค์ได้ทรงเปิดเผยให้แจ่มแจ้งแล้ว และตรัสว่า พระองค์มิได้ทรงรำพึงว่า ภิขุสงฆ์ย่อมมีตัวเราเป็นที่พึ่ง ฉะนั้นเลย (ข้อความตอนหลังนี้เกิดเป็นปัญหาที่ ๑๐ ในวรรณคดี)

ม. ถ้าอย่างนั้น เหตุไฉนเมื่อพระมาตุลยกะทูลถามปัญหาเรื่องโลกเป็นต้น จึงไม่ทรงตอบปัญหานี้ให้พระมาตุลยกะฟังเล่า^(๑)

น. ขอถวายพระพร อันลักษณะปัญหามีอยู่ ๔ อย่างคือ ปัญหาที่ต้องอธิบายโดยส่วนเดียว เช่นอธิบายว่ารูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ เป็นของไม่เที่ยงนี้ อย่าง ๑ ปัญหาที่ต้องแยกแยะ เช่นแยกอุปาทนแสดงให้เห็นเป็นส่วนๆ นี้อย่าง ๑ ปัญหาที่ต้องย้อนถามแล้วจึงอธิบายต่อไป เช่นถามว่า เมื่อรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ เป็นของไม่เที่ยงแล้ว จะเป็นสุข หรือทุกข์นี้ อย่าง ๑ ปัญหาอีกอย่าง ๑ นั้นเป็นปัญหาซึ่งไม่ควรตอบ เพราะจะตอบก็ไม่เกิดผลอะไรแก่ผู้ฟัง ลักษณะปัญหามีอยู่ ๔ อย่างดังนี้

ขอถวายพระพร ปัญหาที่พระมาตุลยกะทูลถามพระพุทธเจ้านั้น ก็อยู่ในเกณฑ์แห่งลักษณะปัญหาที่ ๔ และการที่พระพุทธองค์ไม่ทรงแสดงนั้น ไซ้ว่าพระองค์จะทรงคติปิณฑังก็หาไม่ เหตุที่ไม่ทรงแสดงก็เป็นด้วยทรงเห็นว่า แม้จะแสดงพระมาตุลยกะก็ไม่ได้รับผลคือสันติสุขอะไร กลับจะทำความคิดความเห็นของพระมาตุลยกะ ให้ห่างจากพระอริยมรรคอริยผลไปเสียอีก เหตุว่าปัญหาที่ถามเป็นปัญหาเดินออกนอกเขตแห่งมรรคผล

ม. เธอฉลาดว่า

จบรูปนียาพยากรณ์ปัญหา

ปัญหาที่ ๓

พระเจ้ามิถินทศัตถามว่า คุณก่อนพระนาคเสน พระพุทธเจ้าตรัสว่า สัตว์ทุกจำพวกย่อมสะดุ้งต่ออาชญา ย่อมกลัวต่อความตาย ฉะนั้น เหตุไฉนจึงตรัสว่า พระอรหันต์ย่อมไม่กลัวต่อภัยอันตรายอะไร ก็ถ้าตรัสไว้จริงทั้ง ๒ ประการ ดังนั้นจะมีค้ำกันหรือ

พระนาคเสนทูลตอบว่า ขอถวายพระพร ถ้ายกพระพุทธพจน์ทั้ง ๒ นั้นมาเทียบกันตั้งพระองค์ตรัสถามจะหนักค้ำกัน แต่แท้จริงหาเป็นเช่นนั้นไม่ คำว่าสัตว์ทุกจำพวกย่อมสะดุ้งต่ออาชญา ย่อมกลัวต่อความตายนั้น พระพุทธองค์หาได้ทรงหมายถึงพระอรหันต์ด้วยไม่ เพราะว่าพระอรหันต์ท่านตัดรากแห่งความสะดุ้ง ความหวาดกลัวได้เด็ดขาดแล้ว

(๑) เรื่องนี้ในพระสูตร (จุฬามาลูกโยวาทสูตร มัชฌิมนิกาย มัชฌิมปัณณาสก) ปรากฏว่าพระมาตุลยกะทูลถามถึงทิว ๑๐ ซึ่งมีความเห็นว่าโลกเที่ยงเป็นต้น และทูลพ้อว่า ถ้าไม่ทรงพยากรณ์ก็จักไม่อยู่ประพฤติพรหมจรรย์ต่อไป พระพุทธองค์จึงตรัสว่า เมื่อพระมาตุลยกะจะมาประพฤติพรหมจรรย์ พระองค์ไม่ได้ทรงสัญญาไว้ว่า จักแสดงทิว ๑๐ ให้ฟัง

ม. เธอจงยกตัวอย่างความข้อนี้นมาเปรียบให้ฟัง

น. อามาศย์ ๔ นาย ซึ่งพระมหากษัตริย์ทรงจัดตั้งไว้ให้บังคับบัญชาภารกิจต่างๆ ภายหลังพระมหากษัตริย์ทรงบัญชาว่า ประชาชนทั้งพระราชอาณาจักรจงกระทำผิดแก่เรา ขอถวายพระพร ความสะดุ้งความกลัวต่อราชพลีจะพึงมีแก่ ๔ อามาศย์นั้นบ้างหรือไม่

ม. หามิได้

น. เพราะเหตุไร

ม. เพราะอามาศย์ทั้ง ๔ นั้น พระมหากษัตริย์ทรงตั้งไว้ในตำแหน่งผู้บังคับบัญชาภารกิจนั้นๆ หากได้ทรงหมายถึงเขาทั้ง ๔ นั้นด้วยไม่

น. ขอถวายพระพร นี่ก็เป็นเช่นนั้นเหมือนกัน พระพุทธพจน์ต้นนั้น พระองค์หาได้ทรงหมายถึงพระอรหันต์ด้วยไม่ แต่ที่มีพระพุทธคำสรรวมไว้เช่นนั้น ก็เพราะพระองค์ทรงมุ่งจะสั่งสอนพวกที่มีนิสัยทรนให้สำนึกว่า แม้ผู้อื่นก็สะดุ้งก็กลัวด้วยกันทั้งนั้น

ม. ข้อนี้นี้เข้าใจละ แต่มานึกสงสัยว่า สัตว์นรกซึ่งทนทุกขเวทนากอยู่ทุกขณะเล่า จะอยากตายให้พ้นจากทุกข์หรือว่าจะกลัวความตายเหมือนกัน

น. ขอถวายพระพร แม้สัตว์นรกจะระอาต่อการทรมานก็จริง แต่ก็ยังกลัวความตายอยู่นั่นเอง ทั้งนี้ก็เพราะเหตุปัจจัยแห่งความกลัวตัวยังถอนไม่ได้

ม. เธอจงหาตัวอย่างมาเปรียบให้ฟัง

น. คนเป็นหน่อเดินโขยกเขยกเพราะเจ็บ เกิดความระอาใจจึงเรียกหมอผ่าตัดมาครั้นเห็นหมอถือมีดและเหล็กนาบซึ่งสุมไฟแดงมา เขาจะหวาดกลัวต่อการกระทำของหมอนั้นหรือไม่

ม. หวาดสิเธอ แม้ทั้งรู้รู้ว่าหมอจะบำบัดโรคนั้นให้หาย

น. ขอถวายพระพร นั้นแลฉันใด นี่ก็ฉันนั้นเหมือนกันแม้ความใคร่จะพ้นจากนรกซึ่งเป็นขุมแห่งทุกขเวทนาทั้งหลายมีอยู่ แต่สัตว์นรกก็นึกหวาดกลัวต่อความตายอยู่นั่นเอง เพราะฉะนั้นพระพุทธองค์จึงตรัสว่า สัตว์ทุกจำพวกย่อมสะดุ้งต่ออาชญา ย่อมกลัวต่อความตาย

ม. เธอว่านี่ชอบแล้ว

จบมัจจุภาษนปัญหา

ปัญหาที่ ๔

พระเจ้ามีลทินที่ตรัสถามว่า คุณก่อนพระนาคเสน คำที่ว่าพระพุทธรเจ้าตรัสว่า พระปริตร^(๑) อันบุคลลสาธยายอยู่ย่อมป้องกันความตายได้นั้น จริงหรือ

พระนาคเสนทูลตอบว่า ขอถวายพระพร จริง

ม. ถ้าเช่นนั้น จะมีแย้งกับพระพุทธรเจ้าตรัสว่าบุคลลจะอยู่ในที่ใด ๆ ก็ตาม ย่อมหนีความตายไม่พ้นนั้นไปหรือ

น. ขอถวายพระพร ไม่แย้ง ที่มีพระพุทธรเจ้าตรัสว่าการสวดพระปริตรย่อมป้องกันความตายได้นั้น พระพุทธรองค์ทรงมุ่งหมายเฉพาะผู้ที่พอจะต่ออายุให้ยังยืนสืบไปได้เท่านั้น หาได้ทรงหมายถึงว่า จะเป็นอุบายให้หนีความตายได้พ้นตลอดไปไม่ เพราะคนที่ถึงวาระที่จะต้องตายแล้วย่อมไม่มีอะไรจะป้องกัน แม้จะหนีไปอยู่ในอากาศหรือในมหาสมุทร หรือในชอกห้วยชอกเขา ก็หนีความตายไม่พ้น

ม. เธอจงเปรียบให้ฟัง

น. ขอถวายพระพร คนที่ถึงวาระจะต้องตายเหมือนกันไม่แก่ แม้จะมีคนพยายามเอาน้ำไปรด ก็ไม่กลับฟื้นขึ้นมาได้ ส่วนคนที่พอจะต่ออายุให้ยังยืนสืบไปได้ด้วยอำนาจการสวดพระปริตร เหมือนไม้ที่เฒ่าเพราะดินแห้งเมื่อเอา น้ำไปรด ต้นไม้นั้นก็ย่อมจะกลับฟื้นงามขึ้นอีกได้ฉะนั้น

ม. คุณก่อนพระนาคเสน การสวดพระปริตรจะต่ออายุคนได้อย่างไร

น. ขอถวายพระพร การสวดพระปริตรเป็นประหนึ่งยาหอม สำหรับชะโลมหัวใจ หัวใจผู้บวญเ็จให้ชุ่มชื้น เช่นสวดธรรคปริตร^(๒) ถ้าผู้เ็จสามารถส่งใจไปตามแนวแห่งปริตร น้อมนึกถึงข้อความถึงเหตุผลแห่งพระคุณของ พระพุทธร พระธรรม พระสงฆ์ ในบทนั้น ๆ ที่สุดแม้แต่บทเดียวได้ ใจก็จะไม่ไปเกาะเกี่ยวอยู่ที่การบวญเ็จ พ้นจากความหดหู่มารื่นเริงในพระคุณนั้น ๆ ทันทันนั้นใจก็ชุ่มชื้นได้กำลังขึ้น เมื่อมีกำลังใจประกอบร่างกายอยู่ กำลังกายก็ตั้งขึ้น

(๑) มีระบุชื่อพระปริตรไว้ดังนี้ ขันขปริตร สุวตถิ ปริตร โมรปริตร ธรรคปริตร อาฏานาฎิขปริตร

(๒) ใจความในธรรคปริตรว่า พระพุทธรเจ้าตรัสกะภิกษุบริษัท ถึงเรื่องพระอินทรตรัสเตือนเทวดาผู้ไปสงคราม (คราวเทวดารบกับอสูร) เพื่อไม่ให้หวาดหวั่นต่อพวกอสูรว่า ถ้าพวกท่านเกิดความหวาดกลัวขึ้น พึงดูยอดธงของเราหรือของเทวดาแม่ทัพ แล้วพระพุทธรองค์ทรงนำเค้าเรื่องนั้นมาตรัสสอนพระภิกษุว่าหากพวกเธอเกิดความหวาดกลัวขึ้น พึงระลึกถึงพระพุทธร พระธรรม พระสงฆ์

ได้ ขอถวายพระพร ถ้ากำลังกาย กำลังใจต่อสู้โรค ได้แล้วก็ยืนยันว่าหนี่ความตายพ้นไปได้
คราวหนึ่ง แต่ถ้าไม่มีกำลังเช่นนั้นพอจะสู้ โรคได้แล้วก็ยอมหนี่ความตายไม่พ้น แม้ถึงเช่นนั้น
การสวดพระปริตรก็ยังเชื่อว่าไม่ไร้ผล เพราะผู้ตายด้วยอาการชั่มขึ้นเช่นนั้นยอมหวังสุคติได้

ม. ต่อได้จริง

จบมัจจุปาสามตติกปัญหา

ปัญหาที่ ๕

พระเจ้ามลิทนต์ตรัสถามว่า คุณก่อนพระนาคเสน ที่เธอว่าพระพุทธรเจ้ารายจีวรบิดา-
บาตเสนาสนะกิลานเภสัชนั้นจริงหรือ

พระนาคเสนทูลตอบว่า ขอถวายพระพร จริง

ม. ถ้าจริง ทำไมเมื่อพระพุทธรองค์เสด็จเข้าไปบิดาบาตในหมู่บ้านปัญจสารคาม^(๑)
จึงไม่ได้ของอะไรเลยเล่า

น. ขอถวายพระพร การที่พระพุทธรองค์ไม่ได้ของอะไรเลยคราวนั้น เป็นเพราะ
มารผู้มีบาปครอบงำจิตของชาวบ้านนั้นเสียหมด

ม. ถ้าอย่างนั้น บุญบารมีที่พระพุทธรเจ้าทรงสั่งสมมาจะมีผลอะไร มารจะมีวิเศษ
กว่าพระพุทธรเจ้าไปหรือ

น. อาตมภาพจะเปรียบถวาย เหมือนบุรุษนำน้ำผึ้งเข้ามาทูลเกล้าฯ ถวายแด่พระ
เจ้าจักรพรรดิ แต่ถูกนายพระทวารห้ามกั้นเสียมิให้เข้า ขอถวายพระพร พระเจ้าจักรพรรดิจะเชื่อ
ว่าเสื่อมจากลาภสักการะ เพราะขาดแคลนน้าผึ้งนั้นได้หรือ

ม. หากมิได้ ผู้รักษาพระทวารอันความริษยาครอบงำแล้ว จึงห้ามเครื่องบรรณาการ
นั้นเสีย แต่ว่าเครื่องบรรณาการย่อมเกิดมีแต่พระเจ้าจักรพรรดิ โดยพระทวารอื่นทั้งหมื่นเท่า
แสนเท่า

(๑) เรื่องนี้ พระพุทธโฆษาจารย์เล่าไว้ในอรรถกถาธรรมบทว่า คราวหนึ่งพระพุทธรเจ้า
ทรงเห็นอุปนิสัยที่จะได้เป็น พระโสดาบันของเหล่านางกุมาริกาชาวปัญจสารคาม จึงเสด็จเข้าไปอยู่
ในหมู่บ้านนั้น วันหนึ่งเป็นวันนักขัตฤกษ์พระพุทธรองค์เสด็จไปบิดาบาต แต่ไม่มีใครนำอาหาร
บิดาบาตมาถวาย เพราะมารเข้าสิงในสรีระของชาวบ้านเสีย

น. ตัวอย่างนั้นแลฉันใด นี่ก็ฉันนั้นเหมือนกัน การที่มารผู้มีจิตคิดริษยา สิง ชาวบ้านปัญจสารคามมิให้ถวายอาหารบิณฑบาตแก่พระพุทธเจ้านั้น ใช้ว่าพระองค์จะขาดแคลนจากอาหารบิณฑบาตก็หาไม่ พระองค์กลับร่ำรวย เพราะเหล่าเทวดาพากันถือเอาของทิพย์เข้าไปถวายแก่พระพุทธเจ้า

ม. เรอฉลาคว่า

จบภควโต ลาภันตรายปัญหา

ปัญหาที่ ๖

พระเจ้ามิลินท์ตรัสถามว่า ดูก่อนพระนาคเสน คำที่เธอว่า “พระพุทธเจ้าทรงนำเฉพาะแต่สิ่งที่เป็นประโยชน์สุขมาให้แก่ประชาชนนั้น” จริงเสมอไปหรือ

พระนาคเสนทูลตอบว่า ขอถวายพระพร จริงเสมอ

ม. ถ้าจริงเสมอ ทำไมพระพุทธองค์จึงทรงแสดงอภิกขันโรปมสูตร^(๑) ซึ่งเกิดผลร้ายจนถึงกระทำให้พระภิกษุทั้ง ๖๐ รูปกระอักเลือดเล่า

น. ขอถวายพระพร การที่ภิกษุทั้ง ๖๐ รูปกระอักเลือดนั้นเป็นเพราะความชั่วที่ตัวกระทำไว้ตามมาให้ผลต่างหาก

ม. ถึงเช่นนั้น ถ้าพระพุทธองค์ไม่ทรงแสดงพระสูตรนั้น ท่านเหล่านั้นก็คงไม่กระอักเลือด

น. ก็ถ้ากระอักเลือดเป็นเป็นเพราะการทรงแสดงพระสูตรนั้นใช่ ไฉนพระภิกษุเหล่านั้นจึงไม่เป็นเช่นนั้นด้วยเล่า ขอถวายพระพร นี้เพราะเป็นด้วยผลของความชั่วที่ตัวกระทำเป็นเหตุ จึงเกิดผลร้ายเฉพาะแต่พวกเหล่านั้น

(๑) พระสูตรนี้มาในสัตตกนิบาตอังคุตตนิกาย มีใจความว่า “วันหนึ่งพระพุทธเจ้าเสด็จไปทอดพระเนตรเห็นไฟกองใหญ่ ซึ่งกำลังลุกโชนอยู่ จึงดำรัสสั่งให้พระภิกษุทั้งหลายดูแล้วทรงเปรียบให้ฟังว่า ไฟแม้จะร้อนสักเพียงไร ก็ยังร้อนไม่เท่าความร้อนซึ่งเป็นผลแห่งความชั่ว” ในพระสูตรนั้นกล่าวต่อไปว่า เวลานั้นมีภิกษุส่วนหนึ่ง จำนวน ๖๐ รูปเป็นผู้ละเมิดพระพุทธรบัญญัติล่วงปฐมปาราชิกสิกขาบท เมื่อได้ฟังพระพุทธโอวาทดังนั้น ต่างก็กระอักเลือดออกมา

ม. แต่ความเห็นข้าพเจ้าว่า ถ้าพระพุทธรองค์ไม่ทรงแสดงพระสูตรนั้นเสียเลย ผลร้ายอันนั้นก็คงจะไม่มีเป็นแน่

น. อาตมภาพจะเปรียบถวาย ธรรมด่าช่างไม้ ถ้าไม้เสียตายเนื้อไม้อยู่ จะกระทำไม้ที่คดทงอให้ตรงได้หรือไม่

ม. ไม่ได้สิเธอ ตรงไหนคดงอมีงอน ก็ต้องฉากทั้งเสีย ไม้ นั้นจึงจะตรงได้ตามความประสงค์

น. ขอถวายพระพร พระพุทธรเจ้าก็เป็นเช่นเดียวกันกับช่างไม้ นั้นแล คือพุทธรบริษัทเหล่าใดคดงอจนทรงกระทำให้ตรงด้วยอาการปรกติไม่ได้ พระองค์ก็ต้องฉากทั้งเสียโดยทำนองที่ทรงแสดงโทษของความชั่วอย่างหนัก ให้เกิดความเกรงกลัว และให้ได้รับโทษเพื่อจะให้หลบจำไม่กระทำต่อไปอีก อนึ่งถ้าพระพุทธรองค์จะมัวทรงคำนึงถึงความทุกข์เฉพาะของพระภิกษุ ๖๐ รูป นั้นแล้วไม่แสดงพระสูตรนี้ พระภิกษุอีกจำนวนมากก็จะได้บรรลุมรรคผลตามโอกาสอันควรของตน ขอถวายพระพร ที่มีเป็นเช่นนั้น ก็เพราะว่าพระพุทธรองค์ทรงพิจารณาเห็นว่า การแสดงพระธรรมเทศนาเรื่องนี้ เหมาะแก่ที่จะคั่นนิสัยของผู้ฝ่าฝืนพระพุทธรบัญญัติ ให้ละความประพฤติดังนั้น กลับใจมาดำเนินทางตรง แล้วบรรลุมรรคผลตามอุปนิสัยสามารถของตน ๆ

ขอถวายพระพร เมื่อเป็นเช่นนั้น ก็ต้องจัดว่า พระพุทธรองค์ทรงนำเฉพาะแต่สิ่งที่เป็นประโยชน์สุขมาให้แก่ประชุมชนทั้งนั้น

ม. จริงอย่างเธอว่า

จบสัพพัตตหิตจรมปัญญา

ปัญหาที่ ๗

พระเจ้ามิลินท์ตรัสถามว่า กูก่อนพระนาคเสน พระพุทธรเจ้าตรัสไว้ว่า โลกุตตรธรรมเป็นธรรมประเสริฐสูงสุดดังนี้มิใช่หรือ

พระนาคเสนทูลตอบว่า ขอถวายพระพร เป็นดังพระองค์ตรัสนั้นแล

ม. ถ้าอย่างนั้น เหตุใดนักรบวาทที่เป็นโศกบัณฑิตได้บรรลุโลกุตตรธรรมขั้นต้นแล้ว จึงต้องกราบไหว้พระภิกษุสามเณรที่ยังเป็นปุถุชนอยู่เล่า

น. ขอถวายพระพร เหตุว่าพระภิกษุหรือสามเณรเป็นผู้ทรงไว้ซึ่งสมณเพศอันเป็นเพศสูงสุดเพราะกบฏด้วยคุณธรรมมากอย่างมากระการ ส่วนนักรบวาทนั้นแม้จะได้บรรลุคุณ

ธรรมมีภูมิสูงกว่า แต่ก็ยังเป็นเพศที่มีคุณธรรมต่ำกว่า เพราะฉะนั้นจึงต้องกราบไหว้พระภิกษุ สามเณรซึ่งทรงเพศอันบริบูรณ์ด้วยคุณธรรมทั้งหลาย เปรียบเหมือนพระราชกุมารทรงศึกษา ศิลปวิทยาในสำนักปุโรหิต ครั้นถึงสมัยเมื่อได้ขึ้นทรงราชย์แล้ว ก็ยังควรกระทำความเคารพ ปุโรหิตผู้มีส่วนต่ำกว่าแต่มีฐานะเป็นอาจารย์ฉะนั้น

ม. เข้าใจละ

จบเสฏฐัมมปัญหา

ปัญหาที่ ๘

พระเจ้ามิลินท์ตรัสถามว่า ดูก่อนพระนาคเสน ที่เธอว่าพระพุทธรเจ้ามีบริษัทปรอง-
คองพร้อมเพรียงกันคืบนี้ จริงหรือ

พระนาคเสนทูลตอบว่า ขอถวายพระพร จริง

ม. ถ้าจริง เหตุไฉนพระเทวทัตจึงชักชวนพระภิกษุพุทธบริษัททั้ง ๕๐๐ แยกหมู่
แยกคณะออกไปได้เล่า

น. เพราะเหตุเครื่องทำลายหมู่คณะมีอยู่ ขอถวายพระพร เมื่อเหตุ^(๑) อย่างนั้น
มีอยู่ แม้มารดาบิดาก็อ้อมแตกจากบุตร การที่บัณฑิตทั้งหลายสรรเสริญพระพุทธรเจ้าว่า มี
บริษัทไม่แตกพร้อมเพรียงกันดี ก็เป็นด้วยเหตุพระพุทธรจารย์อันบริบูรณ์ด้วยสังกหวัตถุธรรม
๔ ประการ^(๒) ซึ่งเป็นธรรมเครื่องยึดเหนี่ยวหัวใจให้กลมเกลียวกันได้

ม. เธอฉลาดว่า

จบตลาคตอเภชปริสปัญหา

(๑) เหตุที่จะให้พระเทวทัตทำลายคณะสงฆ์นั้น ในอรรถกถาธรรมบทและในชาดกว่า
“เนื่องด้วยหมู่ชนเห็นพระเทวทัตทำร้ายพระพุทธรเจ้าด้วยประการต่าง ๆ มีกลิ้งหินเป็นต้น ก็สิ้นความ
นับถือพระเทวทัต แม้จนภิกษุหารก็ไม่มีใครถวาย เมื่อพระเทวทัตได้รับความหายนะเช่นนั้น ก็คิด
หาอุบายที่จะกลบความชั่วของตน จึงเข้าไปทูลพระพุทธรเจ้า ขอให้ทรงบัญญัติวัตถุ ๕ ประการ ให้เป็น
ปฏิบัติทางชั้นอุกฤษฏ์ชน คือ:-

- ๑) ภิกษุพึงถือการอยู่ป่าตลอดชีวิต เข้ามายู่ในแดนบ้านไม่ได้
- ๒) ภิกษุพึงถือการเที่ยววิณยาตตลอดชีวิต รับนิมนต์ไม่ได้
- ๓) ภิกษุพึงถือทรงผ้าบังสุกุลตลอดชีวิต รับจีวรของพวกคฤหบดีไม่ได้
- ๔) ภิกษุพึงถือการอยู่โคนไม้ตลอดชีวิต เข้าไปสู่ที่มุงที่บังไม่ได้
- ๕) ภิกษุไม่พึงฉันปลาและเนอ

ปัญหาที่ ๕

พระเจ้ามิลินท์ตรัสถามว่า คุณก่อนพระนาคเสน คำที่เธอว่าคนไม่รู้จักบาปทำบาปบาปมากนั้น จะมีแย้งกับพระพุทธบัญญัติที่ว่า อาบัติย่อมไม่มีแก่พระภิกษุผู้ไม่รู้หรือ

พระนาคเสนทูลตอบว่า ไม่แย้ง คำที่อาตมภาพทูลไปแล้วนั้น กล่าวตามปรกติแห่งคนที่ไม่รู้จักบาป ขอถวายพระพร อันคนที่ไม่รู้จักบาปนั้น ย่อมไม่มีความระอายในการที่ตนกระทำความชั่ว และย่อมไม่กลัวต่อผลของความชั่วนั้น ๆ สมควรใจทำเท่าใด ก็ย่อมทำได้เท่านั้น เมื่อการกระทำความชั่วมาก ก็ต้องรับผลของความชั่วมากตามกัน เพราะฉะนั้นอาตมภาพจึงทูลว่าคนไม่รู้จักบาปทำบาป บาปมาก ส่วนพระพุทธบัญญัตินั้นมีบางสิกขาบทซึ่งเมื่อภิกษุละเมิดโดยมิได้เจตนา เช่นกล่าวเท็จโดยสำคัญผิด ท่านก็ไม่ปรับอาบัติแก่ภิกษุนั้น

ม. เธอว่าชอบแล้ว

จบอชานนโคปาปกรณอุปญญปัญหา

ปัญหาที่ ๑๐

พระเจ้ามิลินท์ตรัสถามว่า คุณก่อนพระนาคเสน พระพุทธพจน์ที่ว่า พระองค์มิได้ทรงกระทำในพระฤทัยว่า เราบริหารภิกษุสงฆ์ หรือภิกษุสงฆ์มีตัวเราเป็นที่พึ่งนั้น^(๑) มีจริงหรือ

พระนาคเสนทูลตอบว่า ขอถวายพระพร มีจริง

แต่พระพุทธเจ้าไม่ทรงอำนวยการ (เห็นจะทรงเกรงว่าจะ กลายเป็นอัตตคติมนุ โยค การทำตนให้ลำบากเปล่า และทรงเห็นว่า พระภิกษุมืออาชีพเนื่องด้วยผู้อื่น) พระเทวทัตจึงประกาศความข้อนั้นกะคณะสงฆ์ว่า ภิกษุรูปใดใครจะพ้นจากทุกข์ ก็ทรงมาประพาศพรหมจรรย์ในเรา ฯ ฝ่ายพระภิกษุที่บวชใหม่และโง่เขลา เมื่อทราบปฏิบัติทางซึ่งพระเทวทัตคิดเห็นดังนั้นก็พลายเห็นดีไปด้วย จึงย้ายไปอยู่ในปกครองของพระเทวทัต”ฯ

- (๒) ๑. ทาน การให้ปันสิ่งของ ฯ ตนแก่ผู้สมควรให้ปัน
๒. ปิยวาจา เจรจาวาจาที่อ่อนหวาน
๓. อติถจริยา ประพฤติสิ่งที่ประเสริฐแก่ผู้อื่น
๔. สมานัตตตา ความเป็นคนมีตนเสมอไม่ถือตัว

(๑) ดูเรื่องเดิมที่เชิงอรรถแห่งปัญหาที่ ๒ วรรคนี้

ม. ถ้าอย่างนั้น เหตุไฉนเมื่อพระพุทธองค์ทรงแสดงคุณของพระเมตไตรยจึงตรัสว่า พระเมตไตรยจักบริหารภิกษุสงฆ์จำนวนทั้งพันเหมือนบริหารภิกษุสงฆ์จำนวนร้อย^(๑) ในบัดนี้ละ

น. ขอถวายพระพร เหตุที่พระพุทธองค์ตรัสคำตั้นนั้นก็เพราะว่าความรัก ความเยื่อใย ความยึดถือว่าเราของเรา พระองค์ตรัสเสียแต่บัดแล้ว ก็แต่ว่าความพะงิงอาศัยยังมีอยู่ตามธรรมดา เพราะฉะนั้นพระองค์จึงตรัสคำเปรียบเบื้องหลังนี้ได้

ม. เธอจงหาตัวอย่างมาเปรียบ

น. ขอถวายพระพร แผ่นดินเป็นที่อยู่อาศัยของหมู่สัตว์ แต่ทว่าแผ่นดินหารู้สึกว่าตัวเป็นที่อาศัยของเหล่าสัตว์ไม่ ฉะนั้นพระพุทธเจ้าก็ฉันทันนั้นเหมือนกัน พระองค์ย่อมเป็นที่พึ่งพำนักของหมู่สัตว์มีเราเป็นที่พึ่งอาศัยไม่

ม. เข้าใจละ

จบภิกขุคณอปেকขภาวปัญห
จบวรรคที่ ๒

วรรคที่ ๓

ปัญหาที่ ๑

พระเจ้ามิลินท์ตรัสถามว่า ตุก่อนพระนาคเสน พระพุทธเจ้าตรัสอยู่ว่า การสำรวจกายวาจาใจย่อมเป็นความดียิ่งประโยชน์ให้สำเร็จจะมีใช้หรือ

พระนาคเสนทูลตอบว่า ขอถวายพระพร ตรัสตั้นจริง

ม. ก็ถ้าอย่างนั้น เหตุไรเล่าพระพุทธองค์จึงทรงแสดงอวัชระที่ลับให้เสละพราหมณ์ดูในที่ประชุม^(๒)

(๑) ดุจกัณฑ์ตีสสูตร ที่ฉนีกาย ปาฏิการก

(๒) เรื่องนี้ขอนำใจความในเสลสูตร (มัชฌิมนิกาย มัชฌิมปัณณาสก) มากล่าวไว้ก่อน คือ เดิมมีพราหมณ์ผู้หนึ่งชื่อเสละมีศิษย์มากมาย วันหนึ่งพากันไปเฝ้าพระพุทธเจ้า ที่อังกุตรราชชนบท เบื้องต้นเสละพราหมณ์ก็เริ่มตรวจดูพระลักษณะของพระพุทธเจ้าตามตำรามหาปริสัลักษณะที่ตนได้เล่าเรียนมา ที่สุดเกิดความสงสัยขึ้นว่า พระชีวหาจะยาวและเมื่อห่อเข้าแล้วก็สอดเข้าไปในช่องพระกรรณและพระนาสิกทั้ง ๒ ได้หรือไม่ อีกประการหนึ่งอวัชระที่ลับจะตั้งอยู่ในฝักคุดของโคหรือไม่ พระพุทธองค์ทรงทราบวาระจิตของเสละพราหมณ์ดังนั้นจึงทรงกระทำปรากฏ เละพราหมณ์ก็แน่ใจว่า พระลักษณะครบ ๓๒ ตามคัมภีร์มหาปริสัลักษณะไม่มีบกพร่อง แต่ก็ยังไม่เชื่อว่า

น. เหตุว่า เสด็จพราหมณ์เกิดความสงสัยเรื่องอวัยวะที่ลับของพระพุทธรเจ้าว่ามีหรือไม่มี พระองค์ทรงทราบด้วยพระญาณ จึงทรงแสดงอวัยวะเปรียบอย่างนั้นให้พราหมณ์เห็นด้วยพระพุทธรฤทธิ ขอถวายพระพร แต่เฉพาะเสด็จพราหมณ์เท่านั้นซึ่งเป็นผู้ได้เห็นอวัยวะนั้น

ม. ก็เอาออกแสดงในที่ประชุม แต่เหตุไฉนจึงว่าเห็น เฉพาะพราหมณ์คนเดียวเท่านั้นเล่า คุณาสงสัยจริงเธอ

น. อาตมภาพจะยกตัวอย่างมาเปรียบถวาย เหมือนคนเจ็บซึ่งมีญาติมิตรพากันรวมแวดล้อมกันอยู่รอบข้าง ขอถวายพระพร เวลาเมื่อคนเจ็บได้รับทุกข์ทรมานอย่างใดอย่างหนึ่งอยู่ พวกญาติมิตรจะแลเห็นหรือรู้สึกทรมานนั้น ๆ ด้วยหรือไม่

ม. จะไปพากันเห็นหรือรู้สึกด้วยได้อย่างไรเล่าเธอ นอกจากผู้เจ็บเอง

จะเป็นพระพุทธรเจ้าจริงหรือไม่ จึงคิดว่าต้องพรรณนาพระคุณของพระองค์ในที่เฉพาะพระพักตร์ฟัง การมดู คิดแล้วจึงกล่าวคำสรรเสริญ เป็นต้นว่า พระองค์มีพระสรีรกายบริบูรณ์งดงาม มีพระหัตถ์ขลุ่ยตลอดไปรุ่งไม่เป็นที่เบียดหนายของประชุมชน ก็เมื่อพระองค์ทรงประกอบด้วยพระคุณสมบัติเช่นนั้น น่าจะทรงเทศมรชาวาสเป็นพระเจ้าจักรพรรดิ เพราะฉะนั้นขอพระองค์ได้เสด็จไปครองราชสมบัติเถิด (ข้อความตรงนั้นที่เกิดเป็นปัญหาที่ ๑ วรรคที่ ๔ ขน) และพระพุทธรองค์ตรัสเสริมว่า เวลาที่เราเป็นธรรมราชาอยู่แล้ว ได้ยังจักรกัศธรรมให้เป็นไป มีสารัตถะเป็นเสนาบดี (ความข้อนี้เกิดเป็นปัญหาที่ ๓ วรรคที่ ๖ ขน) ในที่สุดเสด็จพราหมณ์ก็เลื่อมใส ทูลขออุปสมบทประพฤติพรหมจรรย์ในพระพุทธรศาสนา

อันข้อที่ว่า พระพุทธรเจ้ามีพระชีวหายาวและทรงทำได้ ดังนั้น ถ้าจะว่าตามวิสัยแห่งมนุษย์ก็น่าจะได้แก่การที่พระองค์มีพระลักษณะเพียงบอกให้รู้ว่าตรัสแทนทุกคน และฉลาดพอที่จะทรงดั่งที่รู้มานะของผู้ตั้งใจฟังให้อ่อนมาตามพระพุทธรโอราชาได้ เหตุนี้เมื่อเสด็จพราหมณ์ตรวจดูพระลักษณะแล้วแต่ยังไม่เชื่อใจ จึงสรรเสริญพระคุณชนในที่เฉพาะพระพักตร์ เพื่อฟังการสอบดูว่าจะมีปัญญาในเชิงดำรัสเพียงไร

ส่วนข้อที่ว่า พระองค์ทรงกระทำอวัยวะที่ลับให้ปรากฏนั้น น่าจะเป็นเช่นนั้น คือเสด็จพราหมณ์เห็นได้เช่นนั้น ด้วยมีพระลักษณะอันบอก เพราะปรากฏตามพระสูตรว่า เสด็จพราหมณ์เป็นผู้รอบไตรเพท และก็มีกร่อนๆ ตลอดจนดำราทายพระมหาปริสลักษณะ และเมื่อมาถึงพระพุทธรเจ้าก็เริ่มตรวจดูพระลักษณะก่อน ซึ่งส่อว่ามีความสนใจในการพินิจดูลักษณะอยู่ๆ ก็มหาปริสลักษณะนั้น มีลักษณะที่ลบบ่อยอย่าง ๑ ซึ่งพอจะนำมาพิสูจน์ได้ คือจำนวนฟัน ๔๐ ซี่ (ล่าง ๒๐ บน ๒๐) พระลักษณะนี้ไม่ปรากฏว่า เสด็จพราหมณ์ได้ให้พระพุทธรเจ้าทรงอำพระโอษฐ์ออกให้นับ และก็ไม่น่าจะทูลร้องขอเช่นนั้น เพราะตัวฟังเป็นแขกใหม่และเป็นแขกชนเจ้าลัทธิ ซึ่งมีฐานะไม่น่าจะล่วงเกินจนเสียเกียรติภาพลงปานนั้น เรื่องนิตารานลักษณะบางตำราว่า คนชำนาญดูลักษณะเมื่อดูกลางแล้ว อาจจะท้าวว่ามีฟันอยู่เท่านั้น แม้เสด็จพราหมณ์ก็น่าจะประจักษ์อยู่เช่นนั้นเป็นแน่ จึงไม่ปรากฏว่ามีความสงสัยจำนวนพระทนต์ด้วย ก็เมื่อจำนวนพระทนต์ได้ด้วยมีพระลักษณะอันบอก เช่นนั้นอวัยวะที่ลบบันดงอยู่ในฝักคุดของโค ก็น่าจะมีพระลักษณะอันบอกไว้เช่นเดียวกัน เพราะฉะนั้นเสด็จพราหมณ์จึงรู้เห็นได้ และตามพระสูตรก็เห็นแต่เสด็จพราหมณ์ผู้เดียวด้วย แท้จริง ไม่น่าเชื่อว่าพระพุทธรองค์จะทรงเปิดเผยให้ดู แม้จะทรงนิรมิตอวัยวะเปรียบให้เห็น ก็ไม่พ้นจากเสียพระเกียรติ

น. นั้นแลฉันใด นี่ฉันนั้นเหมือนกัน พระพุทธองค์ทรงนิมิตอวยวะเปรียบด้วย
อวยวะที่ดับนั้นด้วยพระพุทธฤทธิ์ ก็ด้วยมีพระพุทธประสงค์เจาะจงจะให้เสละพราหมณ์เห็นแต่
ผู้เดียว เพื่อจะได้สิ้นความสงสัย ซึ่งเป็นเหตุปัจจัยเบื้องต้นที่จะนำเสละพราหมณ์ไปสู่มรรคผล
ขอถวายพระพร พระพุทธองค์ย่อมทรงนำเวไนยสัตว์ไปสู่พระอริยมรรคอริยผลด้วยวิธีการต่าง ๆ
ประหนึ่งแพทย์ผู้ฉลาดเห็นคนเจ็บทราบอาการแจ้งชัดแล้ว ควรถ่ายก็ให้ถ่าย ควรชะโลมก็ให้
ชะโลม ควรรมก็ให้รม มุ่งแต่จะให้โรคบรรเทาและหายฉะนั้น

ม. เธอว่าชอบแล้ว

จบวัตถุคุยกัณฑ์สนปัญหา

ปัญหาที่ ๒

พระเจ้ามิลินท์ตรัสถามว่า ตุก่อนพระนาคเสน พระสารีบุตรกล่าวไว้ว่า พระพุทธเจ้า
มีพระมรยาทอ่อนโยน พระวาจาอ่อนหวาน จะไม่มีใช้หรือ

พระนาคเสนทูลตอบว่า ขอถวายพระพร เป็นดังพระองค์ตรัสนั้นแล

ม. ถ้าอย่างนั้น เหตุไฉนพระพุทธองค์จึงตรัสเรียกพระสุทินกลั่นทกบุตร^(๑) โดย
ทรงใช้คำว่า “โมฆบุรุษ” (บุรุษเปล่า) เล่า

น. ขอถวายพระพร อันลักษณะแห่งคำว่าโมฆบุรุษนั้น หยาบคายจริง แต่การที่
พระพุทธองค์ทรงนำมาตรัสเรียกพระสุทินผู้กระทำผิดนั้น หาจัดเป็นคำหยาบไม่ เพราะพระ
องค์ตรัสด้วยมีพระฤทัยกอบด้วยเมตตากรุณา ประหนึ่งคำที่มารดาบิดาว่าบุตรผู้กระทำผิดด้วย
หวังจะสั่งสอนฉะนั้น

ม. ธรรมดาผู้ที่คำเขา แม้จะว่าไปตามความจริง ก็จัดว่าผิดนี้เธอ

น. ตามที่พระองค์ตรัสนั้น ผู้ดำมีความเจตนาร้ายต่อผู้กระทำผิด ซึ่งผิดกับพระ
ฤทัยของพระพุทธเจ้า อันประกอบไปด้วยพรหมวิหารธรรม ขอถวายพระพร อาตมภาพขอ
ทูลถามพระองค์ว่า ผู้กระทำผิดควรจะได้รับสักการะหรือได้รับโทษ

ม. ก็ต้องรับโทษตามกระทรวงแห่งความผิดศีลเธอ

แต่เหตุไฉน จึงกล่าวไว้ในพระสูตรเช่นนั้น ขอน่าจะเป็นเพราะพระคันถรจนาจารย์ต้องการ
จะแสดงพุทธานิหาร และจะแสดงพระลักษณะให้เห็นชัด ว่า ทรงมีครบ ๑๒ ประการตามคัมภีร์มหา
ปริสัถยลักษณะ เพื่อมิให้เกิดเป็นปัญหาขึ้น ๆ

(๑) พระสุทินเป็นบุตรเศรษฐีในเมืองเวสาดี ออกบวชเมื่อมีภรรยาแล้วแต่ยังไม่มีบุตร
บิดาวิงวอนขอให้กลับไปสู่สมรสด้วยใครจะได้หลานไว้ครองสกุล พระสุทินไปกระทำตามความ
ประสงค์ของบิดา เรื่องนี้เป็นต้นบัญญัติปฐมปาราชิกสิกขาบท

น. ถ้าเป็นเช่นนั้น เพียงคำว่าโมฆบุรุษซึ่งพระพุทธองค์ตรัสใช้เป็นคำเรียกพระ-
สฤติผู้กระทำความผิดนั้น จะจัดว่าพระองค์ตรัสคำพยาบจะได้อะไรหรือ ขอถวายพระพร พระพุทธองค์
ย่อมมีพระมรรยาทางมอญโยน พระวาจาไพเราะจับใจ พระหฤทัยเจียบแหลมฉลาดในวิธีที่จะ
ทรงสั่งสอน เมื่อทรงเห็นว่าประชุมชนจะได้บรรลุผล หรือที่พูดเพียงจะให้ละพยานร้าย
ได้ด้วยวิธีใด ก็ทรงใช้วิธีนั้น เพราะทรงมุ่งเฉพาะแต่ผลอันดีงาม เป็นประโยชน์สุขแก่เวไนย-
สัตว์เท่านั้น

จบตลาคผุสวาจนัตถ์ติปัญหา

ปัญหาที่ ๓

พระเจ้ามิลินท์ตรัสถามว่า ดูก่อนพระนาคเสน พระพุทธเจ้าตรัสว่า ท่านไม่มี
เจตนาเจราจาไม่ได้ ฉะนั้น แต่เหตุไรจึงตรัสว่าท่านสะคร้อพุดกับพราหมณ์^(๑) ฉะนั้นอีกเล่า ฟังดู
ไม่สมกันเลย

พระนาคเสนทูลตอบว่า ขอถวายพระพร พระพุทธพจน์นั้น พระองค์ตรัสตาม
ความเป็นจริง เพราะว่าท่านไม่มีจิตใจจึงพูดไม่ได้ ส่วนคำว่าท่านสะคร้อในคำถลานั้น พระองค์
ทรงหมายถึงเทวดาผู้ซึ่งสิงอยู่ที่ท่านนั้น และที่ตรัสเป็นคำสามัญดังนี้ ก็เพราะตรัสตามโลก
บัญญัติเหมือนคำที่เรียกกันว่า เกวียนข้าวเปลือก ซึ่งที่จริงเป็นเกวียนบรรทุกข้าวเปลือก หา
ใช่เกวียนทำด้วยข้าวเปลือกไม่

ม. เข้าใจละ

จบรูกขเจตนาเจตนาปัญหา

ฝ่ายรูกขเทวดารู้ว่าเขาจะมาตัดต้นสะคร้อ เพราะหมี่เป็นเหตุ จึงแปลงเพศเป็นบุรุษไปหา
การทวาชพราหมณ์ได้ถามความประสงค์แล้วจึงแนะนำ เมื่อเอาไม้สะคร้อไปทำรถ ถ้าได้หนึ่งคอกหมี่
มาหุ้มกงรถ กงรถจะมั่นคงดีนัก ที่สุดพราหมณ์ก็กระทำตามคำแนะนำของเทวดาและหมี่ ชาดกนี้
พระพุทธองค์ทรงนำมาเป็นตัวอย่างแห่งการผูกเวรซึ่งกันและกัน

(๑) เรื่องเดิม (ผ้นทนชาดก เตรสนิบาด) ว่า มีหมี่ตัว ๑ นอนหลับอยู่ที่ใต้ต้นสะคร้อ
เพื่อยลุมพัดกิ่งสะคร้อแห่งหักลงมาทับคอกหมี่ หมี่เข้าใจว่าเทวดาผู้ซึ่งตัดต้นสะคร้อข่มเหง จึงผูก
พยาบาท วันหนึ่งหมี่ได้นำการทวาชพราหมณ์ผู้เป็นช่างไม้ไปตัดต้นสะคร้อ เพื่อจะให้ตัดทำลายวิมาน
เทวดาเสียให้สมแค้น

ปัญหาที่ ๔

พระเจ้ามิลินท์ตรัสถามว่า คุณก่อนพระนาคเสน พระพุทธเจ้าเสวยพระกระยาหารของนายจุนท์แล้ว ก็ทรงพระประชวรเสด็จเข้าสู่นิพพาน ฉะนั้นมิใช่หรือ

พระนาคเสนทูลตอบว่า ขอถวายพระพร เป็นดังพระองค์ตรัสนั้นแล

ม. ถ้ากระนั้น จะมีเป็นอันว่า การถวายอาหารบิณฑบาตของนายจุนท์กระทำให้พระพุทธเจ้าต้องเสด็จเข้าสู่ปรินิพพานหรือ

น. มิใช่ออย่างนั้น ขอถวายพระพร การถวายอาหารบิณฑบาตของนายจุนท์นั้น หาได้เป็นการทอนพระชนมายุของพระพุทธองค์ไม่เลย เพราะว่าก่อนแต่วันนั้นพระองค์ก็แนพระหฤทัยอยู่แล้วว่าจักตองนิพพานในวันนั้นแน่นอน

ม. ก็แลเหตุอะไรเล่า พระพุทธองค์จึงตรัสยกย่องท่านนั้นว่ามีผลานิสงส์ล้ำเลิศยิ่งถึงกะทรงเทียบเท่ากับผลทานของนางสุชาดา ผู้ถวายเมื่อก่อนหน้าตรัสรู้

น. ขอถวายพระพร เหตุที่ทำให้การถวายอาหารบิณฑบาตของนายจุนท์มีผลานิสงส์ยิ่งใหญ่นั้น ก็เพราะว่าพระพุทธองค์ทรงเสวยอาหารบิณฑบาตนั้นแล้ว ตอนปัจฉิมยามก็เสด็จเข้าสู่อนุปพพิหารสมาบัติ^(๑) ๔ ประการโดยอนุโลมและปฏิโลม ครั้นแล้วก็เสด็จปรินิพพาน

ม. เธอว่าชอบแล้ว

จบเทวปิณฑปาตมหัปผลภาวปัญหา

ปัญหาที่ ๕

พระเจ้ามิลินท์ตรัสถามว่า คุณก่อนพระนาคเสน พระพุทธเจ้าตรัสไว้ต่อหน้าพระอานนท์ว่า ท่านทั้งหลายจงอย่าได้ชวนชวายในการบูชาสรีระของตถาคตเลย ฉะนั้นมิใช่หรือ

พระนาคเสนทูลตอบว่า ขอถวายพระพร ตรัสตั้งนั้นจริง

(๑) อนุปพพิหารสมาบัติ คือ สมาบัติดิฐธรรมเป็นเครื่องอยู่โดยลำดับกันมี ๔ คือรูปฌาน ๔ อรูปฌาน ๔ สัญญาเวทิตนวิโรธ ๑

ม. ก็เหตุไร พระพุทธองค์จึงตรัสไว้อีกว่า จงบูชาธาตุของบุคคลผู้ควรบูชา^(๑)
จะได้อีกเล่า

น. ขอดวายพระพร พระพุทธพจน์ท่าน พระองค์ตรัสด้วยมุ่งพระหฤทัยจะเตือน
พระภิกษุมิให้ใส่ใจในการที่จะต้องชวนชวายในการบูชา แล้วจะได้มีโอกาสพิจารณาสังขารทั้ง
หลายให้รู้จริงเห็นจริงตามคติธรรมตา ส่วนพระพุทธพจน์หลังนี้ พระองค์ตรัสให้เป็นกิจสัมมา
ปฏิบัติของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย

ม. เธอจะหาตัวอย่างมาเปรียบให้ฟัง

น. ขอดวายพระพร เปรียบเหมือนการเรียนรู้ศิลปอันเกี่ยวด้วยช่างม้ารถนุเป็นกิจ
ของพวกกษัตริย์ การเรียนไวยากรณ์และลักษณะศาสตร์เป็นกิจของพวกพราหมณ์ การเรียน
กสิกรรมเป็นกิจของพวกเวศย์ การเรียนวิชาพลกฏเป็นกิจของพวกศูทรันฉันทิ การบูชา
พระสรีระผู้ควรบูชาอีกฉันนั้นเหมือนกัน มิใช่เป็นกิจที่พระภิกษุผู้มีหน้าที่ทำลายบาปอกุศลทั้ง
หลายจะพึงกระทำ เป็นกิจโดยตรงของเทวดาและมนุษย์ผู้หวังบุญกุศล จะต้องกระทำการชวน
ชวายไปตามรูปและภาวะของตน ๆ

ม. เข้าใจละ

จบพุทธปธานุญญาตบัตถา

ปัญหาที่ ๖

พระเจ้ามิลินท์ตรัสถามว่า คุณก่อนพระนาคเสน ที่เธอบอกว่าพระพุทธองค์เสด็จดำเนินไป
ทางไหน แผ่นดินซึ่งไม่มีเจตนาแห่งใดกลุ่มก็ฟูขึ้น แห่งใดดอนก็ยุบลง เรียบราบเสมอกัน ฉะนั้น
มิใช่หรือ

(๑) เรื่องเดิมที่จะให้เกิดปัญหานี้มีอยู่ดังนี้ เมื่อพระพุทธเจ้าทรงประจักษ์ว่าโลกจะนิพพาน
พระอรหันต์พุทธอุปฐากทูลถามถึงการที่พุทธสาวกจะพึงปฏิบัติในพระพุทธสรีระอย่างไรพระพุทธองค์
จึงตรัสว่า เหล่าภิกษุจงมุ่งหมายดับทุกข์ดับกิเลสอันเป็นประโยชน์ของตนเถิด อย่าได้ชวนชวายในการ
บูชาพระสรีระของตถาคตเลย เพราะว่ากิจนั้น ๆ เป็นธุระของกษัตริย์พราหมณ์คฤหบดีผู้เป็นบัณฑิต
แต่พระอรหันต์เป็นผู้เป็นไปในอำนาจแห่งเหตุ จึงทูลย้อนถามว่า ก็เมื่อบัณฑิตยชนนั้น ๆ จะบูชา จะ
พึงปฏิบัติในพระพุทธสรีระอย่างไร พระพุทธองค์จึงตรัสให้ปฏิบัติอย่างเดียวกันกับสรีระของพระเจ้า
จักรพรรดิ และตรัสว่า แม้อัฐิธาตุก็พึงทำสถูปบรรจุไว้ ณ ทางสี่แพร่งเช่นเดียวกัน เพื่อจะได้เป็นที่
สักการบูชาของหมู่ชนอันมาแต่ทิศทั้ง ๔

พระนาคเสนทูลตอบว่า ขอถวายพระพร เป็นดังพระองค์ตรัสนั้นแล

ม. ก็เป็นเหตุไฉน พระบาทของพระพุทธเจ้าจึงถูกสะเก็ดหินกระแทบ

น. เป็นเพราะสะเก็ดหินนั้นมิได้ตกลงตามธรรมดาของตน ตกลงมาด้วยความเพียรพยายามของพระเทวทัต ขอถวายพระพร พระเทวทัตผูกอาฆาตในพระพุทธเจ้ามานานจึงพยายามกลิ้งหินก้อนโตขนาดเท่าเรือนยอด หวังจะให้ทับพระพุทธเจ้าแต่มีภูเขา ๒ ภูเขาผุดขึ้นมารับไว้ช่วยกำลังแห่งการกระแทกกันนั้น จึงมีสะเก็ดหินกระเด็นไปตอพระบาทพระพุทธเจ้าเข้า

ม. ก็มีภูเขาผุดขึ้นมารับทั้ง ๒ ภูเขาแล้ว ทำไมจึงกระเด็นลงไปถูกได้อีกเล่า

น. ขอถวายพระพร แม้มีของรองรับแล้ว แต่ก็ยังร่วงไหลไปได้เหมือนเทน้ำลงในฝ่ามือ น้ำก็ย่อมร่วงไหลออกตามนิ้วมือได้ฉะนั้น

ม. เอาละข้อนั้นข้าพเจ้าเข้าใจ แต่มาสงสัยว่า ทำไมสะเก็ดหินจึงไม่กระทำความเคาะพยำเกรงเหมือนอย่างแผ่นดินใหญ่บ้างเล่า

น. ขอถวายพระพร เหตุปัจจัยที่จะไม่ให้กระทำความเคาะพยำเกรงมีอยู่ดังนี้ คือ อำนาจแห่งราคะ, อำนาจแห่งโทสะ, อำนาจแห่งโมหะ, อำนาจแห่งโลภะ, อำนาจแห่งความพยาบาท, อำนาจแห่งมานะ, อำนาจแห่งอติมานะ, ความไม่นิยมนับถือ, ความเป็นคนเลว, ความไม่มีอิสระแก่ตน, ความตระหนี่ตน, ความสาละวนแต่การงาน

ขอถวายพระพร ก็และสะเก็ดหินชิ้นนั้นตกลงมาด้วยอำนาจความพยาบาทของพระเทวทัต แตกออกเพราะกระแทกกัน เหตุกำลังแรงนั้นแลสะเก็ดหินจึงกระเด็นไปถูกพระบาทพระพุทธเจ้าเข้า เหมือนละอองอันกำลังลมพัดหอบไป ย่อมกระจายไปทั่วทิศฉะนั้น

ม. ฟังได้

จบกวดิพาบทบัพปฏิภคิตบัพญา

ปัญหาที่ ๗

พระเจ้ามิลินท์ตรัสถามว่า คุณก่อนพระนาคเสน พระพุทธเจ้าตรัสว่าการไม่บริโภคนิโกชนะที่ได้มาจากการกล่าวขบคาย (พูดเทียมขอ) เป็นจารีตของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย ฉะนั้นมิใช่หรือ

พระนาเคนทูลตอบว่า ขอถวายพระพร เป็นทั้งพระองค์ตรัสนั้นแล

ม. ก็อย่างนั้น เหตุไฉนเมื่อพระพุทธองค์ตรัสอนุพุทฺธิกา^(๑) จึงทรงยกทานกถา
ตรัสพรรณนาถึงทานการให้และผลของการให้ เป็นกถาหนึ่งและตรัสไว้ในเบื้องต้นด้วยเล่า จน
เทวดาและมนุษย์ทั้งหลายพากันยินดีถวายทาน ตามพระคำรัสที่ตรัสสอนนั้น

น. ขอถวายพระพร เหตุที่พระพุทธเจ้าตรัสอนุพุทฺธิกาทรงยกทานการให้เป็นข้อ
หนึ่ง และตรัสไว้ในเบื้องต้นด้วยนั้นก็เพราะว่าการบริจาคทานย่อมเป็นปัจจัยแห่งการอำนวย
ประโยชน์สุขได้ประการหนึ่ง และทั้งเป็นอุบายโคจรขึ้นต้นที่ชักจูงใจทายกให้ก้าวหน้าต่อไปยังคุณ
เบืองบน เหตุนี้พระองค์จึงตรัสสอนและทรงชี้แจงก่อนธรรมข้ออื่น ขอถวายพระพร เนื่องด้วย
พระพุทธองค์ทรงแสดงทานและผลของทานให้ทายกผู้บริจาคทานฟังเช่นนั้น พระองค์จึงทรง
บัญญัติกฎเกณฑ์ห้ามมิให้ภิกษุแสวงหาในทางที่ผิดจากพุทธจารีต เช่นทรงห้ามไม่ให้ออกปาก
ขอของต่อคนที่ไม่ควรขอ หรือในเวลาที่ไม่ควรขอเป็นต้นเพื่อจะได้เป็นระเบียบให้พระภิกษุ
ประพฤติตนสมควรแก่ทักษิณาทานนั้น ๆ และทั้งจะได้เป็นปัจจัยส่งเสริมทานสมบัติให้เกิดผล
ไพบูรณ์ยิ่งขึ้น ขอถวายพระพร ทั้งนี้ก็เพราะว่า พระองค์ทรงประพฤติตามจารีตของพระ-
พุทธเจ้าทั้งหลาย ทั้งพระพุทธพจน์ในเบื้องต้นนั้นแล

ม. เธอฉะลาคว่า

จบคาถากิตติโกชนทานกถายกถนัญญา

(๑) อนุพุทฺธิกา คือ เทศนาที่แสดงไปโดยลำดับ เพื่อฟอกรัศยาศัยของผู้ฟังให้หมดจด
เป็นชั้น ๆ มี ๕ อย่างดังนี้ คือ:-

- (๑) ทานกถา กล่าวถึงลักษณะและประโยชน์ของการให้
- (๒) สักกถา กล่าวถึงความประพฤติเรียบร้อย
- (๓) สักกถา กล่าวถึงความดีความงามอันผู้ให้ทานรักษาสีลนั้นจะพึงได้รับ
- (๔) กามาทีนวกถา กล่าวถึงผลความดีความงามอันเกิดแต่ทานสีลนั้นว่า แม้จะมีผลเป็น
สุข แต่ก็ยังเจือไปด้วยความทุกข์
- (๕) เนกขัมมานิสังสกลา กล่าวถึงคุณของการทำจิตมิให้หมกมุ่นอยู่ในความสุขอันเจือ
ทุกข์นั้น

อนุพุทฺธิกานี้ ปรากฏว่าพระพุทธเจ้าทรงแสดงคราวเมื่อผู้ฟังมีอุปนิสัยสามารถจะได้รับรร
มรรคผล เพราะผู้ที่ไม่เห็นแก่ตัวบริจาครทรัพย์ของตนแก่ผู้อื่น มีความประพฤติเรียบร้อย ตั้งตน
ไว้ในสุขสมบัติได้แล้ว แต่ไม่หมกมุ่นอยู่ในความสุขนั้น, พิจารณาเห็นโทษเกิดความเบื่อหน่าย
หวังความสุขอันสงขยงั้น, ย่อมเป็นผู้สมควรรับเทศนาอย่างสูงขึ้นไปอีก ประหนึ่งผ้าที่ฟอกสะอาด
หมดจดแล้ว ย่อมรับน้ำหอมต่างสีได้ตามความประสงค์ฉะนั้น

ปัญหาที่ ๘

พระเจ้ามิลินท์ตรัสถามว่า คุณก่อนพระนาคเสน พระพุทธเจ้าทรงพยายามสร้างสมบารมีมาสิ้นกาลนาน ก็ด้วยมีพระพุทธประสงค์จะทรงนำหมู่ชนให้พ้นจากสังสารวัฏมิใช่หรือ

พระนาคเสนทูลตอบว่า ขอถวายพระพร เป็นดังพระองค์ตรัสนั้นแล

ม. ก็ถ้าอย่างนั้น เป็นเพราะอะไร เมื่อตรัสรู้ใหม่ ๆ พระพุทธองค์จึงทรงท้อพระหฤทัยในการที่จะทรงสั่งสอน มีพระหฤทัยน้อมไปในความชวนชวายน้อยเหมือนนายขมังธนูบางคนเบื้องต้นก็พยายามเรียนการยิงธนูเพื่อไว้ต่อสู้ข้าศึก แต่ครั้นเกิดศึกขึ้นจริง ก็ท้อใจคิดไม่สู้จะนั้น

น. เป็นเพราะพระพุทธองค์ทรงดำริถึงธรรมที่พระองค์ได้ตรัสรู้แล้วนั้นว่า เป็นของลึกละเอียดยากที่ผู้มีกิเลสหนาจะรู้ตามเห็นตามได้ ขอถวายพระพร พระพุทธองค์ทรงรำพึงอยู่จะนี้ พระหฤทัยจึงน้อมไปในความชวนชวายน้อย

ม. เธอจงหาตัวอย่างมาเปรียบให้ฟัง

น. ธรรมดาหมอ เมื่อตรวจดูอาการคนที่ป่วยหนักแล้วย่อมรำพึงอยู่ว่า อาการป่วยมากถึงเช่นนี้แล้ว ย่อมยากแก่การรักษาจะหนีมิใช่หรือ

ม. ก็ต้องเป็นอย่างนั้นสิเธอ

น. นั้นแลฉันใด นี่ก็ฉันนั้นเหมือนกัน พระพุทธองค์ทรงพิจารณาถึงธรรมที่พระองค์ทรงตรัสรู้แล้วนั้น ว่าเป็นของลึกซึ้ง ยากที่ผู้หมกหมมด้วยกิเลสจะรู้ตามเห็นตามได้ จึงท้อพระหฤทัยในการที่จะตรัสสั่งสอน

ม. เมื่อเป็นเช่นนั้นแล้ว ก็เหตุไรเล่าพระพุทธองค์จึงกลับชวนพระหฤทัยมาทรงแสดงธรรมโปรดเล่า

น. ขอถวายพระพร เหตุว่าท้าวสหัมบดีพรหมทราบพระพุทธดำรินั้นแล้ว ได้ลงมากราบทูลอาราธนาเพื่อทรงแสดงธรรมโดยอ้างว่าผู้มีกิเลสเบาบางอาจรู้ตามเห็นตามธรรมนั้นได้ ก็มีอยู่พระพุทธองค์ทรงพิจารณาตอบด้วยพระญาณก็ทรงเห็นด้วยจึงทรงรับ อาราธนาของท้าวสหัมบดีพรหม

ขอถวายพระพร เรื่องนี้เป็นประเพณีของพระพุทธเจ้าทั้งหลาย คือต่อเมื่อมีพรหม
มาอาราธนา พระพุทธเจ้านั้น ๆ จึงจะทรงแสดงธรรม และเหตุที่เป็นเช่นนั้นก็เพราะว่าเทวดา
และมนุษย์ทั้งหลาย ย่อมเคารพนับถือเชื่อฟังคำสั่งสอนของพรหมด้วยกัน เพราะฉะนั้นจึงต้อง
ให้พรหมผู้เป็นประธานมาอาราธนาเสียก่อน^(๑)

ม. เธอว่าชอบแล้ว

จบกฎโคธัมมเทศนาขอไปสุกตภาวปัญหา

ปัญหาที่ ๕

พระเจ้ามิลินท์ตรัสถามว่า ดูก่อนพระนาคเสน พระพุทธเจ้าตรัสไว้ว่า เราตถาคต
ไม่มีใครเป็นครูเป็นอาจารย์จะนับใช้หรือ

พระนาคเสนทูลตอบว่า ขอถวายพระพร เป็นดังพระองค์ตรัสนั้นแล

ม. ถ้าย่างนั้น เหตุไรพระองค์จึงตรัสว่า อาพาธคาบสกาลามโคตรผู้เป็นอาจารย์
ทั้งเราผู้เป็นอันเทวสิกขาไว้มอบด้วยตนจะนั้นเล่า

(๑) เรื่องท้าวสหัมบดีพรหมลงมาอาราธนา^๕ ทุกวัน^๕ยังมีการอาราธนาธรรมปรากฏเป็นหลัก
ธรรมเนียมอยู่ คือก่อนแต่พระจะแสดงธรรมย่อมมีผู้กล่าวข้อความ โดยอ้างถึงความชอบ^๕
สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรสทรงสันนิษฐานความ^๕ไว้ในหนังสือพุทธ
ประวัติว่าดังนี้ “เรื่อง^๕นี้กล่าวขยายพระพุทธดำริปรารภการแสดงพระธรรมเทศนาเป็นบุคคละวิธีฐาน
พรหมนั้นมีเมตตากฎาเป็นวิหารธรรม กล่าวถึงท้าวสหัมบดีพรหม ก็คือกล่าวถึงพระกรุณาในสัตว์โลก
นั่นเอง^๕ กล่าวถึงพรหมมากราบทูลอาราธนา ก็คือกล่าวถึงพระกรุณาทำให้กลับทรงพระปรารภถึงการ
แสดงธรรมอีกเล่า^๕ กล่าวถึงทรงรับอาราธนาของพรหม ก็คือทรงเปิดช่องแก่กรุณาให้เป็นปุเรจาริก
คือไปข้างหน้า” ความจริงต้องเป็นอย่างพระมติที่ทรงประทานไว้^๕ แต่ก็นำคิดว่าเหตุใดพระคณ
รจนอาจารย์จึงสร้างสมมติธรรมให้เป็นตัวบุคคลขึ้นดังนี้เล่า? ขอนเมื่อมาอ่านความนิยมของคนหม่มาก
ในยุคนั้นดู ก็จะเห็นว่าพากันนับถือพรหมว่าเป็นผู้ประเสริฐสุด (ดังกล่าวไว้ในท้ายปัญหานี้) ก็ท่าน
ที่ได้ชื่อว่าพรหม ย่อมมีอริยาศัยเต็มเปี่ยมไปด้วยเมตตากฎา เมื่อเป็นเช่นนั้น พระคณรจนายจารย์ผู้รัก
พระมหากรุณาธิคุณของพระพุทธเจ้า จึงได้หลักในการแต่งตั้งพระพุทธดำริอันมีพระกรุณาในหมู่สัตว์
ขึ้นเป็นตัวบุคคลคือพรหม และกล่าวถึงพรหมมาอาราธนา ก็เพราะท่านมีความประสงค์จะเชิดชูพระ
พุทธเจ้าให้ลอยเลิศสมกับความเลื่อมใสของท่าน และให้สมกับกาลเทศะ เพราะฉะนั้นจึงน่าชมความคิด
ที่ท่านสามารถแต่งธรรมาธิฐาน สมมติเป็นบุคคละวิธีฐานขึ้นได้โดยมีเหตุผลสมทุกอย่างทุกประการ

น. เหตุที่พระพุทธเจ้าตรัสว่า อาฬารดาบสเป็นอาจารย์ของพระองค์นั้น ก็เพราะเมื่อพระองค์ยังมิได้ตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ได้เสด็จไปทรงศึกษาวิชาอยู่ในสำนักของดาบสนั้น ขอถวายพระพร ถ้าจะว่าถึงจำนวนอาจารย์ ครั้นพระพุทธองค์เสด็จไปทรงศึกษาวิชาก่อนหน้าตรัสรู้ ก็นับได้หลายคน มีอาทิเช่นพราหมณ์สัพพมิต ผู้ซึ่งพระชนกได้ทรงฝากให้ทรงศึกษาวิชาในเบื้องต้น หรือเช่นเทวดาที่มากกระทำให้ทรงสังเวชถึงกะเสด็จออกบวช หรืออุกทดาบสรามบุตรซึ่งเป็นอาจารย์ก่อนหน้าท่านอาฬารดาบส ท่านเหล่านั้นนับว่าเป็นอาจารย์ให้วิชาความรู้มาในเบื้องต้นทั้งสิ้น ขอถวายพระพรแต่ว่าอาจารย์เหล่านั้นเป็นแต่สอนวิชาทางโลก หรือแม้จะเกี่ยวด้วยธรรมก็เป็นแต่เพียงชั้นโลกียะเท่านั้น หาได้สอนถึงธรรมส่วนโลกุตระด้วยไม่ เพราะฉะนั้น พระพุทธเจ้าผู้ได้ตรัสรู้โลกุตระธรรมเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า จึงมีพระพุทธเจ้าตรัสว่า เราตถาคตไม่มีใครเป็นครูเป็นอาจารย์

ม. เธอว่าชอบแล้ว

จบพุทธอาจริยานาจริยปัญหา

ปัญหาที่ ๑๐

พระเจ้ามิลินท์ตรัสถามว่า คุณก่อนพระนาคเสน พระพุทธเจ้าตรัสว่า พระอริยผู้ทำอาสวะให้สิ้นไปแล้ว ชื่อว่าเป็นสมณะผู้สงบ ฉะนั้นมิใช่หรือ

พระนาคเสนทูลตอบว่า ขอถวายพระพร เป็นดังพระองค์ตรัสนั้นแล

ม. ถ้าเช่นนั้น เหตุไฉนพระพุทธองค์จึงตรัสว่า บัณฑิตย่อมกล่าวผู้ที่ประกอบด้วย ความอดทน ความมกน้อย ความไม่ยินดียินร้าย ความไม่กังวล ว่าเป็นสมณะในโลก ฉะนั้นอีกเล่า

น. ขอถวายพระพร การที่พระพุทธองค์ตรัสคำเบี่ยงปลายนี้ ก็ด้วยมีพระพุทธประสงค์จะทรงจำแนกองค์คุณของสมณะออกให้เห็นชัด และทรงจัดเป็นสมณะสามัญ ส่วนพระพุทธพจน์นั้น พระองค์ทรงมุ่งจะแสดงสมณะชั้นสูง ถ้าจะเปรียบก็เหมือนดอกไม้ นายมาลาการย่อมจัดดอกมะลิไว้เป็นดอกไม้พิเศษฉะนั้น

ม. พอฟังได้

จบอัฏฐกคัมภีร์ปัญหา

วรรคที่ ๔

ปัญหาที่ ๑

พระเจ้ามิลินท์ตรัสถามว่า ตูก่อนพระนาคเสน พระพุทธเจ้าเคยตรัสสอนพระภิกษุทั้งหลายว่า ถ้าใครกล่าวสรรเสริญคุณแห่งตถาคตก็ดี คุณแห่งพระธรรมก็ดี คุณแห่งพระสงฆ์ก็ดี พวกเธอไม่ควรจะกระทำความเพลินใจหรือทะนงใจ ฉะนั้นมิใช่หรือ

พระนาคเสนทูลว่า ขอถวายพระพร เป็นอย่างพระองค์ตรัสนั้นแล

ม. ถ้าเช่นนั้น ไฉนเมื่อเสละพราหมณ์มาสรรเสริญคุณของพระองค์ พระองค์จึงเพิกเฉย ถึงกระทรงแสดงพระคุณของพระองค์ยิ่งขึ้นไปอีกเล่า^(๑) หรือทรงมุ่งลาภผลอะไร

น. ขอถวายพระพร พระพุทธองค์หาได้ทรงมุ่งลาภยศสรรเสริญหรือผลอะไรไม่ การที่พระองค์ทรงกระทำดังนี้ ก็ด้วยทรงพิจารณาเห็นว่า เสละพราหมณ์พร้อมด้วยเหล่ามาณพผู้บริวารจะได้บรรลุมรรคผล ด้วยอุบายที่ชักจูงใจให้เพลินไปในพระคุณสมบัติเช่นนั้น เพราะฉะนั้นพระองค์จึงทรงแสดงพระคุณของพระองค์เองให้ยิ่งขึ้น ส่วนการที่พระองค์ตรัสสอนพระภิกษุมิให้เพิกเฉยคำสรรเสริญนั้น ก็เพราะทรงเห็นว่าคำสรรเสริญเป็นโลกธรรม มีคติหมุนเวียนไปตามโลก เมื่อยินดีต่อคำสรรเสริญ ถึงคราวแปรผัน ก็จะต้องยินร้ายต่อกำนิทาเมื่อเป็นเช่นนั้นจิตก็จะฟุ้งซ่านนำผลร้ายมาสู่ตน เหตุฉะนั้นพระพุทธองค์จึงตรัสสอนดังนี้

ม. เรอฉลากว่า

จบวัฒนถณนปัญหา

ปัญหาที่ ๒

พระเจ้ามิลินท์ตรัสถามว่า ตูก่อนพระนาคเสน พระพุทธเจ้าตรัสว่า ผู้ที่นับถือพระรัตนตรัยของเรา ไม่พึงเบียดเบียนผู้อื่น จักได้เป็นที่รักในโลก ฉะนั้นมิใช่หรือ

พระนาคเสนทูลตอบว่า ขอถวายพระพร เป็นดังพระองค์ตรัสนั้นแล

ม. ถ้าอย่างนั้น เหตุอะไรเล่า พระองค์เองจึงตรัสว่าเราตถาคตพึงข่มสภาพที่ควรข่ม พึงยกย่องสภาพที่ควรยกย่อง ฉะนั้น ก็การตัดมือตัดเท้า จำขัง ทรมาน ประหารชีวิตเหล่านั้นชื่อว่า เป็นกริยาข่มทั้งนั้นหรือ

(๑) ดูเรื่องที่เชิงอรรถ ปัญหาที่ ๑ วรรคที่ ๓

น. ขอถวายพระพร พระพุทธพจน์ที่ว่า เราพึงข่มสภาพที่ควรข่มนั้น พระองค์มิได้ทรงหมายกิริยาข่มเช่นพระองค์ตรัสนั้น ทรงมุ่งถึงการข่มจิตที่ฟุ้งซ่าน จิตที่เป็นอกุศล และการข่มผู้ปฏิบัติผิดหรือเป็นโจร

ม. นี่เธอ ก็ถ้าการข่มมิใช่อาการที่วานั้น จะพึงข่มโจรได้อย่างไร

น. ก็ข่มด้วยการข่มบ้าง ด้วยการปรับสินไหมบ้าง ด้วยการขับไล่บ้าง ด้วยการจำจองบ้าง ด้วยการฆ่าเสียบ้าง

ม. การฆ่านั้นเป็นพระอนุมัติของพระพุทธเจ้าด้วยหรือ

น. หามิได้

ม. ถ้ามิใช่พระอนุมัติของพระพุทธเจ้า จะพึงฆ่าด้วยเหตุอะไร

น. ก็ฆ่าด้วยเหตุคือความผิดที่โจรผู้นั้นกระทำ ขอถวายพระพร เมื่อลงโทษตามความผิดเช่นนั้น จะจัดว่าพระพุทธเจ้าผู้สอนมิผิดด้วยหรือ

ม. ไม่มี

น. ถ้าเช่นนั้น พระพุทธโอวาทที่ตรัสสอนนั้น ก็เป็นอันให้ประโยชน์สุข

ม. ถูกแล้ว

จบข้อที่สามนิคคหปัญหา

ปัญหาที่ ๓

พระเจ้ามิลินท์ตรัสถามว่า คุณก่อนพระนาคเสน พระพุทธเจ้าตรัสว่า เราตถาคตไม่มีความโกรธ เป็นผู้ปราศจากโทสะแล้ว ฉะนั้นมิใช่หรือ

พระนาคเสนทูลตอบว่า ขอถวายพระพร ตรัสดังนั้นจริง

ม. ถ้าอย่างนั้น ไฉนจึงทรงขับไล่พระสารีบุตรพระโมคคัลลานะพร้อมทั้งบริษัทเล่า^(๑)

(๑) เรื่องเดิม (ในจาคุมสูตร มัชฌิมนิกาย มัชฌิมปัณณาสก) ว่าสมัยหนึ่งพระพุทธเจ้าเสด็จประทับอยู่ ณ อาลมหวันใกล้จากุมคาม มีพระภิกษุประมาณ ๕๐๐ ซึ่งมีพระสารีบุตร พระโมคคัลลานะเป็นหัวหน้า พวกเขาร่วมกันเดินทางมาเพื่อจะเฝ้าพระพุทธเจ้า พอมาถึงต่างก็อดใจไม่ไหว จัดเสนาสนะเก็บบาตร-จีวรเสียงอึกทึกครึกโครมดังไปจนถึงที่ประทับ พระพุทธเจ้าจึงให้พระอานนท์ไปตามพระภิกษุเหล่านั้นพร้อมด้วยพระอัครสาวกทั้ง ๒ มาเฝ้า ครั้นทรงทราบเรื่องอึกทักก็ตรัสว่า ท่านทั้งหลายไม่ควรอยู่ในสำนักของเรา พระสารีบุตร พระโมคคัลลานะจึงพาบริษัทหลักไป เสด็จเดินมาพบพวกศากยราชชาว

น. การที่พระพุทธองค์ทรงขับไล่พระสารีบุตรและพระโมคคัลลานะพร้อมทั้งบริษัทนั้น หาได้ทรงกระทำด้วยอำนาจแห่งความโกรธไม่ ทรงกระทำตามความผิดของท่านเหล่านั้น เมื่อเป็นเช่นนั้นจะว่าเป็นความผิดของพระพุทธองค์ได้อย่างไรเปรียบเหมือนคนเดินทางพลากล้มลงนอนกะพื้นดิน จะว่าแผ่นดินโกรธเคืองหรือจึงให้ล้ม

ม. หามิได้ เป็นเพราะผู้้นั้นเดินล้มไปเอง หาใช่เป็นเพราะแผ่นดินโกรธเคืองไม่

น. นั้นแลฉันใด นี้ก็ฉันนั้นเหมือนกัน พระองค์มิได้ทรงยินร้ายต่อท่านเหล่านั้น การที่ทรงขับไล่ก็เพราะความผิดของท่านเหล่านั้นเป็นเหตุ และทั้งทรงเห็นประโยชน์ว่าพระภิกษุเหล่านั้นจักพ้นความเกิดความแก่ความตายได้ด้วยอุบายอย่างนี้

ม. ฟังได้

จบภิกขุพัฒมปัญหา

เมื่อจตุมา พวกศากยราชตรัสถามและทราบเหตุที่ท่านพากันกลับ จึงนิมนต์ให้ท่านหยุดอยู่ก่อน แล้วเสด็จไปเฝ้าพระพุทธเจ้ากราบทูลว่า ขอพระองค์จงทรงอนุเคราะห์พระภิกษุสงฆ์เถิด เพราะพระภิกษุเหล่านั้น โดยมากเป็นพระบวชใหม่และต่างก็ตั้งใจจะมาเฝ้าพระองค์ เมื่อไม่ได้เฝ้าตามที่มุ่งมาก็จะเสียใจ ความเลื่อมใสก็จะแปรผันไปเสีย เปรียบเหมือนลูกโคเมื่อไม่ได้อยู่กับแม่ ก็จะซบซอมฉะนั้น

เรื่องนี้ พระพรหมมุนี (แพ่ง) วัดมกุฏกษัตริย์ใต้แสดงมติไว้ในหนังสือปัญหาธรรมวินิจัยว่า “ในจตุมาสูตรที่พระพุทธเจ้าทรงขับไล่ภิกษุทั้งหลายซึ่งพุดจาปราศรัยกันอ้ออิงเสียงนั้นข้าพเจ้าพิจารณาเห็นว่า ในครั้งนั้น จะเป็นกาลที่พระองค์มีพระพุทธานุญาตที่จะทรงประกอบสุขวิหารเครื่องอยู่สำราญในทิฏฐธรรม จึงขับไล่ภิกษุที่พุดจาอ้ออิงเหล่านั้นเสีย เพราะเสียงอ้ออิงนั้นเป็นข้าศึกแก่สุขวิหาร อนึ่งถ้าพระองค์จะทรงทรมานสั่งสอนโดยวิธีอื่นก็ได้ ก็แต่พระองค์ทรงดำริ เห็นว่าพระอัครสาวกทั้ง ๒ อาจจะไม่ปรารถนาจะฟังพระธรรมเหล่านั้นได้ พระองค์จึงมิได้ทรงทรมานโดยวิธีอื่น

ได้ความในจตุมาสูตรนั้นว่า ภายหลังพระอัครสาวกทั้ง ๒ ได้ช่องที่จะเฝ้า จึงพาภิกษุเหล่านั้นขึ้นไปเฝ้าพระผู้มีพระภาคเจ้า พระองค์ตรัสถามพระสารีบุตรเถรเจ้าว่า คุณอนสารีบุตร เมื่อเราขับไล่ภิกษุสงฆ์เสียแล้ว ท่านมีจิตคิดว่าอะไรพระเถรทูลว่า ข้าพระองค์คิดว่า ภิกษุสงฆ์พระผู้มีพระภาคเจ้าก็ทรงขับไล่เสียแล้ว บัดนี้พระองค์จักมีความชวนชวนน้อยทรงประกอบสุขวิหารในทิฏฐธรรมอยู่แต่พระองค์ แม้เราก็จักเป็นผู้มีความชวนชวนน้อยประกอบสุขวิหารในทิฏฐธรรมอยู่เหมือนกัน พระองค์ตรัสห้ามพระเถรเจ้าว่า คุณอนสารีบุตรท่านจงรอกาลก่อน ท่านอย่าพึงยังจิตอย่างนี้ให้เกิดขึ้นเลยพระองค์ตรัสห้ามดังนี้แล้ว จึงตรัสถามพระโมคคัลลานะเถรเหมือนดังนั้นต่อไป พระเถรเจ้าทูลว่า ข้าพระองค์คิดว่า ภิกษุสงฆ์ พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงขับไล่เสียแล้ว บัดนี้พระองค์จักเป็นผู้

ปัญหาที่ ๔

พระเจ้านิลินท์ตรัสถามว่า ดูก่อนพระนาคเสน เธอว่ามาในเบื้องต้นว่า พระพุทธเจ้าเป็นสัพพัญญูรู้ทุกสิ่งทุกอย่างทั้งนี้มิใช่หรือ

พระนาคเสนทูลตอบว่า ขอถวายพระพร เป็นดังพระองค์ตรัสนั้นแล

ม. ก็เหตุไฉน เมื่อพระภิกษุสงฆ์มีพระสารีบุตรเป็นต้นถูกขับไล่ ต่อเมื่อเจ้าศากยราชนำเอาคติของโคหน้มา^(๑) เปรียบเทียบทูลชี้แจงถวาย จึงได้ทรงยกโทษให้ ตามนัยนี้จะมีเป็นอันว่า พระองค์ไม่ใช่สัพพัญญูหรือ จึงทรงรู้ไม่เท่าทันถึงคติของผู้น้อย

น. ขอถวายพระพร พระพุทธเจ้าเป็นสัพพัญญูรู้ทุกสิ่งทุกอย่าง ทั้งอาत्मภาพถวายวิสัยนามาในเบื้องต้นนั้นแล พระองค์เป็นธัมมสามัญเจ้าของแห่งธรรม ทกว่าเทวดาและมนุษย์ทั้งหลายเอาธรรมของพระองค์ มาย้อนเปรียบถวายให้ทรงยินดี เปรียบเหมือนสตรีเอาทรัพย์ของสามีมาตั้งเรียงไว้ให้สามีชม ครั้นสามีเห็นแล้วก็จิตใจจะนั้น

ม. ฟังได้

จบสัพพัญญูสยปณามปัญหา

ปัญหาที่ ๕

พระเจ้านิลินท์ตรัสถามว่า ดูก่อนนาคเสน พระพุทธพจน์มีอยู่ว่า มรवासักกิบรรพชิตกัถิ เมื่อหมั่นปฏิบัติปฏิบัติชอบแล้ว ก็ย่อมได้บรรลุมรรคผลเหมือนกัน จะนิมิใช่หรือ

ความชวนชวายน้อย ทรงประกอบสุขวิหารในทิฐฐธรรมอยู่แต่พระองค์ ข้าพระองค์กับพระสารีบุตรจักช่วยกันปกครองภิกษุสงฆ์นั้นไว้ พระองค์ทรงสรรเสริญพระเถระเจ้าว่า ดูก่อนโมคคัลลานะความคิดของท่านดีถูกต้องละ ถึงเราก็คิดว่าสารีบุตร และโมคคัลลานะทั้ง ๒ อาจจะปกครองรักษาพระภิกษุสงฆ์ได้ ครั้นพระองค์ตรัสดังนี้แล้ว จึงตรัสเรียกภิกษุทั้งหลายที่พระองค์ทรงขับไล่เหล่านั้นมาตรัสเทศนาสั่งสอนต่อไป อาศัยเรื่องความทมิฬมาในจตุตถสูตรนั้น ฉะนั้นจึงสันนิษฐานลงว่าขณะพระองค์ทรงขับไล่ภิกษุทั้งหลายที่พูดจาปราศรัยกันอื้ออึงอยู่นั้น จะเป็นคราวพระองค์มีพระพุทธประสงค์จะทรงประกอบสุขวิหาร ทั้งทรงพระดำริเห็นว่า พระอัครสาวกทั้ง ๒ อาจจะปกครองภิกษุสงฆ์นั้นได้ด้วย ขณะนั้นพระองค์จึงมิได้ทรงทรมานสั่งสอนโดยวิธีอันฉะนี้

เชิญท่านผู้มีปัญญาพิจารณาสอบสวนดูเถิด ถ้าเห็นว่าคำดังกล่าวมานี้ มีต้องโดยพระพุทธประสงค์แล้ว ฟังก็คิดค้นด้วยปัญญา แสวงหาเหตุผล ซึ่งจะตรงโดยพระพุทธประสงค์นั้น เทอญ”

(๑) เรื่องที่เชิงอรธแห่งปัญหาที่ ๓

พระนาคเสนทูลตอบว่า ขอถวายพระพร เป็นดังพระองค์ตรัสนั้นแล

ม. ถ้าอย่างนั้นพวกเธอจะบวชทำไม ลำบากเปล่า ๆ ต้องโกนผมโกนหนวด ต้องตำรวมกายวาจาใจ ส่วนฆราวาสผู้มีบำเรอสุขสบายทุกอย่างทุกประการ แต่เมื่อปฏิบัติปฏิบัติชอบแล้ว ก็ย่อมได้บรรลุมรรคผลเหมือนกัน ถ้าเป็นเช่นนั้นฆราวาสจะมีดีกว่าหรือ

น. ขอถวายพระพร ฆราวาสจะดีกว่าบรรพชิตไปได้อย่างไร เพราะว่าเพศบรรพชิต ย่อมทรงคุณพิเศษยิ่งกว่าฆราวาสทุกอย่างทุกประการ ยิ่งกว่านี้ยังมีทางที่จะได้บรรลุมรรคผลได้เร็วกว่า เพราะบรรพชิตไม่ต้องเสียเวลาที่จะต้องทำงานเพื่อแสวงหาสิ่งที่จำเป็น เช่น เครื่องนุ่งห่ม อาหาร หรือที่อยู่อย่างฆราวาส มีโอกาสที่จะพึงประพาศมกน้อยสันโดษยินดีในทีสงัดเงียบ และตัดความกังวลทั้งหลายเสียได้ เพราะไม่มีสิ่งบำเรอความสุข ซึ่งจะมาหลอวงเหี้ยมโหดให้เกิดความยินดีและความอาลัย หาโอกาสที่จะพึงกระทำศีลสมาธิปัญญาให้บริบูรณ์ยิ่ง ๆ ขึ้นได้

ขอถวายพระพร ก็เมื่อบรรพชิตมีโอกาสได้ปฏิบัติดีปฏิบัติชอบถึงอย่างนี้ บรรพชิตจะมีดีกว่าฆราวาสหรือ

ม. ถ้าเป็นอย่างนั้นก็ดีกว่า

จบคัมภีร์พหุจิตปฏิปันวันฉณบัตถุหา

ปัญหาที่ ๖

พระเจ้ามิลินท์ตรัสถามว่า คุณก่อนพระนาคเสน พระพุทธเจ้าตรัสห้ามมิให้พระภิกษุผูกใจในที่อยู่ มิใช่หรือ

พระนาคเสนทูลตอบว่า ขอถวายพระพร เป็นดังพระองค์ตรัสนั้นแล

ม. ก็ถ้าอย่างนั้น เหตุไรจึงทรงอนุญาตให้ทายกสร้างวิหารถวายพระภิกษุผู้เป็นพหูสูตได้เล่า

น. ขอถวายพระพร การที่พระพุทธองค์ตรัสห้ามมิให้พระภิกษุผูกใจในที่อยู่ นั้นก็ด้วยทรงเห็นว่าไม่เป็นการสมควรแก่สมณะผู้มีปฏิปทาอันสงบบรรจง เพราะว่าเมื่อไม่เอาที่อยู่มาผูกใจให้เกิดความพัวพันขึ้นแล้ว ใจก็จะเป็นธรรมชาติควรแก่การงานตามหน้าที่ของตนจะได้ไม่กังวลในที่ไร้ฐานะ จุจราชสีห์เมื่อเที่ยวไปในป่าย่อมไม่มีความอาลัยในที่อยู่จนใครสังเกตุที่อยู่ไม่ได้ฉันใด พระภิกษุซึ่งมีหน้าที่ทำลายบาปอกุศลก็ต้องมีปฏิปทานั้นเหมือนกัน

เพราะเมื่อทำใจไม่ให้เกี่ยวเกาะอยู่ในที่อยู่ได้แล้ว ก็เป็นเหตุเป็นปัจจัยส่วนหนึ่งที่จะตัดความ
กังวลเสียได้ ซึ่งเป็นโอกาสที่จะให้กระทำความดีได้สะดวก ส่วนการที่พระองค์ทรงอนุญาตให้
ทายกสร้างที่อยู่ถวายแก่พระภิกษุผู้พหูสูตนั้น ก็ด้วยทรงพิจารณาเห็นอำนาจประโยชน์ ๒
ประการ คือการสร้างวิหารถวายพระภิกษุ พระพุทธเจ้าทุก ๆ พระองค์ทรงสรรเสริญตรัสชม
ไว้ว่าเป็นปัจจัยอันหนึ่งซึ่งทำให้พ้นจากความเกิดความแก่ความตายได้ อีกประการ ๑ พระภิกษุ
และนางภิกษุณีจักได้มีที่อยู่เป็นหลักแหล่ง ถึงคราวผู้มีศรัทธาจะทำบุญให้ทานก็ย่อมทำได้โดย
สะดวก

ม. พังได้

จบอนิเกตานาถกรรมปัญหา

ปัญหาที่ ๑

พระเจ้ามิลินท์ตรัสถามว่า คุณก่อนพระนาคเสน พระพุทธเจ้าตรัสสอนเขาว่า
พึงเป็นผู้สำรวมท้อง ฉะนี้ แต่เหตุใดพระองค์เองจึงตรัสว่า บางคราวเราบริโภคเสมอชอบ
บาตรบ้าง บางคราวก็ยิ่งกว่า^(๑) ถึงนั้นเล่า

(๑) คำว่าพระพุทธเจ้าตรัสกะสกุลทายิปริพพาชก (มหาสกุลทายิสูต มัชฌิมนิกาย มัชฌิม
ปัณณาสก) ซึ่งสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ได้ทรงแปลจากพระสูตรนั้น
ไว้ว่า “อุทายิมากราวเราฉันเต็มชอบบาตรนี้ก็มี ยิ่งกว่าก็มี หากว่าพวกสาวกของเราจะสักการะ
เคารพนับถือบูชาเราแล้วอยู่พึงเรา ด้วยเข้าใจว่าเรามีอาหารน้อย และสรรเสริญความเป็นผู้มีอาหาร
น้อย สาวกของเราผู้มีอาหารน้อยเพียงเท่าโกสะ (จุในผลกระเบา?) หนึ่งก็มี เพียงเท่าเวฬุระ
(จุในผลมะตูม?) หนึ่งก็มี เพียงกึ่งนั้นก็มี ที่ไหนเราจะสักการะเคารพนับถือบูชาเราแล้วอยู่พึง
เราเล่า” และทรงสันนิษฐานไว้ว่า “แม้ในที่นั้นก็กล่าวไว้ว่า พระศาสดาเสวยพระอาหารน้อย พระ-
อาหารเต็มชอบบาตรที่ว่าเสวยหมดนั้น คงไม่เท่าไรนัก”

แต่ตามสำนวนที่ท่านแก้ไขในมิลินทปัญหา คุณเห็นว่าพระพุทธเจ้าเสวยพระอาหารมาก โดย
มิได้ทรงคำนึงถึงความพอเหมาะและทั้งที่ทรงนำมาตรัสสอนเขาเลย ทั้งนี้จะเป็นเพราะท่านเข้าใจ
ขนาดบาตรใหญ่กว่าความจริง ท่านจึงแก้เหตุเลยไปว่า พระพุทธเจ้าเสร็จกิจไม่ต้องทรงกระทำต่อไป
อีกแล้วจะเสวยสักเท่าไรก็ได้ แท้จริงไม่ปรากฏว่า พระพุทธเจ้าทรงกระทำสิ่งที่พระองค์ทรงห้ามมิ
ให้ผู้อื่นกระทำ เพราะว่าพระองค์มีพระชาติเป็นกษัตริย์ และมีพระนิสัยเป็นศาสดาผู้สอนเขาด้วย
เรื่องเช่นนั้น ท่านผู้แต่งปกรณ์ชั้นหลัง ๆ ทำเป็นกาฝากจับไว้ในคัมภีร์พระพุทธศาสนาแห่ง
เรื่องขมกปากุฎฐาจารย์เป็นต้น การที่เป็นดังนี้ก็เพราะว่า ท่านเหล่านั้นมีสติสัมปชัญญะไม่พอบ้าง ต้อง
การจะส่งเสริมพุทธาภินิหารให้สมกับใจที่ท่านเคารพนับถือบ้างและลกโลกเทศะจึงให้เป็นไปบ้าง

ความเป็นมาแห่งคัมภีร์พระพุทธศาสนามีอยู่เช่นนั้น จึงปรากฏเรื่องที่เชื่อไม่สนิทหรือเชื่อไม่ได้
อยู่มากเรื่อง

พระนาคเสนทูลตอบว่า ขอถวายพระพร ผลร้ายของการไม่สำรวมท้อง มีเช่นให้
ฆ่าสัตว์บ้าง ให้ลักของเข้าง้าง ให้ประพฤติผิดในกามบ้าง ให้กล่าวเท็จบ้าง ให้ดื่มน้ำเมาบ้าง
และให้กระทำความผิดอื่น ๆ บ้าง เพราะเหตุนี้พระองค์จึงตรัสสอนให้เป็นผู้สำรวมท้อง จะได้
ป้องกันความชั่วทั้งหลายเสีย ส่วนพระองค์เองเสวยเสมอขอบบาตร บางคราวก็ยิ่งกว่านั้น
ก็เพราะว่าพระองค์มีพระธุระได้ทรงกระทำเสร็จสิ้นแล้ว ก็เสวยได้กลับกำเร็บในในพระหฤทัยอีก

ม. เธอจงหาตัวอย่างมาเปรียบให้ฟัง

น. เหมือนคนเจ็บ หมอย่อมห้ามมิให้บริโภคของแสลง เพื่อมิให้โรคกำเริบ
แต่ครั้นหายแล้ว หมอก็อนุญาตให้บริโภคได้ทุกอย่างตามความปรารถนาจิตใจ แม้พระพุทธรเจ้า
ก็ฉันนั้นเหมือนกัน พระองค์ได้สำรอกกิเลส กำจัดความชั่วทั้งหลายให้สูญสิ้นไป กิเลสไม่
กลับมากำเริบต่อไปอีก เพราะฉะนั้นการเสวยของพระพุทธรองค์เช่นนั้น จึงไม่เป็นการแสดงอะไร

ม. เธอฉลาดแล้ว

จบอุทฺตรสังขมปัญหา

ปัญหาที่ ๘

พระเจ้ามิลินท์ตรัสถามว่า ดูก่อนพระนาคเสน พระพุทธรเจ้าตรัสว่า ดูก่อนภิกษุทั้งหลาย
หลาย ธรรมวินัย ถ้ามีผู้เผยแผ่โดยการบอกกล่าวเล่าเรียนและปฏิบัติกันอยู่ ก็จะมีไฟโรจน์รุ่งเรือง
อยู่ดังนี้ ก็แต่เหตุไรการแสดงพระปาฏิโมกข์จึงทรงแสดงปกปิดแสดงแต่ในที่ลับเล่า

พระนาคเสนทูลตอบว่า การที่มีได้ทรงเปิดเผยการแสดงพระปาฏิโมกข์แก่ชนทั่วไป
นั้น ก็เนื่องด้วยเหตุ ๓ ประการ คือทรงปิดตามประเพณีของพระพุทธรเจ้าทั้งหลายเหมือนดัง
พระมหากษัตริย์ย่อมทรงปกปิดชาติตียมายา แต่ว่าย่อมทรงแสดงแก่พระมหากษัตริย์ด้วยกันฉะนั้น
เหตุประการที่ ๒ คือทรงปิดเพราะเป็นของโดยอธิบายว่าผู้กระทำความปาฏิโมกข์ทุเทศให้บริบูรณ์ย่อม
ได้บรรลुพระอรหัตผล เหตุประการที่ ๓ คือทรงปิดเพราะภูมิของพระภิกษุมิค่อยมาก ไกรยังไม่
ได้ เมื่อเป็นเช่นนั้นการแสดงพระปาฏิโมกข์ จึงควรเฉพาะพระภิกษุด้วยกันเท่านั้น

ม. ฟังได้

จบธัมมวินยปฏิบัติฉนปัญหา

ปัญหาที่ ๙

พระเจ้ามิลินท์ตรัสถามว่า ดูก่อนพระนาคเสน การกล่าวเท็จ พระพุทธองค์ทรงบัญญัติไว้เป็นอาบัติเบาก็มี อาบัตินหนักก็มี นั่นเป็นเพราะอะไร

พระนาคเสนทูลตอบว่า ขอถวายพระพร เป็นเพราะกระทำความผิดหนักเบาต่างกัน เปรียบเหมือนผู้กระทำการละเมิดกฎหมาย แม้จะเป็นความผิดรูปเดียวกัน แต่ถ้าเจตนาหรือความพยายามต่างกัน กระทงโทษแห่งความผิดนั้นๆ ก็ย่อมต่างไปเช่นเดียวกันนี้ฉันใด การกล่าวเท็จของพระภิกษุก็ฉันนั้นเหมือนกัน คือมีเจตนาและวัตถุประสงค์แห่งการล่วงละเมิดสิกขาบทนั้นๆ ต่างกัน ก็เมื่อเหตุต่างกันเช่นนี้ ผลคืออาบัติจึงมีหนักบ้างเบาบ้าง

ม. เข้าใจละ

จบมธุสวาทคฤสกุหาปัญหา

ปัญหาที่ ๑๐

พระเจ้ามิลินท์ตรัสถามว่า ดูก่อนพระนาคเสน พระพุทธพจน์มีอยู่ว่า พระองค์เป็นผู้ประเสริฐที่สุด ไม่มีใครเทียมเท่าจะนับมิใช่หรือ

พระนาคเสนทูลตอบว่า ขอถวายพระพร ตรัสดังนี้จริง

ม. ถ้าอย่างนั้น เหตุไฉนพระองค์จึงตรัสยกย่องพระพากุลว่า เป็นผู้เลิศในฐานะที่เป็นผู้มีอาพารน้อยเล่า

น. ขอถวายพระพร พระพุทธเจ้าเป็นผู้ประเสริฐไม่มีใครจะเลิศเท่า ทั้งนี้ก็เพราะว่าพระองค์เป็นสัพพัญญูธรรมทั้งหลาย ยิ่งกว่านี้พระองค์ทรงใช้ธรรมเหล่านั้นมาหล่อเลี้ยงรักษาพระหฤทัยของพระองค์ และทรงแนะนำสั่งสอนให้ผู้อื่นปฏิบัติตาม

ส่วนพระพุทธพจน์ที่ตรัสชมพระพากุลนั้น ก็ด้วยมีพระพุทธ ประสงค์ จะทรงยกผลแห่งบุญกุศลที่ท่านได้กระทำการพยาบาลพระพุทธเจ้าและพระสาวก เมื่อครั้งเกิดในศาสนาพระอโนมทัสสีศรว ๑ เมื่อครั้งเกิดในศาสนาพระวิปัสสีศรว ๑

ม. ฟังได้

จบชาโยคปัญหา

วรรคที่ ๕

ปัญหาที่ ๑

พระเจ้ามิลินท์ตรัสถามว่า ดูก่อนพระนาคเสน บรรดาพุทธสาวก พระโมคคัลลานะเป็นผู้มีฤทธิ์มากกว่าพุทธสาวกองค์อื่น ๆ มิใช่หรือ

พระนาคเสนทูลตอบว่า ขอถวายพระพร เป็นดังพระองค์ตรัสนั้นแล

ม. แต่อย่างไรก็ตามเถรประวัติจึงว่าพระโมคคัลลานะถูกพวกโจรรวมกันทุบตาย ก็ถ้าท่านมีฤทธิ์มากจริงเช่นนั้น เหตุไฉนจึงไม่หนีพวกโจรให้พ้นเล่า

น. ขอถวายพระพร เหตุที่ท่านหนีพวกโจรไม่พ้นก็เพราะบาปกรรมซึ่งท่านได้กระทำไว้ในชาติก่อนมาตามทัน (๑) กำลังแห่งฤทธิ์จึงไม่สามารถต้านทานไว้ได้

ม. ฤทธิ์กับบาปก็ย่อมมีวิสัยเป็นอย่างเดียวกันนี้เธอ ก็เป็นอนิจจังไม่ควรคิดเหมือนกัน เป็นอันว่ามีคติเท่ากัน ฝ่ายใดฝ่ายหนึ่งไม่อาจต้านทานกันได้ เปรียบเหมือนผู้บริโภคน้ำมันมะม่วงแล้วจะเอาผลมะม่วงอีกผลหนึ่งมาทุบต่อยผลมะม่วงที่จะบริโภคนั้น จะสำเร็จผลได้อย่างไร

น. ขอถวายพระพร ฤทธิ์กับบาปมีวิสัยเช่นเดียวกันดังพระองค์ตรัสนั้นก็จริง แต่ว่าเมื่อบาปที่ตามมาทัน มีกำลังมากกว่าแล้วฤทธิ์ก็ไม่สามารถจะต้านทานไว้ได้ เช่นเดียวกับไฟถ้าถูกมากมายเสียแล้ว จะเอาน้ำเพียงหม้อหนึ่งสองหม้อมารดก็ย่อมสู้กำลังไฟไม่ได้ ฉะนั้น

ม. เธอเฉลียวว่า

จบอิทธิยาภิรมวิปากปัญหา

ปัญหาที่ ๒

พระเจ้ามิลินท์ตรัสถามว่า ดูก่อนพระนาคเสน คำที่ว่าพระโพธิสัตว์ก่อนแต่จะมาเกิดในมนุษยโลก ย่อมมีมารดาบิดาและอัครสาวกเป็นต้น เกิดกับสำหรับกันไว้แล้วนั้นจริงหรือ

พระนาคเสนทูลตอบว่า ขอถวายพระพร จริง

ม. ถ้าอย่างนั้น เหตุไฉนเธอจึงว่า เมื่อพระโพธิสัตว์อยู่ในคฤติพิภพทรงเลือกตระกูล(๒) เลือกพระชนนีเป็นต้นแล้วจะมีแย้งกันหรือ

น. ไม่แย้ง ธรรมคาบคด ๘ จำพวกนี้ ก่อนแต่จะทำการตามหน้าที่ของตนจะต้องใคร่ครวญเสียก่อน จึงจะจัดทำถูกขอถวายพระพร บุคคล ๘ จำพวกนั้นคือ:-

(๑) อรรถกถาธรรมบทแสดงบุพพกรรมของพระโมคคัลลานะเถระไว้ว่า เมื่อครั้งพระโมคคัลลานะเกิดเป็นกุลบุตรชาวเมืองพาราณสี ถูกภรรยาขย่งให้ฆ่าบิดามารดา ด้วยความหลงเชื่อภรรยา จึงนำบิดามารดาไปกลางป่าทุบตีเสียจนตาย แต่บางปณณเช่นชาดกว่าไม่ถึงตาย

(๒) ในหนังสือปฐมสมโพธิกล่าวว่าทรงเลือก ๕ อย่างคือกาล ๑ ทวีป ๑ ประเทศ ๑ ตระกูล ๑ พระชนนี ๑ เรียกขานว่า ปัญจมหาวีโลกนยะฯ แต่ในที่นี้ท่านว่าไว้ ๘ อย่างคือ เดิมอายุ, เดือน, เนกขัมมะ, เข้ามาประสมกับ ๕ อย่างข้างต้นนั้นด้วย

- ๑) พ่อค้าก่อนแต่ละจะซื้อขาย ก็ต้องตรวจดูสินค้าเสียก่อน
- ๒) ช่างเมื่อเดินไปถึงทางที่ตัวยังไม่เคยเดิน ก็เอาจวงสอบสวนทางดูก่อน
- ๓) พ่อค้าเกวียนต้องตรวจดูท่าเกวียนที่ตนยังไม่เคยไปถึง
- ๔) ตันหนต้องสังเกตฝั่งที่ตนยังไม่เคยผ่านไป
- ๕) หมอก่อนแต่ละจะรักษา ต้องตรวจดูอาการของคนไข้ก่อน
- ๖) คนจะเดินข้ามสะพานก็ต้องใคร่ครวญดูก่อน เช่นเดียวกัน
- ๗) พระภิกษุจะบริโภคอาหารต้องพิจารณาเสียก่อน
- ๘) พระโพธิสัตว์เมื่อจะลงสู่กรรม ก็ต้องตรวจดูตระกูลเป็นต้นก่อน

ขอถวายพระพร เพราะมีเหตุผลดังได้ทูลมานี้แล เมื่อพระโพธิสัตว์อยู่ในคฤติภาพ จึงเลือกตระกูลเป็นต้นก่อน

ม. เข้าใจละ

จบโพธิสัตว์มมตานิพพาน

ปัญหาที่ ๓

พระเจ้ามิลินท์ตรัสถามว่า กูก่อนพระนาคเสน พระพุทธเจ้าตรัสห้ามมิให้พระภิกษุกระทำอัตตวินิบาต การฆ่าตัวตายมิใช่หรือ

พระนาคเสนทูลตอบว่า ขอถวายพระพร เป็นดังพระองค์ตรัสนั้นแล

ม. ถ้าอย่างนั้น เหตุไฉนเธอจึงว่า พระพุทธองค์ทรงแสดงธรรม เพื่อจะตัดความเกิด ความตายเล่า

น. ขอถวายพระพร เพราะมีเหตุผลต่างกัน คือการที่พระองค์ทรงบัญญัติห้ามมิให้พระภิกษุกระทำอัตตวินิบาตนั้น ก็ด้วยมีพระพุทธประสงค์จะทรงอนุเคราะห์หมู่ชน มิให้พากันเสื่อมเสียจากคุณงามความดีซึ่งจะได้จากพระสงฆ์ เพราะว่าพระสงฆ์เป็นเนืองนิตย์ของสัตว์โลก ส่วนเหตุที่ทรงแสดงธรรมเพื่อจะตัดความเกิด ความแก่ ความตายนั้น ก็เพราะทรงเห็นว่าความเกิดเป็นเหตุปัจจัยให้เกิดความทุกข์ ความโศก ความร่ำไร รำพัน เมื่อตัดความเกิดอันเป็นต้นเหตุเสียได้แล้ว ก็ชื่อว่าได้กำจัดความทุกข์ทั้งหลายเสียสิ้น มีแต่ประสบความสุขอย่างยอดเยี่ยมเท่านั้น ขอถวายพระพร เพราะมีเหตุมีผลต่างกันอยู่ฉะนี้ จึงได้ตรัสไว้เช่นนั้น

ม. เธอว่าชอบแล้ว

จบอัตตวินิบาตนิพพาน

ปัญหาที่ ๔

พระเจ้ามิลินท์ตรัสถามว่า คุณก่อนพระนาคเสน เมตตากพรหมวิหารมีอานิสงส์เท่าไร

พระนาคเสนทูลตอบว่า มี ๑๑ ประการ คือ (๑) นอนเป็นสุข, (๒) ตื่นก็เป็นสุข, (๓) ผื่นดีเป็นมงคล, (๔) เป็นที่รักใคร่ของหมู่มนุษย์, (๕) เป็นที่รักของพวกอมมนุษย์, (๖) เทวกาย่อมรักษา, (๗) เพลิงหรือพิษหรือสัตว์ร้ายย่อมไม่ทักต้อง, (๘) จิตย่อมมั่นคง, (๙) ผิวหน้าผ่องใส, (๑๐) จะตายก็มีสติ, (๑๑) ถ้ายังไม่ได้บรรลุมรรคผลก็ไปเกิดยังพรหมโลก

ม. อานิสงส์ ๑๑ ประการนี้ พระพุทธเจ้าตรัสแจ้งไว้หรือ

น. ขอถวายพระพร

ม. ถ้าเช่นนั้น สามกุมาร (สุวรรณสาม) ผู้เจริญเมตตากพรหมวิหารอยู่เนื่อง ๆ แต่
ก็เหตุไฉนจึงถูกลูกศรของปิลียักษ์ล้มสลบอยู่กับที่เล่า

น. เป็นเพราะในขณะนั้นพระสวามีได้เจริญเมตตากพรหมวิหาร และเหตุที่
ท่านผลอไปดังนั้น ก็เพราะความเมื่อยล้าซึ่งต้องเที่ยวเดินแสวงหาผลไม้มาเลี้ยงบิดามารดา ขอ
ถวายพระพร เหตุนี้แลท่านจึงถูกยิง

ม. เธอจงหาตัวอย่างมาเปรียบให้ฟัง

น. ลูกศรที่เข้าศอกยิงมา จะป้องกันมิให้ถูกตัวได้ก็เฉพาะเวลาสวมเกราะไว้มิใช่หรือ

ม. ก็อย่างนั้นสิเธอ ถ้าไม่สวม เขายิงมาเมื่อใดก็เป็นอันตรายเมื่อนั้น

น. ขอถวายพระพร เมตตากพรหมวิหารก็เป็นเหมือนเกราะนั้นแล จะเกิดผลตาม
ที่พระพุทธองค์ตรัสแจ้งไว้แล้ว ได้ก็ต่อเมื่อเจริญเป็นจิตภาวนาอยู่เนื่องนิตย์ ถ้าประมาทละเลย
เสีย เมตตากพรหมวิหารก็ไม่มีกระแสพอที่จะต้านทานอันตรายนั้น ๆ ไว้ได้ ขอถวายพระพร
ตามเรื่องปรากฏว่า พระเจ้าปิลียักษ์มีพระอริยาศัปรโสดการล่าสัตว์ยิงเนื้อเสวยอยู่เนื่อง ๆ ครั้น
มาทอดพระเนตรเห็นพระสวามีเดินแบกหม้อน้ำมาตักน้ำพร้อมด้วยฝูงเนื้อ ก็หลีกพระหัตถ์
ทรงพระดำริว่า ต้องยิงให้หนีไม่ได้จึงจะมีโอกาสตามเรื่องราวได้ตลอด ขอถวายพระพร เมื่อ
ท้าวปิลียักษ์จะทรงปล่อยลูกศรยิงพระสวามีนั้น ประจวบกับขณะที่พระสวามีได้เจริญ
เมตตากพรหมวิหารซึ่งเป็นขณะที่เมตตาคจิตมีกระแสแผ่ลง มีกำลังไม่พอที่จะถึงคุณพระนิสัยอัน
การณนั้นให้จางลงได้

ขอถวายพระพร เหตุนี้แล พระสวามีจึงถูกลูกศรสลบอยู่กับที่

ม. เธอว่าชอบแล้ว

จบเมตตานิสังสัปัญหา

ปัญหาที่ ๕

พระเจ้ามิลินท์ตรัสถามว่า ดูก่อนพระนาคเสน ความดีกับความชั่วให้ผลเสมอกันไป หรือให้สูงให้ต่ำกว่ากัน

พระนาคเสนทูลตอบว่า ขอถวายพระพร ความดีมีผลเป็นสุข ให้เกิดในฐานะสูง ความชั่วมีผลเป็นทุกข์ ให้เกิดในฐานะต่ำ

ม. ถ้าเป็นอย่างนั้น โฉนพระเทวทัตซึ่งปรากฏว่าเป็นผู้กระทำความชั่วจงล้างผลาญ พระโพธิสัตว์เจ้าตลอดกาลจึงมียศศักดิ์ตระกูลและสมบัติเท่าเทียมพระโพธิสัตว์ หรือบางคราวสูง ยิ่งกว่า เช่นชาติหนึ่งพระเทวทัตเกิดเป็นบุตรปุโรหิต แต่พระโพธิสัตว์เกิดเป็นบุตรคนจันทาล นี้เธอจะว่าอย่างไร

น. ขอถวายพระพร พระเทวทัตใช้ว่าจะกระทำแต่ความชั่วอย่างเดียวนั้นไม่ได้ ความดีทั้งหลายก็ปรากฏว่าได้กระทำมาในชาตินั้น ๆ มีอาทิเช่นให้กระทำการอารักขาทั่วไปในชนบท ให้คนทำสะพานและโรงงานเป็นต้น ขอถวายพระพร การที่พระเทวทัตได้มียศศักดิ์ตระกูลและสมบัติในชาตินั้น ๆ ก็เพราะความดีทั้งหลายตามมาให้ผล ส่วนความชั่วคือการผูกพยาบาทในพระโพธิสัตว์นั้น นาน ๆ พระเทวทัตจึงจะมีโอกาสกระทำได้สักครั้งสักคราวหนึ่ง เหตุว่ามิได้เกิดร่วมกาลเทศะกันทุก ๆ ชาติไป ขอถวายพระพร เหล่าสัตว์ย่อมไหลไปตามกระแสแห่งสังสารวัฏ บางชาติก็เกิดมาพบผู้ที่รักใคร่กัน บางชาติก็เกิดมาพบผู้ที่เกลียดกัน เปรียบเหมือนกระแสน้ำย่อมพัดสิ่งที่สะอากบ้าง สิ่งที่ไม่สะอากบ้างลอยไปฉะนั้น

ม. เธอว่านี้ชอบแล้ว

จบกุสลากุสลาการวิสุตสมาสมปัญหา

ปัญหาที่ ๖

พระเจ้ามิลินท์ตรัสถามว่า ดูก่อนพระนาคเสน คำที่ว่าสตรีเมื่อได้ขณะได้ทีลับได้ ชายผู้ประโลม ที่สุคนเปี้ยย่อมกระทำมิจฉาจาร นั้นมีกล่าวไว้จริงหรือ

พระนาคเสนทูลตอบว่า ขอถวายพระพร จริง

ม. ก็ถ้าอย่างนั้น นางอมราผู้เป็นภรรยาพระมโหสถครั้งเมื่อสามีนำไปฝากไว้บ้านอื่น และเมื่อคราวอยู่ในที่ลับ ทั้งมีชายมาประโลมด้วยทรัพย์พันกหาปณะ โฉนจึงปรากฏว่านางมิได้กระทำมิจฉาจารเล่า

น. ขอถวายพระพร เหตุว่านางอมรานั้นกลัวคำครหากลัวภัยในนรก กลัวผลเผ็ดร้อนแห่งบาปกรรม ทั้งยังรักยังเคารพพระมโหสถผู้สามีอยู่ ก็เมื่อนางยังมีความละอายความเกรงกลัวต่อบาปแนบอยู่ในใจเสมอเช่นนั้น จะจักว่านางได้ชนะอย่างไร ถึงที่ลับก็จักว่านางไม่ได้ เพราะนางเห็นว่าเมื่อมนุษย์ไม่เห็น อมนุษย์หรือเทวดา หรือบัณฑิตผู้รู้จิตผู้อื่นก็ย่อมรู้ย่อมเห็น แม้ชายผู้ประโลมนางก็ไม่ได้เช่นเดียวกัน เพราะวาณิสัยของนางจะต้องหาชายที่ประกอบไปด้วยคุณสมบัติอย่างพระมโหสถ

ขอถวายพระพร พระมโหสถนั้นทรงมีคุณสมบัติถึง ๒๘ ประการ คือ ๑) เป็นคนกล้า, ๒) มีความละอายต่อบาป, ๓) มีความกลัวต่อบาป, ๔) มีญาติ, ๕) ถึงพร้อมด้วยมิตร, ๖) อุดม, ๗) มีศีล, ๘) กล่าวคำจริง, ๙) มีกายใจสะอาด, ๑๐) ไม่โกรธง่าย, ๑๑) ไม่มีมานะเย่อหยิ่ง, ๑๒) ไม่มีความริษยา, ๑๓) มีความเพียร, ๑๔) เป็นคนก่อสร้างบารมี, ๑๕) เป็นคนชอบการสงเคราะห์, ๑๖) ชอบให้ทาน, ๑๗) พุทฺธอ่อนหวาน, ๑๘) ประพาศิยาเกรง, ๑๙) อ่อนโยน, ๒๐) ไม่โอ้อวด, ๒๑) ไม่มีมายา, ๒๒) จุลาค, ๒๓) มีเกียรติคุณถึงาม, ๒๔) มีความรู้, ๒๕) มีเมตตากรุณาจิต, ๒๖) ชนทั้งหลายย่อมปรารภนา, ๒๗) มีทรัพย์, ๒๘) มียศ

ขอถวายพระพร ก็เมื่อนางอมราไม่ได้ทั้งชนะที่ลับทั้งชายผู้ประโลมที่ต้องการใจเช่นนี้แล้ว ไหนเลยนางจะกระทำความพิจารณาได้เล่า

ม. เข้าใจละ

จบอมราเทวีปัญหา

ปัญหาที่ ๗

พระเจ้ามลิந்தตรัสถามว่า ดูก่อนพระนาคเสน พระพุทธเจ้าตรัสไว้ว่า พระอรหันต์ย่อมไม่มีความสะดุ้งหวาดกลัวอะไรจะหนีมิใช่หรือ

พระนาคเสนทูลตอบว่า ขอถวายพระพร ตรัสดังนี้จริง

ม. ก็เหตุไรเล่า เมื่อพระอรหันต์ ๕๐๐ เห็นช้างนาฬาคีรีซึ่งถูกมอมด้วยเหล้าวิ่งเข้ามาหาพระพุทธเจ้า จึงพากันทอดทิ้งพระพุทธองค์ไปเสียหมดแล้ว ปรากฏว่าเหลือแต่พระอนนทอยู่รูปเดียว^(๑) เท่านั้น

(๑) เรื่องนี้ปรากฏในจุลหัตถชาดก (อสัณนิบาต) ว่าเมื่อช้างนาฬาคีรีวิ่งตรงมายังพระพุทธเจ้า พระอัสติมหาสาวกมีพระสารีบุตรเป็นต้น ต่างกราบทูลพระพุทธเจ้าว่า ธรรมดากิจที่เกิดขึ้นแก่บิดา

น. ขอถวายพระพร การที่พระอรหันต์ทั้งหลายหลีกไปเสียดังนี้ มิใช่เป็นด้วยท่านมีความสะดุ้งหรือหวาดกลัวช้างนาฬาคีรี เพราะพระอรหันต์ท่านตัดเหตุปัจจัยแห่งความสะดุ้งหวาดกลัวได้เด็ดขาดแล้ว เปรียบเหมือนแผ่นดินแม้ใครจะชกจะทำลาย ก็ไม่รู้สึกระส่ำ หรือหวาดกลัวต่อการกระทำนั้น ๆ ฉะนั้นขอถวายพระพร เหตุที่ทำให้พระอรหันต์ทั้งหลายหลีกไปเสียดังนั้นก็เพราะท่านเห็นว่า วันนี้พระอานนท์จักมีโอกาสดำเนินความภักดีในพระพุทธเจ้าให้ปรากฏแก่ประชาชนผู้มาประชุมพร้อมกันในที่นั้นแล้วหมู่ชนจักได้ฟังพระธรรมเทศนา ได้บรรลุธรรมผลตามอุปนิสัยสามารถของตน ๆ

ม. เรอฉลาคว่า

จนัฒาสวอภายนปัญหา

ย่อมเป็นภาระของบุตร ฉะนั้นข้าพระองค์จะขอทรมานช้างนาฬาคีรีแทน แต่พระพุทธเจ้าตรัสห้ามเสีย ๆ ถ้าฉันพระอานนท์ซึ่งยังเป็นเสขบุคคลอยู่ วิตกด้วยกลัวช้างจะมาขยี้ พระพุทธเจ้าจึงออกไปยืนอยู่เบื้องพระพักตร์ ย่อมสละชีวิตแทนถวาย ที่สุดพระพุทธเจ้าก็ให้พระอานนท์ถอยหลังมาเสีย

สันถวปัญหาที่ ๘
ปัญหานมขอความอย่างเดียวกันกับปัญหาที่ ๖ วรรคที่ ๔

ภควโตอัปปาพารปัญหาที่ ๕
ปัญหานมขอความอย่างเดียวกันกับปัญหาที่ ๑๐ วรรคที่ ๔

ปัญหาที่ ๑๐

พระเจ้ามิลินทร์ตรัสถามว่า คุณก่อนพระนาคเสน พระพุทธรพจน์มียู่ว่า เราตถาคตเป็นผู้ยังมรรคที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้นแล้วจะนับใช้หรือ

พระนาคเสนทูลตอบว่า ขอถวายพระพร มียูเช่นนั้น

ม. ก็ถ้าเช่นนั้น จะมิแย้งกับพระพุทธรพจน์ที่ว่า เราตถาคตได้เห็นมรรคของเก่าทางของเก่า อันพระพุทธรเจ้าทั้งหลายในปางก่อนเสด็จจำนินมาแล้ว จะนับใช้หรือ

น. ขอถวายพระพร ไม่แย้ง เพราะว่าพระพุทธรเจ้าทั้งหลายในกาลก่อนเสด็จเข้านิพพานไปแล้ว ศาสนาก็อันตรธานเสื่อมสูญไป โดยไม่มีใครสั่งสอนและปฏิบัติกันสืบมา เมื่อเป็นเช่นนั้น มรรคคือหนทางที่พระพุทธรเจ้านั้น ๆ ได้เสด็จจำนินมา ก็เลอะเลือนเสื่อมสูญไป ครั้นมาถึงวาระที่พระศากยมุณีสัมมาสัมพุทธรเจ้าของเราทรงอุบัติขึ้น มรรคคือหนทางอย่างเดียวกับของเก่าเหล่านั้น ๆ ก็เกิดขึ้นมาด้วย เพราะฉะนั้นพระพุทธรเจ้าจึงตรัสว่า เราตถาคตเป็นผู้ยังมรรคที่ยังไม่เกิดให้เกิดขึ้นแล้ว ขอถวายพระพร ความข้อนี้ เปรียบเหมือนหนทางที่กรุยและปราบเรียบรื้อแล้ว ต่อมาปล่อยให้รกเดินไม่ได้ ภายหลังมีผู้ทำให้เตียนขึ้นได้อีกจะนั้น

ม. เธอฉลาดว่า

จบอนันนัมมกคอปปาทปัญหา

วรรคที่ ๖

ปัญหาที่ ๑

พระเจ้ามิลินทร์ตรัสถามว่า คุณก่อนพระนาคเสน พระพุทธรเจ้าเมื่อก่อนตรัสรู้ได้ทรงพยายามกระทำทุกกริยา ทรงได้รับความยากลำบากต่าง ๆ แต่ก็มิได้ตรัสรู้มิใช่หรือ

พระนาคเสนทูลตอบว่า ขอถวายพระพร เป็นดังพระองค์ตรัสนั้นแล

ม. ถ้าอย่างนั้น เหตุไฉนพระพุทธรองค์จึงตรัสสอนสาวกว่า ท่านทั้งหลายจงพาก

เพียรจงพยายามทำกิจในพระพุทธศาสนา จงกำจัดมารและเสนามารเสีย ซึ่งเป็นปฏิปทาที่ต้อง
ประสบความยากลำบากทั้งนั้น จะนี้อีกเล่า

น. เหตุว่าปฏิปทานั้นแล เป็นทางทำให้พระองค์บรรลुพระสัพพัญญุตญาณ ขอถวาย
พระพร ก็แต่ว่าเมื่อพระองค์ทรงบำเพ็ญทุกกรกิริยาอยู่นั้น พระองค์ทรงประกอบความเพียรเกิน
ไป ซึ่งถึงกะไม่เสวยพระกระยาหารเสียเลย เมื่อทรงอดอาหารเสียเช่นนั้น พระกำลังก็ไม่มี
พระหฤทัยก็กระสับกระส่ายไม่เป็นเอกัคคตารมณ์ได้ เพราะเหตุนี้พระพุทธองค์จึงไม่ได้บรรลु
พระสัพพัญญุตญาณ ต่อเมื่อพระองค์ทรงเลิกการบำเพ็ญทุกกรกิริยานั้นเสีย แล้วทรงดำเนินใน
ปฏิปทาสายกลาง จึงได้ตรัสรู้เป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ความข้อนั้นเปรียบเหมือนผู้บริโภคอาหาร
ถ้าบริโภคมากเกินไป ก็ไม่ได้รับความสุข ต่อเมื่อบริโภคพอเหมาะพอดี จึงจะเกิดความสุข
และเป็นคุณประโยชน์แก่ร่างกายจะนั้น

ม. ฟังได้

จบปฏิปทาโทสปัญหา

ปัญหาที่ ๒

พระเจ้ามิลินท์ตรัสถามว่า . ก่อนพระนาคเสน พระพุทธพจน์ที่ตรัสสอนว่า “ท่าน
ทั้งหลายจงทำให้เปลือกเปลีนในนินปัญจธรรม (ธรรมที่ไม่เห็นช้า) ฉะนั้น ก็นินปัญจธรรม
นั้นได้แก่ธรรมเหล่าไหน

พระนาคเสนทูลตอบว่า ได้แก่พระโสคาปัตติผล พระสกทาคามีผล พระอนาค
ามีผล พระอรหัตตผล ขอถวายพระพร พระอริยผลทั้ง ๓ นั้นแล เป็นธรรมที่นำไปสู่พระ
นิพพานได้โดยเร็ว หรือโดยมีกำหนดแน่นอน

ม. ก็ถ้าอย่างนั้น พระภิกษุทั้งหลายจะพึงไปกังวลด้วยการเล่าเรียนพระนวัคคตัส
ตัสสน์^(๑) และด้วยการสำรวมตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ หรือด้วยการบูชาเป็นต้น เพื่อ
ประโยชน์อะไร ซึ่งเป็นการทำให้เข้าไปเปล่าๆ

(๑) นวัคคตัสตัสสน์ คือคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า ๘ ประการคือ พระสูตร ๑, เกยยะ
๑, เวชยากรรม ๑, คาถา ๑, อุทาน ๑, อิติวุตตก ๑, ชาดก ๑, อัပ္ภุตธรรม ๑, เวทลละ ๑,
ในหนังสือสารัตถสังคหะ แสดงความต่างแห่งนวัคคตัสตัสสน์ไว้ดังนี้

๑. พระสูตรนั้น ได้แก่อุทวิภังค์ นิเทศ ขันธก ปรีวาร อนังคณสูตร รตนสูตร นาลกสูตร ตู
วฏกสูตร เป็นอาทิอันมีในคัมภีร์สุดตนิบาต ไซ้แต่เท่านั้น ถ้ามีชื่อว่าสูตรแล้วก็
จัดเข้าในองค์นี้

น. ขอถวายพระพร อันบันไดต้องก้าวแต่ขั้นต่ำขึ้นไปหาขั้นสูงมิใช่หรือ

ม. ก็อย่างนั้นสิเธอ ไม่เช่นนั้นจะขึ้นไปถึงขั้นสูงสุดได้อย่างไร

น. ขอถวายพระพร นี่ก็เป็นเช่นนั้นแล การที่พระภิกษุทั้งหลายต้องเรียนนวัค-
สัตตสาสน์เป็นต้นนั้น ก็เพราะว่าการที่จะนำตนให้ก้าวไปถึงนิปปัญจธรรมนั้นๆ ได้ ต้องศึกษา
ข้อวัตรปฏิบัติอันเป็นบันไดขั้นต้น เพื่อให้รู้ทางดำเนิน และต้องบำเพ็ญศีลสมาธิปัญญา ผีก
กายวาจาใจเพื่อให้มีกำลังพอที่จะให้ก้าวไปหาภูมิธรรมนั้นๆ ได้ มิฉะนั้นก็จะก้าวไปไม่ถูกหรือ
ไม่ถึงเพราะเหตุนี้พระภิกษุจึงต้องกระทำเช่นนั้นไปก่อน ขอถวายพระพร ส่วนพระพุทธรูปที่
ตรัสสอนดังทรงยกมาในเบื้องต้นนั้นก็ด้วยมี พระพุทธรูปประสงค์จะทรงเตือนมิให้สาวกทอดอาลัย
ในคุณเบื้องต้นนั้นๆ เสีย จะได้มีความพยายามก้าวหน้าต่อไปอยู่เสมอจนกว่าจะถึงนิปปัญจธรรม
ทั้ง ๔ นั้น

ม. เธอว่าชอบแล้ว

จบนิปปัญจธรรมปัญหา

ปัญหาที่ ๓

พระเจ้ามิลินท์ตรัสถามว่า ตูก่อนพระนาคเสน คำที่เธอบอกว่า “ฆรวาสเมื่อได้เป็น
พระอรหันต์ ย่อมมีคติเป็น ๒ คือบวชในวันนั้นอย่าง ๑ ถ้าไม่เช่นนั้น ก็นิพพานในวันนั้นอย่าง
๑” นั้น ก็ถ้าในวันนั้นบวชไม่ทัน โดยหาอุปัชฌาย์หรือเครื่องบริวารไม่ได้ จะนิพพานเสียหรือ

๒. เกยยะ	ได้แก่พระสูตรอันประกอบด้วยกาลา ถ้าจะว่าโดยวิเศษกาลาวรรคทั้งสี่ อันมีใน
คัมภีร์สังยุตตนิกายจัดเข้าในองค์นี้
๓. เวชยากรรม	ได้แก่พระอภิธรรมปิฎกทั้งสี่ และพระสูตรอันหากาลาไม่ได้ และพระพุทธรูป
อันที่มีได้นับในองค์นี้
๔. กาลา	ได้แก่กาลาพระธรรมบท เถรกาลา เถรีกาลา สุตตกาลาอันมีในสูตรนิบาต อัน
มิได้ชื่อว่าสูตร และบรรดาสุทธกาลาในคัมภีร์สูตรนิบาตที่มีได้ชื่อว่าสูตร
๕. อุทาน	ได้แก่สูตร ๘๒ สูตร ที่ประกอบได้ด้วยโสมนัสสัญญาสัมปยุตตกาลา คือกาลาที่
เปล่งออกด้วยจิตอันเบิกบาน
๖. อิติวุตตก	ได้แก่สูตร ๑๑๐ สูตร อันเป็นไปด้วยนัยเป็นต้นคือ วุตติ เหตุ ภควตา
๗. ชาดก	ได้แก่ชาดก ๕๕๐ ชาดก มีอัมมฉกชาดกเป็นต้น
๘. อพสุตธรรม	ได้แก่พระสูตรอันพระพุทธเจ้า ตรัสเทศนาประกอบไปด้วยความอัศจรรย์
๙. เวทัลล	ได้แก่สูตรมีจุลลเวทัลลสูตร มหาเวทัลลสูตรเป็นต้น ซึ่งได้แก่พระสูตรอันบริบูรณ์
ได้ซึ่งความยินดีปราแล้วได้ถามขึ้น

พระนาคเสนทูลตอบว่า ขอถวายพระพร ก็นิพพาน

ม. ถ้าอย่างนั้น จะมีเป็นอันชื่อว่า พระอรหัตตผลบั่นทอนชีวิตของท่านเหล่านั้นเสียหรือ

น. ขอถวายพระพร การที่เป็นดังนี้หาใช่เพราะพระอรหัตตผลบั่นทอนไม่ เป็นเพราะเพศฆราวาสไม่สามารถจะทรงคุณธรรมอันสูงสุดนั้นได้

ม. เธอจงหาตัวอย่างมาเปรียบให้ฟัง

น. เหมือนผู้บริโภคอาหารอันบริสุทธ์ แต่บริโภคมากเกินไป ไฟธาตุย่อมไม่ไหว การบริโภคนั้นก็ย่อมให้โทษแก่ร่างกาย ขอถวายพระพร นี่จะจัดว่าเป็นโทษของอาหารนั้นจะได้หรือ

ม. ไม่ได้สิเธอ เพราะอาหารเป็นของบริสุทธ์ ต้องจัดว่าเป็นโทษของการบริโภค เพราะมากจนไฟธาตุย่อยไม่ไหว

น. นั้นแลฉันใด นี่ก็ฉันนั้นเหมือนกัน จะว่าเป็นเพราะพระอรหัตตผลบั่นทอนชีวิตไม่ได้ เพราะพระอรหัตตผลเป็นคุณธรรมอันบริสุทธ์ ขอถวายพระพร การที่ท่านต้องนิพพานนั้น เป็นโทษของเพศฆราวาสซึ่งไม่มีกำลังสามารถจะทรงคุณธรรมอันสูงสุดนั้นได้

ม. เธอว่าชอบแล้ว

จบคิหิอรหัตตปัญหา

ปัญหาที่ ๔

พระเจ้ามิลินท์ตรัสถามว่า ดูก่อนพระนาคเสน พระพุทธเจ้าตรัสว่า เราเกิดเป็นมนุษย์ในกาลก่อน มิได้เคยกระทำการเบียดเบียนสัตว์เลย ฉะนั้นมิใช่หรือ

พระนาคเสนทูลตอบว่า ขอถวายพระพร เป็นดังพระองค์ตรัสนั้นแล

ม. ก็เป็นเหตุไฉน เมื่อครั้งพระพุทธองค์เกิดเป็นโลกัสสปครวาร์กพระจันทวดีราชธิดา และปรารถนาจะได้นางจึงให้ฆ่าสัตว์จำนวนมากกระทำการบูชายัญเล่า^(๑)

น. ขอถวายพระพร การที่พระโพธิสัตว์โลกัสสปให้ฆ่าสัตว์บูชายัญครั้งนั้น เป็นเพราะมีสติวิปลาส หาใช่เป็นเพราะมีเจตนาคิกขาตจึงให้ฆ่าสัตว์เหล่านั้นไม่

(๑) เรื่องนี้ในโลมกัสสปชาดก นวกนิบาตว่า พระโลกัสสปดาบสหลงรักพระจันทวดีราชธิดา จนถึงเข้ามาเฝ้าพระเจ้าพาราณสีผู้พระชนกพระจันทวดี แต่ก็ไม่ถึงกับให้ฆ่าสัตว์กระทำการบูชายัญ เพราะเมื่อจะฆ่าสัตว์นั้น ท่านเกิดความสลดใจขึ้นมาเลยตัดความรักเสียได้

ม. นี่เธอ ก็เฉพาะบุคคลเหล่านี้มิใช่หรือจึงจะกระทำการฆ่าสัตว์ ก็ผู้อยู่ในอำนาจแห่งความรัก ความโกรธ ความหลง ความถือตัว ความอยากได้ ผู้มีการฆ่าสัตว์เป็นอาชีพ คนพาลและพระมหากษัตริย์ผู้ทรงปฏิบัติตามกฎหมายแต่เนี่ย พระโพธิสัตว์ก็เป็นปกติอยู่มิใช่หรือ ใจจึงได้ฆ่าสัตว์กระทำการบช้ายัญเล่า

น. หาใช่เป็นปกติไม่ การที่พระโสมกัสสปให้ฆ่าสัตว์นั้น ก็เป็นด้วยอำนาจแห่งความรักทั้งที่พระองค์ตรัสระบุไว้ในเบื้องต้นนั้นแล ขอถวายพระพร อันความรักนี้ย่อมกระทำให้คนฟุ้งซ่าน มัวเมา สติวิปลาส ไม่รู้จักผิดจักถูก อย่างเดียวกับคนบ้าย่อมทำอะไรต่ออะไร ซึ่งผิดจากอาการของคนปกติได้ทุกอย่าง แม้ที่ผิดกฎหมาย แต่ถึงอย่างนั้น บ้านเมืองก็ไม่ลงโทษทัณฑ์มิใช่หรือ

ม. จะไปเอาโทษอะไรกะคนบ้าเล่า

น. นั้นแลฉันใด โสมกัสสปดาบสก็มีคติเป็นฉันนั้นเหมือนกัน คือ มีสติวิปลาส ตาปิดมองไม่เห็นบาปบุญคุณโทษอย่างไร ความรักมีอำนาจเหนือความรู้จักผิดชอบทั้งหลายสิ้น จึงให้ฆ่าสัตว์ถึงเท่านั้น ขอถวายพระพร และก็ควรได้รับอภัยเช่นเดียวกันด้วย

ม. เธอฉลาดว่า

จบโสมกัสสปปัญหา

ปัญหาที่ ๕

พระเจ้ามิลินท์ตรัสถามว่า ดูก่อนพระนาคเสน ในฉันทันตชาดกกล่าวไว้ว่า พระยาช้างฉันทันตผู้โพธิสัตว์ เอาจวงจับพรานโสณครด้วยตั้งใจจะฆ่าตายเป็นแน่แท้ ครั้นเห็นผ้าเหลืองก็ยังใจเสียได้ด้วยความเคารพนับถือ ฉะนั้นมิใช่หรือ

พระนาคเสนทูลตอบว่า ขอถวายพระพร เป็นดังพระองค์ตรัสนั้นแล

ม. ถ้าอย่างนั้น ใจเมื่อครั้งพระองค์เกิดเป็นโชติปาลมาณพ จึงว่าพระกัสสปสัมมาสัมพุทธเจ้าด้วยคำว่าสมณะหัวโล้นเล่า

น. การที่โชติปาลมาณพว่า พระกัสสปสัมมาสัมพุทธเจ้าด้วยคำหยาบเช่นนั้น ก็เป็นเพราะเกิดในสกุลพราหมณ์ ซึ่งไม่มีความเชื่อความเลื่อมใสในพระพุทธศาสนา มีความเคารพนับถือพราหมณ์ว่าเป็นพระเจ้า ขอถวายพระพร บุคคลเมื่อสอ่งเสพผู้ใด ก็ต้องเป็นอย่างนั้น เหมือนน้ำหวานเมื่อเจือกับยาพิษ รสก็เผื่อนไปฉันใด นึกฉันนั้นเหมือนกัน นับแต่วันโชติ

ปาลมาณพเกิดมา ก็คบหาสนิทสนมอยู่ในหมู่คนที่มิได้นับถือพระพุทธศาสนาตลอดมา เพราะฉะนั้นเมื่อนายช่างหม้อมาชวนให้ไปเฝ้าพระกัศสปมาสัมพุทธเจ้าจึงตอบว่า จะไปหาสมณะหัวโหล้นเพื่อประโยชน์อะไรจะได้

ม. ฟังได้

จบฉันทันตโชติปาลอารักขาปัญหา

ปัญหาที่ ๖

พระเจ้ามิลินท์ตรัสถามว่า คุณก่อนพระนาคเสน พระพุทธเจ้าตรัสไว้ว่า โรงนายช่างหม้อชื่อขุณิการมีอากาศเป็นหลังคาตั้งอยู่แล้วตลอด ๓ เดือน ฝนไม่ร่วรดเลยฉะนั้นและตรัสว่า กฎีพระกัศสปมาสัมพุทธเจ้าฝนตกแล้ว ก็ถ้าฟังตามพระพุทธพจน์ทั้ง ๒ นี้ จะมีเป็นอันว่าช่างหม้อมีวาสนากว่าพระพุทธเจ้าหรือ

พระนาคเสนทูลตอบว่า เป็นไปไม่ได้ ขอถวายพระพร การที่โรงของนายช่างหม้อเป็นเช่นนั้น ก็เพราะว่านายช่างหม้อเป็นคนมีศีลเลี้ยงมารดาบิดา เคยได้สร้างสมบุญกุศลตลอดมา และมีเรื่องแสดงไว้ว่า อยู่มาวันหนึ่ง มีผู้มาชนหญ้าหลังคาของเขาไปมุงกฎีถวายพระกัศสปพุทธเจ้า ภายหลังเขารู้ก็เกิดปีติพลอยอนุโมทนาในกุศลกรรมอันนั้น^(๑) ส่วนพระพุทธเจ้าที่ตรัสว่า กฎีของพระพุทธกัศสปฝนร่วร่นนั้น ก็เป็นด้วยพระพุทธองค์ทรงเห็นอำนาจประโยชน์ ๒ ประการ

(๑) ขุณิการสูตร (มัชฌิมนิกาย มัชฌิมปัณณาสก) พรรณนาเรื่องนี้ไว้ว่า พระพุทธเจ้าตรัสเล่าให้พระอานนท์ฟังว่า ครั้งพระกัศสปมาสัมพุทธเจ้าทรงอุบัติขึ้นในโลก มีนายช่างหม้อชื่อขุณิการเป็นพุทธอุปฐาก และนายช่างหม้อนั้นมีสหพยานอยู่หนึ่งชื่อโชติปาลมาณพ วันหนึ่งนายช่างหม้อพราชาวินโชติปาลมาณพไปเฝ้าพระพุทธเจ้า (ดังข้อความที่ปรากฏในปัญหาที่ ๕ นั้น) ที่สุดโชติปาลมาณพก็ไปเฝ้าและเลื่อมใสออกบวชบรรพชาในพระพุทธศาสนาฯ ภายหลังพระกัศสปมาสัมพุทธเจ้าเสด็จจาริกไปถึงแคว้นของพระเจ้ากิงกิสสรราชฯ จึงทรงอาราธนาให้เสด็จจำพรรษาอยู่ที่แคว้นนั้น แต่พระกัศสปมาสัมพุทธเจ้าไม่ทรงรับ ด้วยทรงอ้างว่า พระองค์ได้รับอาราธนาของนายช่างหม้อผู้อุปฐากเสียแล้ว แล้วตรัสพรรณนาถึงความดีและความคั่นเคย ซึ่งพระพุทธองค์ได้ทรงมีอยู่กับนายช่างหม้อถวายพระเจ้กิงกิสสรราชว่า พระองค์ได้เคยรับอุปการะจากเขาหลายอย่าง ดังคราวหนึ่งฝนตกร่วรดพระคันธกุฎีเขยิบ จึงตรัสใช้พระภิกษุไปชนหญ้าที่นายช่างหม้อมุงหลังคาเรือนไว้ ก็ในขณะนั้นนายช่างหม้อไม่อยู่ อยู่แต่บิดามารดาของเขา เมื่อพระภิกษุได้รับอนุญาต ก็ช่วยกันขนมามุงพระคันธกุฎี ครั้นนายช่างหม้อกลับมาทราบเรื่องจากบิดามารดา ก็เกิดความปีติปราโมทย์ในการทำของพระพุทธองค์ และเรือนของเขามีอากาศเป็นหลังคาอยู่ตลอด ๓ เดือน ฝนก็ไม่ร่วรดเลยนี้เป็นเรื่องให้เกิบปัญหา

คือ ทรงเห็นว่า พระองค์เป็นผู้ควรแก่ทักษิณาทานของเทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย เมื่อทรงปล่อยให้เป็นเช่นนั้นเทวดาและมนุษย์ทั้งหลายจักได้มีโอกาสก่อสร้างบุญกุศล แล้วจักได้พ้นจากความทุกข์ทั้งหลาย อีกประการ ๑ คนทั้งหลายจักติเตียนไม่ได้ว่า พระพุทธเจ้าทรงทำที่อยู่อาศัยด้วยพระองค์เอง ขอถวายพระพร อาศัยอำนาจประโยชน์ ๒ ประการนี้แล พระกัศปสัมมาสัมพุทธเจ้าจึงทรงปล่อยให้กัฏฐิรว่าเช่นนั้น

ม. ชอบละ

จบฉฐิการปัญหา

ปัญหาที่ ๓

พระเจ้ามิลินท์ตรัสถามว่า ดูก่อนพระนาคเสน พระพุทธเจ้าเคยตรัสกะภิกษุทั้งหลายในบางคราวว่า พระองค์เป็นพราหมณ์ ดังนี้มิใช่หรือ

พระนาคเสนทูลตอบว่า ขอถวายพระพร ตรัสดังนี้จริง

ม. ถ้าอย่างนั้น ทำไมเมื่อตรัสกะเสลวะพราหมณ์ จึงตรัสว่า พระองค์เป็นกษัตริย์เล่า(๑)

น. ขอถวายพระพร เหตุว่าพระพุทธองค์เป็นทั้งพราหมณ์เป็นทั้งกษัตริย์

ม. ตามพระพุทธประวัติก็ปรากฏว่า พระพุทธเจ้าทรงอุปติในสกุลกษัตริย์ แต่ทำไมเรอจึงกล่าวยืนยันว่าพระองค์เป็นพราหมณ์ด้วยอีกเล่า

น. ขอถวายพระพร ก็พวกพราหมณ์มีวัตรจริยาอย่างไร เราจึงได้ชื่อเช่นนั้น

ม. พวกพราหมณ์เขาก็มีวัตร คือถือการยืนการเดินไม่นั่งไม่นอนเป็นต้น และเขามีพิธีลอยบาปทุกปี คือลงสระเกล้าชำระกายในแม่น้ำ ซึ่งเขาถือว่าได้ลอยบาปไปตามกระแสน้ำแล้ว และยังมีเวทคือทำรับแสดงกิจในศาสนาอยู่ ๓ เวท ผู้ใดเรียนจบเวททั้ง ๓ นั้นแล้ว ชื่อว่าถึงที่สุดเวท นี่แหละองค์คุณเหล่านี้ที่จัดแบ่งวรรณะพวกนั้นเป็นพราหมณ์

น. ขอถวายพระพร พระพุทธเจ้าก็มีพระพุทธรูปร่างอย่างเช่นนั้นเหมือนกัน คือทรงสมาทานรูปองค์ เช่นบางครั้งทรงถือการจงกรมเป็นวัตรและทรงชำระบาปอกุศลทั้งหลายจนพระสันดานหมดจดผ่องใสอยู่เป็นนิตย์ ซึ่งเป็นเช่นเดียวกันกับการลอยบาปของพราหมณ์ และทั้งพระองค์ได้ตรัสรู้วิชา ๓ เยี่ยงเดียวกับพราหมณ์ถึงที่สุดเวทนั้น

(๑) พึงดูเรื่องเดิมที่เชิงอรธแห่งปัญหาที่ ๑ วรรคที่ ๓

หนึ่งพระพุทธรูปทรงเป็นกษัตริย์โดยพระชาติ เพราะทรงอุบัติในวงศ์คากยราช และโดยพระอริยาศัยเพราะทรงเป็นนักรบที่กล้าหาญสามารถทรงต่อสู้มาร และเสนามารโดยลำพัง พระองค์ผู้เดียวจนข้าศึกนั้น ๆ พ่ายแพ้ไม่มีมาผจญพระองค์ได้อีกเลย ทรงยกเศวตฉัตรอันขาว บริสุทธิคืออิมุติธรรม ประกาศความเป็นราชาเพราะธรรม ให้เทวดาและมนุษย์ทั้งหลายทราบ

ขอถวายพระพร ก็เมื่อพระพุทธรูปทรงคุณสมบัติถึงเช่นนี้แล้ว จะไม่ยอมรับว่า พระพุทธรูปทรงเป็นพราหมณ์ ทรงเป็นกษัตริย์อย่างไร

ม. จริงอย่างเธอว่า

จบภควโศราชปัญหา

ปัญหาที่ ๘

พระเจ้ามีลิตนัทรัสถามว่า คุณก่อนพระนาคเสน พระพุทธรูปเจ้าทุก ๆ พระองค์ ย่อมมี แนวสอนเป็นอย่างเดียวกันทั้งนั้นมิใช่หรือ

พระนาคเสนทูลตอบว่า ขอถวายพระพร ย่อมเป็นเช่นพระองค์ตรัสนั้นแล

ม. ถ้าอย่างนั้น จะทรงอุปมาขึ้นในสมัยเดียวกันสัก ๒ พระองค์ จะมีดีกว่านี้หรือ เพราะจะได้ช่วยกันทรงสั่งสอนประหนึ่งไฟสองดวงย่อมเพิ่มแสงสว่างขึ้นละนั้น

น. ขอถวายพระพร เป็นไปเช่นนั้นไม่ได้ เพราะว่าโลกธาตุย่อมทรงพระพุทธรูปเจ้า ไว้ได้แต่พระองค์เดียวเท่านั้น ถ้าจะมีขึ้นถึง ๒ พระองค์ไซ้ร้ โลกธาตุนั้นก็พึงกระจัดกระจาย ตั้งอยู่ไม่ได้ เหมือนเรือที่จุได้แต่คนเดียว ถ้าลงถึง ๒ คนเรือก็จะทาน้ำหนักไม่ไหวต้องจมน้ำ ละนั้น อนึ่งถ้าจะมีพระพุทธรูปเจ้าถึง ๒ พระองค์พร้อมกัน เหล่าพุทธบริษัทผู้ยังติดการถือเรา ถือเขาไม่ได้ก็จะเกิดเป็น ๒ ฝ่ายขึ้น เมื่อเป็นเช่นนั้นในระหว่างคนทั้ง ๒ พวกนั้น ก็จะเกิดมีการวิวาทกันขึ้น ขอถวายพระพร พระพุทธรูปเจ้าเป็นผู้ประเสริฐสุด ไม่มีผู้อื่นเสมอ ไม่มีใคร เทียบเท่า ถ้ามีถึง ๒ พระองค์แล้ว ก็จะเทียบเท่ากันไม่ประเสริฐสุดจริง เปรียบได้กะของ ใหญ่ในโลกนี้ เช่นแผ่นดินฟ้าหรือพญาเขาสัตินรุ ถ้ามีถึง ๒ เทียบเทียบกันได้แล้ว ก็จะไม่ใหญ่ แต่เพราะมีอย่างละชิ้นเดียว ๆ เท่านั้นจึงจัดเป็นของใหญ่โตได้

ขอถวายพระพร เนื่องด้วยเหตุผลมีอยู่ดังนี้แล จึงมีพระพุทธรูปเจ้าทรงอุปมาขึ้นใน สมัยเดียวกันถึง ๒ พระองค์ไม่ได้

จบทวินัน พุทธธาน โสเกนุปัชชนปัญหา

ปัญหาที่ ๕

ข้อความในปัญหานี้ มีใจความเป็นอย่างเดียวกันกับปัญหาที่ ๕ ในวรรคที่ ๔

ปัญหาที่ ๑๐

พระเจ้ามิลินท์ตรัสถามว่า คุณก่อนพระนาคเสน คนบวชแล้วสึก ไม่รู้อะไร ไม่น่าจะให้บวชในพระศาสนา ด้วยว่าจะทำให้คนทั้งหลายกล่าวหาได้ว่า พระศาสนาหาสาระมิได้

พระนาคเสนทูลตอบว่า ขอถวายพระพร สระมีน้ำอยู่เต็มเปี่ยม เมื่อผู้ที่เปื้อนเปรอะไปถึงสระนั้นแล้ว ไม่ลงอาบน้ำชำระร่างกายเองเช่นนั้น คนทั้งหลายเขาจะพึงติเตียนสระหรือจะพึงติเตียนผู้นั้น

ม. จะติเตียนสระนั้นได้หรือเธอ ต้องติเตียนผู้นั้นสิ

น. นั้นแลฉันใด นี่ก็ฉันนั้นเหมือนกัน คือผู้ที่ไปถึงสระ คือพระสัทธรรมโดยอาการที่บวชในพระศาสนาแล้ว แต่มิได้ศึกษาข้อวัตรปฏิบัติ ขัดเกลานิสัยและความประพฤติที่สมควรให้สะอาด แล้วหวนสีกมาถือเพศเป็นฆราวาสประพฤติสิ่งที่ลามก เช่นนี้คนทั้งหลายเขาก็พึงติเตียนผู้สกปรกเช่นเดียวกันนั้นแล จะไม่มีใครซึ่งเป็นผู้มีความคิดกล่าวหาพระศาสนาว่าหาประโยชน์มิได้จะนี้เลย เพราะว่าพระศาสนาพระพุทธรองค์ได้ทรงชุดสระ คือพระสัทธรรมไว้แล้ว ด้วยมีพระพุทธรประสงค์อยู่ว่า ผู้เปื้อนมลทินคือกิเลส จะได้มีโอกาสชำระล้างกายวาจาใจให้สะอาด

ขอถวายพระพร ก็เสียอีก อันคนบวชแล้วเกียจคร้านต่อการศึกษา และการบำเพ็ญสมาธิปฏิบัติอยู่มิได้ต้องตีกนั้น ย่อมแสดงให้เห็นว่า พระศาสนาเป็นลัทธิที่สูงบริสุทธิ ไม่แปลกปนด้วยคนที่มีกายวาจาใจสกปรก อันคนที่คร้านต่อการเจริญสมณกิจ ย่อมระอาใจในการที่จะฝืนตัวอยู่ในลัทธินี้ได้ เป็นอันว่าคนที่บวชอยู่ในพระศาสนาได้โดยเย็นใจ ต้องเป็นผู้มั่นคงหนักแน่น ชำระกายวาจาใจสะอาดอยู่เสมอ ต้องบำเพ็ญสมาธิปฏิบัติตามฐานานุรูปของตน ขอถวายพระพร ก็เมื่อพระศาสนาเป็นลัทธิทรงคุณถึงเช่นนี้ ใครเล่าจะพึงติเตียนได้

ม. เธอว่าชอบแล้ว

จบนิยายวัดคนปัญหา

วรรคที่ ๗

ปัญหาที่ ๑

พระเจ้ามิลินท์ตรัสถามว่า คุณก่อนพระนาคเสน คำที่เธอว่าพระอรหันต์ท่านไม่มีความทุกข์ใจ มีแต่ความทุกข์ประจำร่างกายเท่านั้น ถ้าอย่างนั้นจริง ก็เป็นอันว่าท่านบังคับบัญชาร่างกายไม่ได้

พระนาคเสนทูลตอบว่า ขอถวายพระพร ก็เป็นอย่างนั้น

ม. ถ้าอย่างนั้น ไฉนท่านจึงจะสำรวมตา หู จมูก ลิ้น กายได้เล่า

น. ขอถวายพระพร ได้สิ เพราะอาการเคลื่อนไหวทุก ๆ ส่วนของร่างกาย ย่อมอยู่ในความรับผิดชอบแห่งใจของท่านทั้งนั้น ท่านจึงบังคับให้อยู่ในอาการปรกติเรียบร้อยได้เสมอ ส่วนที่อาत्मภาพถูกรับพระองค์ในเบื้องต้นนั้น หมายถึงคติธรรมตาความเป็นไปแห่งร่างกายต่างหาก ซึ่งเป็นอาการที่มีไต่อยู่ในอำนาจของอะไรทั้งหมด

ม. ก็คติธรรมตาของร่างกายนั้นคืออะไรบ้าง

น. คือหนาว ร้อน หิว ระหาย ถ่ายอุจจาระ ถ่ายปัสสาวะ หาวนอน แก่ เจ็บ ตาย ขอถวายพระพร อาการเหล่านี้ท่านบังคับไม่ให้มีไม่ให้เป็นไม่ได้ เพราะว่าเป็นอาการประจำของร่างกาย เมื่อร่างกายยังมีอยู่ อาการเหล่านี้ก็ต้องมีอยู่ด้วย ถึงคราวแล้วเป็นอันไม่อยู่ในข้อห้ามของกฎเกณฑ์อะไรทั้งหมด

ม. เข้าใจละ แต่สงสัยว่า เป็นเพราะอะไรปุถุชนจึงต้องมีความทุกข์ใจด้วยอีกเล่า

น. เป็นเพราะปุถุชนปล่อยใจไปรับรู้สัฏกต่ออาการผันแปรของร่างกายนั้น ๆ เมื่อเป็นเช่นนั้น อาการหนาวหรือร้อนเป็นต้นก็ตามบีบหัวใจมากน้อยสุดแต่ความรู้สึก และนอกจากอาการประจำร่างกายเหล่านั้นบีบคั้นแล้ว ยังมีอารมณ์ต่าง ๆ กระทบหัวใจให้บอบช้ำอีก ขอถวายพระพร ทั้งนี้ต้นเหตุก็เนื่องด้วยปุถุชนมิได้ฝึกหัดใจ คุมใจไว้ไม่อยู่ มิได้พิจารณาหรือพิจารณาไม่เห็นแจ้งว่า คติธรรมตามีอยู่อย่างไร เพราะเหตุเหล่านั้นแลปุถุชนจึงมีความทุกข์ใจด้วยอีกส่วนหนึ่ง

ม. หายสงสัยละ

จบอรหโตกาชิกเจตสิกเวทนาปัญหา

ปัญหาที่ ๒

พระเจ้ามิลินท์ตรัสถามว่า คุณก่อนพระนาคเสน เป็นเพราะเหตุไร พระอรหันต์ท่านจึงไม่มีความทุกข์ใจอย่างปฤชณเล่าเธอ

พระนาคเสนทูลตอบว่า ขอถวายพระพร เป็นเพราะท่านมีสติสัมปชัญญะกำกับใจอยู่เสมอ กำหนดรู้อารมณ์ที่ผ่านมายังใจว่า มีเหตุมีผลเป็นอย่างไร ถ้าเป็นอารมณ์ที่จะให้เกิดความทุกข์ ท่านก็ไม่ปล่อยใจให้ไปนอนอยู่ในอารมณ์เช่นนั้นเมื่อเป็นเช่นนั้น อารมณ์อันเป็นแดนเกิดแห่งความทุกข์นั้น ๆ ก็บีบใจท่านไม่ได้ ขอถวายพระพร เหตุนี้พระอรหันต์ท่านจึงไม่มีความทุกข์ใจ

ม. ชอบละ

จบกาสิกเจตสิกเวทนายนานาการณปัญหา

ปัญหาที่ ๓

พระเจ้ามิลินท์ตรัสถามว่า คุณก่อนพระนาคเสน ผู้ที่ต้องอาบัติปาราชิกโดยไม่รู้สีกแล้ว ภายหลังบวชอีก ถ้ามาปฏิบัติปฏิบัติชอบเข้า จะได้บรรลุมรรคผลหรือไม่

พระนาคเสนทูลตอบว่า ขอถวายพระพร ไม่ได้

ม. เพราะเหตุไร

น. เพราะผู้นั้นได้เพิกถอนเหตุที่จะให้บรรลุมรรคผลเสียแล้ว

ม. ก็เธอว่า ผู้ที่รู้ว่าตนกระทำความผิดย่อมมีจิตฟุ้งซ่าน เมื่อเป็นเช่นนั้น ก็ไม่ได้บรรลุมรรคผลอยู่เอง แต่ผู้ที่ไม่รู้ จิตก็ไม่ฟุ้งซ่าน แน่วแน่อยู่ในการปฏิบัติปฏิบัติชอบ เมื่อเป็นอย่างนั้น เหตุไรจึงไม่ได้บรรลุมรรคผลเล่า

น. ขอถวายพระพร อาตมภาพจะยกตัวอย่างมาเปรียบถวาย เหมือนพืชพันธุ์ที่บุกลดหว่านลงที่พื้นดินซึ่งกระทำไว้ดีแล้ว ก็ย่อมขึ้นมิใช่หรือ

ม. ก็ขึ้นสิ

น. ก็ถ้าจะเอาหว่านลงที่พื้นดิน พืชนั้นจะขึ้นหรือไม่

ม. จะขึ้นได้อย่างไรเล่าเธอ

น. เป็นเพราะอะไร

ม. เป็นเพราะหินเป็นแท่งทึบ ไม่มีเชื้อที่เป็นอาหารสำหรับเลี้ยงพืชพันธุ์นั้นให้งอกขึ้นได้

น. นั้นแฉฉันไค นีก็ฉันนั้นเหมือนกัน ผู้ที่ต้องอาบัติปาราชิกแล้วก็เท่ากับสิ้นเชื้อ
แห่งการที่จะได้บรรลุมรรคผลเช่นเดียวกัน

ม. ก็ไม่รู้หรือ ไม่น่าจะต้องรับโทษถึงเท่านั้นเลย

น. ขอถวายพระพร ผู้ที่กลืนยาพิษโดยไม่รู้ จะตายหรือไม่

ม. ก็ตายสิ

น. นีก็เช่นนั้นเหมือนกัน แม้ตัวจะไม่รู้ว่าต้องอาบัติปาราชิกก็จริง แต่โทษแห่งการ
ต้องอาบัตินั้น ก็คงตามสนอง คือทำให้ไม่ได้บรรลุมรรคผลเช่นเดียวกัน

ม. เธอว่ามันชอบแล้ว

จบอภิสมยัณตราขกราปัญหา

ปัญหาที่ ๔

พระเจ้ามิลินท์ทรงถามว่า ดูก่อนพระนาคเสน ถุกัณฑ์ทัตถุสกับสมณะทัตถุส ไหน
จะเปลากว่ากัน

พระนาคเสนทูลตอบว่า ขอถวายพระพร สมณะเปลากว่า เหตุว่าสมณะย่อมประกอบ
กัวยองคุณ ๑๐ ประการ คือ

- ๑) สมณะย่อมเคารพในพระพุทธเจ้า
- ๒) สมณะย่อมเคารพในพระธรรมเจ้า
- ๓) สมณะย่อมเคารพในพระสงฆ์เจ้า
- ๔) สมณะย่อมเคารพในเพื่อนพรหมจรรย์
- ๕) สมณะย่อมกระทำความเพียรในการบอกกล่าว เล่าเรียนพระบาติธรรมถกถา
- ๖) สมณะย่อมมากไปกัวยการฟังธรรม
- ๗) กราวเข้าสมาคม สมณะย่อมมีกิริยาเรียบร้อย
- ๘) สมณะย่อมมีจิตมุ่งต่อความเพียร
- ๙) และย่อมทรงไว้ซึ่งสมณเพศ
- ๑๐) สมณะแม้จะทำความชั่ว ก็ย่อมกระทำในที่ลับ

ขอถวายพระพร อนึ่งสมณะแม้จะทัตถุสก็ยังคงดีกว่าคฤหัสถ์ ด้วยว่ายังกระทำกัขินา-
ทานของทายกให้ผลัตถผลได้ เพราะเหตุ ๑๐ ประการ คือ

- ๑) เพราะสมณเพศหาโทษมิได้ เป็นเพศที่กระทำให้หายกล่อมใส
- ๒) เพราะสมณเพศเป็นจตุรไม้ม้าของหายกล่อม
- ๓) เพราะตนปฏิบัติตามลัทธิของหมู่คณะ
- ๔) เพราะตนถือพระพุทธรูปพระธรรมเป็นที่พึ่ง
- ๕) เพราะตนมิได้อาลัยในที่อยู่
- ๖) เพราะตนมีหน้าที่แสวงหาคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า
- ๗) เพราะตนแสดงธรรมมีเทศน์และสวดมนต์เป็นต้น
- ๘) เพราะตนมีประทีปคือธรรมส่องไปข้างหน้า
- ๙) เพราะตนมีความเห็นเที่ยงตรง
- ๑๐) เพราะตนกวาดพระอุโบสถ

ขอถวายพระพร เนื่องด้วยสมณะทรงคุณพิเศษมากอย่างมากระการจะนี้แล แม้จะ
ทุกข์ก็ยังเพลากว่าคฤหัสถ์ทุกข์สลด ประหนึ่งน้ำแม้จะขุ่นก็พอจะนำมาล้างเลนตมที่เปอะเปื้อนร่างกาย
ให้หมดสิ้นไปได้ฉะนั้น

จบสมณุตสาลิ กิริยาสาลิ ปัญญา

ปัญหาที่ ๕

พระเจ้านิพนธ์ตรัสถามว่า ตุก่อนพระนาคเสน น้ำมีชีวิตหรือไม่
พระนาคเสนทูลตอบว่า ขอถวายพระพร น้ำที่เดียวเป็นธาตุน้ำไม่มีชีวิต
ม. ถ้าเช่นนั้น เมื่อเอาน้ำใส่หม้อตั้งบนเตาไฟ เป็นเพราะอะไรน้ำจึงร้อน
น. เป็นเพราะถูกกำลังความร้อนแห่งไฟ หาใช่เป็นเพราะน้ำเป็นธาตุน้ำมีชีวิต เมื่อ
ถูกต้มจึงได้ร้อนไม่

ม. นี่เธอ พวกเดียรถีย์เขาถือกันว่า น้ำเย็นมีตัวสัตว์ น้ำสุกแล้วจึงควรกิน และ
ก็เตียนการกระทำของพวกเธอผู้เป็นสมณศากยบุตรว่า การจมน้ำเย็นนั้น คือการพร่าชีวิตสัตว์
นั่นเอง นี่เธอจะว่ากระไร

น. ขอถวายพระพร อาตมภาพก็ว่า สมณะเหล่าศากยบุตรจมน้ำเย็นก็จริง แต่ก่อน
แต่จะจมน้ำหรือใช้ ก็ได้กรองน้ำนั้น ๆ ด้วยเครื่องกรองน้ำแล้ว เพราะว่ามีพระพุทธรูปบุญญิตีไว้
ว่าภิกษุพึงมีเครื่องกรองน้ำจมน้ำใช้ไว้

ม. อ้อ เช่นนั้นหรือ

จบอุทกสัจจตถาชีวะปัญหา

ปัญหาที่ ๖

ใจความก็อย่างเดียวกับปัญหาที่ ๓ ในวรรคที่ ๖

จบคหิปปัพพชิตานิจฉาสวปัญหา

ปัญหาที่ ๗

พระเจ้ามิลินท์ตรัสถามว่า คุณก่อนพระนาคเสน ของที่ไม่มีในโลกนี้เลย ได้แก่อะไร

พระนาคเสนทูลตอบว่า ได้แก่อะไรที่ผสมจากส่วนต่าง ๆ แล้วไม่เก่าไม่ทำลาย คงเป็นชั้นเป็นอันอยู่เหมือนอย่างเดิม ขอถวายพระพร นี่เป็นของไม่มีเลยในโลกนี้

ม. เข้าใจละ

จบโคเคนตติภาวปัญหา

ปัญหาที่ ๘

พระเจ้ามิลินท์ตรัสถามว่า คุณก่อนพระนาคเสน พระอรหันต์ท่านหลงลืมบ้างหรือไม่

พระนาคเสนทูลตอบว่า ขอถวายพระพร พระอรหันต์ท่านไม่หลงลืม เพราะท่านมีสติกำกับใจอยู่เสมอ

ม. ถ้าเช่นนั้น ท่านจะมีต้องอาบัติเลยหรือ

น. ขอถวายพระพร ก็ต้องมีบ้าง

ม. ต้องเพราะวัตถุอะไรบ้าง

น. ต้องเพราะสร้างกุญ ๑ เพราะสำคัญเวลาผิด ๑ เพราะสำคัญเหตุผิดคือห้ามภักตร์แล้ว เข้าใจว่ายังไม่ได้ห้าม ๑ เพราะสำคัญสิ่งของผิด คือของที่ยังไม่เป็นเคน เข้าใจว่าเป็นเคนแล้ว ๑

ม. เธอเคยกล่าวอยู่ว่า ภิกษุยอมต้องอาบัติด้วยอาการ ๒ คือ ด้วยความไม่เอื้อเฟื้อ ๑ ด้วยความไม่รู้ ๑ ถ้าพูดสำหรับพระอรหันต์แล้ว ท่านคงไม่ต้องอาบัติ ด้วยความไม่เอื้อเฟื้อมิใช่หรือ

น. ขอถวายพระพร เป็นดังนี้

ม. ถ้าอย่างนั้น ก็เป็นอันว่า ท่านต้องด้วยความไม่รู้

น. ขอถวายพระพร

ม. เรื่องที่ให้อภัยอาบัติ ซึ่งพระอรหันต์ไม่รู้ก็มีด้วยหรือ

น. มี ขอถวายพระพร อาบัตินี้จัดเป็น ๒ ประการคือ โลกวัชชะ มีโทษทางโลก คนสามัญที่มีใช้ภิกษุทำเข้าก็เป็นความผิดเป็นความเสียหายเหมือนกัน เช่นทำโจรกรรมฆ่ามนุษย์ นี่ประการ ๑ เป็นปณัตติวัชชะ มีโทษทางพระพุทธบัญญัติคนสามัญทำไม่มีความผิด ไม่เสียหาย เป็นผิดเฉพาะแต่ภิกษุ โดยฐานละเมิดพระพุทธบัญญัติ เช่นชุกดิน ฉันทอาหารเมื่อล่วงเวลาแล้วเป็นต้นนี้ประการ ๑

ขอถวายพระพร ในอาบัติ ๒ ประการนี้ ส่วนที่เป็นปณัตติวัชชะ ถ้าข้อใดเรื่องใด พระอรหันต์ท่านไม่รู้ ท่านก็ยอมล่วงอาบัติในข้อนั้นในวัตถุนั้น เพราะว่าพระอรหันต์ท่านมิได้รู้ทุกสิ่งทุกอย่างเหมือนอย่างพระสัพพัญญูพุทธเจ้า

ม. เข้าใจละ

จบอรหันตสัมโมหปัญหา

ปัญหาที่ ๕

พระเจ้านิลินทรวิสุทธิธรรมว่า ดูก่อนพระนาคเสน สิ่งที่เกิดแต่กรรมแต่เหตุ แต่เหตุก็มีพอจะคิดเห็น แต่สิ่งที่ไม่เกิดแต่กรรมหรือแต่เหตุ หรือแต่เหตุอย่างใดอย่างหนึ่งมีบ้างหรือไม่

พระนาคเสนทูลตอบว่า ขอถวายพระพร มี คือ อากาศ ๑, พระนิพพาน ๑,

ม. เธออย่ากล่าวถึงพระพุทธพจน์ เมื่อไม่รู้ก็จงบอกว่าไม่รู้

น. ถ้าอย่างนั้น พระองค์ทรงเห็นอย่างไร

ม. อากาศข้าพเจ้าก็เห็นด้วย แต่พระนิพพานตามที่เธอยังคิดไม่เห็น เพราะว่าพระนิพพานย่อมมีมรรคเป็นเหตุทำให้เกิด แม้พระพุทธพจน์ก็มีอยู่ชัด ๆ ว่า มรรคเป็นเหตุกระทำให้แจ้งซึ่งพระนิพพาน

น. ขอถวายพระพร พระพุทธพจน์มีอยู่เช่นนั้นจริง แต่หาได้หมายความว่าพระนิพพานเกิดแต่เหตุ คือมรรคไม่

ม. เธอพาเข้าที่มีคเสียแล้ว ก็เมื่อพระพุทธพจน์มีว่า มรรคเป็นเหตุกระทำให้แจ้งซึ่งพระนิพพาน แต่ใจเธอจึงว่า เหตุให้พระนิพพานเกิดไม่มีเล่า ธรรมดาค้นไม้เมื่อมียอดก็เป็นอันว่ามีรากและลำต้น

น. พระองค์จะทรงเอาตัวอย่างนั้นมาเปรียบในที่นี้ไม่สมควร เพราะว่าพระนิพพานได้ถอนรากคือ ตัณหาอันก่อให้เกิดออกเสียแล้ว ฉะนั้นที่ทรงเข้าพระหฤทัยว่า พระนิพพานเกิดแต่เหตุนี้จึงไม่ถูก ขอถวายพระพร เรื่องนี้ยากที่จะชี้แจงถวายให้เห็นชัด ๆ ได้

ม. เธอจงหาตัวอย่างมาเปรียบให้ฟัง

น. คนที่มีกำลังแข็งแรง จะสามารถไปยกเอาภูเขาหิมพานต์มาให้คนทั้งหลายดู จะได้หรือไม่

ม. จะมีใครถึงจะสามารถไปยกเอาภูเขาหิมพานต์มาให้คนดูได้เล่าเธอ

น. เป็นเพราะอะไร

ม. เป็นเพราะภูเขาหิมพานต์หนักเกินกำลังคนมากนัก

น. นั้นแลฉันใด นี่ก็ฉันนั้นเหมือนกัน การที่จะทูลชี้แจงพระนิพพานถวายให้ทรงเห็นชัด ๆ ก็เกินกำลังความสามารถของอาत्मภาพเช่นเดียวกัน เพราะอาत्मภาพกล่าวได้แต่มรรคที่ทำพระนิพพานให้แจ้ง แต่ไม่อาจแสดงเหตุที่อาศัยให้เกิดพระนิพพานได้ การที่เป็นเช่นนี้ก็เพราะว่า พระนิพพานเป็นอสังขต ธรรมไม่มีเหตุไม่มีปัจจัยปรุงแต่ง รู้ไม่ได้ด้วยตา หู จมูก ลิ้น กาย จะพึงรู้พึงเห็นได้ก็เฉพาะแต่พระอรหันต์ผู้มีจิตบริสุทธิ์สงบและละเอียดเท่านั้น

ม. ถ้าเช่นนั้น ใครเล่าจะเชื่อว่าพระนิพพานมี เธอจงหาตัวอย่างมาเปรียบ

น. ขอถวายพระพร ลมมีหรือไม่

ม. ก็มีสิเธอ

น. ลมมีรูปร่างหรือสีสนเป็นอย่างไร ขอพระองค์ได้ทรงชี้แจงมาให้เห็น

ม. จะชี้แจงให้เห็นได้อย่างไรเล่าเธอ เพราะลมไม่มีรูปร่างหรือสีสนเช่นเธอว่า แต่ว่าถึงกระนั้น เราก็รู้ว่าลมมีจริงเพราะพัดมาต้องเราอยู่เนือง ๆ

น. ขอถวายพระพร พระนิพพานก็เป็นเช่นเดียวกันกับลมนั้นแล คือไม่มีรูปร่างไม่มีสีสน แต่ว่าท่านที่ได้บรรลุพระอรหันต์ได้รับความสุขกายเย็นใจ นั้นแลท่านรู้ว่าพระนิพพานมีอยู่จริง เหมือนเราารู้สึกว่าลมมี ในขณะที่เมื่อพัดไปต้องไปไม้เป็นต้นให้หวั่นไหว หรือพัดมาต้องเรารู้สึกเย็นฉะนั้น

ม. เข้าใจละ

จบนิพพานอรรถกถาปัญหา

ปัญหาที่ ๑๐

พระเจ้ามิลินท์ตรัสถามว่า ดูก่อนพระนาคเสน ก็สิ่งที่เกิดแต่กรรมหรือแต่เหตุ หรือแต่เหตุนั้นได้แก่อะไร

พระนาคเสนทูลตอบว่า ขอถวายพระพร คนและสัตว์ทุกจำพวกเกิดแต่กรรม ต้นไม้เครือเขาเถาวัลย์ เกิดแต่เหตุแผ่นดิน ภูเขา น้ำลมไฟนี้เกิดแต่เหตุ

ม. เข้าใจละ

จบกัมมัชซากัมมัชชปัญหา

วรรคที่ ๘

ปัญหาที่ ๑

พระเจ้ามิลินท์ตรัสถามว่า ดูก่อนพระนาคเสน ในโลกนี้ยักข์มีหรือไม่

พระนาคเสนทูลตอบว่า ขอถวายพระพร มี

ม. ยักข์ก็ตายเหมือนสัตว์อื่น ๆ มิใช่หรือ

น. ขอถวายพระพร เป็นดังนี้

ม. ถ้าอย่างนั้น โฉนจึงไม่ปรากฏว่ามีใครได้พบซากศพยักข์บ้างเล่า ที่สุดแม็กลินไอกี้ไม่มีมากระทบจุมก

น. ขอถวายพระพร ซากศพของยักข์มีอยู่ แต่บุคคลหารู้จักว่าเป็นซากศพของยักข์ไม่ เพราะยักข์เหล่านั้นกลายไปเป็นสัตว์ต่าง ๆ เช่น เป็นตึกเตนบ้าง เป็นหนอนบ้าง เป็นมกแตงมคตบ้าง เป็นต้น

ม. ชอบกล

จบยักขาน มรณภาพปัญหา

ปัญหาที่ ๒

พระเจ้ามิลินท์ตรัสถามว่า ครังก่อนนี้หมอผู้เชี่ยวชาญอยู่ ๗ หมอ คือ นารทะ ๑ รัมมันตริกะ ๑ อังคีระ ๑ กะปัสสะ ๑ กัณฐารักคิกามะ ๑ อตุลละ ๑ ปุพพกัจจายนะ ๑ หมอทั้ง ๗ นี้ ย่อมคะเนอาการคนไข้ได้ว่า อีกเท่าไรวันอาการจักมีจักเป็นอย่างนั้น ๆ นี้เธอ คนเหล่านั้น

แม้มิใช่สัตพัญญุ แต่กียังคาคาลข้างหน้าได้ถูกต้อง ส่วนพระพุทธรเจ้าผู้เป็นสัตพัญญุรู้ทุกสิ่งทุกอย่างแต่ไฉนจึงไม่ทรงบัญญัติสิกขาบทล่วงหน้าไว้ให้ครบถ้วนเสียคราวเดียวเล่า จะต้องรอต่อเมื่อมีเรื่องเกิดขึ้นเสียก่อน จึงทรงบัญญัติห้ามตามหลังเหตุการณ์นั้น ๆ

พระนาคเสนทูลตอบว่า ขอถวายพระพร พระพุทธรเจ้าผู้เป็นสัตพัญญุรู้ทุกสิ่งทุกอย่างทรงทราบเหตุการณ์ทั้งปวงในอนาคตเช่นกับหมอผู้เชี่ยวชาญนั้น ๆ เหมือนกัน แต่การที่พระองค์มิได้ทรงบัญญัติสิกขาบทล่วงหน้าไว้ให้ครบถ้วนเสียคราวเดียวนั้น ก็เพราะว่าพระองค์ทรงเห็นว่าถ้าทรงบัญญัติสิกขาบทไว้ครบถ้วนทั้ง ๑๕๐ คราวเดียว ก็อาจจะเป็นข้อหมุมหมิมของผู้แรกเข้ามาบวช จนให้เกิดความระอาใจก็เป็นได้ เนื่องด้วยมีพระพุทธรูปทรงอนุเคราะห์อยู่เช่นนั้นแล จึงทรงรอไว้ต่อเมื่อมีเรื่องเกิดขึ้นก่อนแล้วจึงทรงบัญญัติสิกขาบทห้ามเป็นเรื่อง ๆ ไป

ม. ขอบละ

จบสิกขาบทบัญญัติปาปปัญหา

ปัญหาที่ ๓

พระเจ้ามิลินท์ตรัสถามว่า ดูก่อนพระนาคเสน พระอาทิตย์บางครั้งก็ฉายแสงอ่อนลงมิใช่หรือ

พระนาคเสนทูลตอบว่า ขอถวายพระพร เป็นดังนี้

ม. ด้วยอะไรนะเธอ จึงเป็นเช่นนั้น

น. เป็นด้วยพระอาทิตย์ถูกโรคเบียดเบียน ขอถวายพระพร โรคที่เบียดเบียนพระอาทิตย์นั้น มีอยู่ ๔ อย่างคือ กวณไฟ ๑ เมฆ ๑ หมอก ๑ ราหู ๑^(๑) เมื่อโรค ๔ อย่างนี้อย่างใดอย่างหนึ่ง ไปบังแสงพระอาทิตย์ ๆ ก็ฉายมายังเราได้น้อย เมื่อเป็นดังนั้นแสงพระอาทิตย์ก็อ่อนลง

ม. เข้าใจละ

จบสุริยโรคภาวปัญหา

(๑) เรื่องพระราหูเป็นโรคของพระอาทิตย์พระจันทร์ นกคือ เรื่องสุริยคราส จันทรคราส เรื่องนี้แต่ก่อนเชื่อกันว่า เป็นเพราะพระราหูอมพระอาทิตย์พระจันทร์ไว้ แม้ในสังยุตตนิกาย สุริยสูตร จันทิมสูตรก็ยังกล่าวความเช่นนั้นไว้ และว่าพระราหูต้องปล่อยเพราะพุทธานุภาพ

ก็การที่เรื่องไม่เป็นจริงเข้ามาแทรกแซงอยู่ในคัมภีร์พระพุทธศาสนาได้เช่นนั้น คงจะเป็นด้วยท่านผู้ร้อยกรองคัมภีร์ชนหลังๆ ซึ่งมีความเชื่อดลิตตามพณเมืองมาแต่งแทรกเข้าไว้ เพราะการ

ปัญหาที่ ๔

พระเจ้ามิลินท์ตรัสถามว่า คุณก่อนพระนาคเสน พระอาทิตย์ย่อมร้อนอบอ้าวในเหมันตฤดู แต่ไม่ร้อนอบอ้าวในคิมหันตฤดู เป็นเพราะอะไร

พระนาคเสนทูลตอบว่า ขอถวายพระพร เป็นเพราะในคิมหันตฤดู เบื้องบนมีหมอกหนาทึบ เบื้องล่างลมพัดแรง ซึ่งทำให้ละอองฟุ้งขึ้นไปอยู่ในอากาศ เมื่อเป็นดังนี้ กำลังความร้อนแห่งพระอาทิตย์ที่ฉายแสงลงมายังเราก็มืดลง เราจึงรู้สึกอบอ้าวน้อย ส่วนในเหมันตฤดู เบื้องล่างพื้นแผ่นดินเย็น เบื้องบนมหาเมฆเข้าไปจับเป็นก้อน ๆ มิได้กระจัดกระจายไปในที่ต่าง ๆ หนึ่งละอองน้ำและฝุ่นธุลีทั้งหลายก็สงบไม่ฟุ้งไปในอากาศ ท้องฟ้าสะอาดปราศจากมลทิน ลมหากจะมีก็พัดอย่างอ่อน เมื่อไม่มีมหาเมฆมาบัง พระอาทิตย์ก็แผดแสงกล้า ขอถวายพระพร เหตุนี้จึงร้อนในฤดูเหมันต ๆ

ม. เข้าใจละ

จบสรุปปภาวปัญหา

ปัญหาที่ ๕

พระเจ้ามิลินท์ตรัสถามว่า คุณก่อนพระนาคเสน พระโพธิสัตว์ต้องบริจาคบุตรภรรยาให้เป็นทาน เหมือนอย่างพระเวสสันดรโพธิสัตว์เจ้าของเรา ทุก ๆ ท่านหรือ

พระนาคเสนทูลตอบว่า ขอถวายพระพร เหมือนกันทุกท่าน

ถ้าพระพุทธรูปหลายองค์ย่อมมีเหตุผันแปรไปต่าง ๆ ดังพระมดที่สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาดำรงราชานุภาพ ทรงประทานไว้ในหนังสือตำนานพุทธเจดีย์สยามว่า “เมื่อพุทธกาลล่วง ๑๐๐๐ ปี การถือพระพุทธรูปที่ในอินเดียเกิดขึ้นแปร เหตุด้วยการแข่งขันในระหว่างพวกที่สอนศาสนาพราหมณ์ กับพวกที่สอนพระพุทธศาสนา มีชาวนานจนชาวอินเดียมักถือพระพุทธรูปกับศาสนาพราหมณ์ระคนปนกันไป ดังปรากฏในจดหมายเหตุของหลวงจีนฮวนเจียง (หรือยวนฉาง) ซึ่งไปถึงอินเดียเมื่อ พ.ศ. ๑๑๑๒ กล่าวว่าในสมัยนั้นพระมหากษัตริย์พระองค์หนึ่งเป็นพุทธศาสนูปถัมภกทรงพระนามว่าพระเจ้าสถิตยครองเมืองกัณยาคุป (เดี๋ยวนี้เรียกว่ากาโนช) เป็นราชธานีอยู่ในมณฑลประเทศ ให้ทำการสักการบูชา แต่งงานนั้น วันแรกแห่พระพุทธรูปออกมาเป็นประธาน วันที่สองแห่รูปพระอาทิตย์ออกมาเป็นประธาน ถึงวันที่สามแห่รูปพระอิศวรออกมาเป็นประธาน ดังนี้ ตามพระมดที่ทรงแสดงไว้ ย่อมทำให้เห็นว่า ในระหว่างแข่งขันเอาชนะเอาแพกันเช่นนั้น ลัทธิต่าง ๆ น่าจะได้ช่องเข้ามาแทรกแซงอยู่ในคัมภีร์พระพุทธศาสนาอย่างถนัดใจ แล้วและนำสืบมาโดยความไม่รู้ลึก

อาศัยเหตุดังกล่าวนั้นแล เรื่องทมิฬกะพัดตอยู่ด้วยจึงมีแทรกอยู่ในคัมภีร์พระพุทธศาสนาแม้

ชั้นบาลี

ม. การที่ท่านเหล่านั้นกระทำการนั้น จะเป็นด้วยท่านสิ้นความรักใคร่เกิดความรักเกื้อหนุนในบุตรภรรยาแล้วกระนั้นหรือ

น. หามิได้ แท้จริงปรากฏว่าท่านยังรักใคร่เมตตากุณานุบุตรภรรยา อย่างเดียวกับคนอื่นรักบุตรภรรยาเหมือนกัน ถึงพระเวสสันดรโพธิสัตว์เจ้าของเรา คราวเมื่อพระองค์ทอดพระเนตรเห็นพราหมณ์ที่ ๒ พระโอรส คือ พระชาติกัณหาทันทินั้นทรงสังเวช และทรงบันดาลโทสะจะทรงประทุษร้ายพราหมณ์ตอบแทนบ้าง แต่แล้วก็ทรงอดกลั้นความโกรธนั้นเสียได้ นี่ชี้ให้เห็นว่าพระองค์ยังทรงเมตตากุณาพระโอรสอยู่ เช่น บิดากับบุตรธิดาอื่นเหมือนกัน แม้พระนางมัทรีพระองค์ก็ยังทรงรักใคร่เช่นเดียวกัน เพราะได้ทรงร่วมสุขร่วมทุกข์กันตลอดมา ขอถวายพระพร แต่ท่านเหล่านั้นมีใจผูกพันในพระสัมมาสัมโพธิญาณมากกว่าความรักบุตรภรรยา เพราะท่านแน่ใจว่าต่อไปข้างหน้าพระสัมมาสัมโพธิญาณจะเกิดประโยชน์สุขแก่ตนพร้อมด้วยบุตรภรรยา และแก่ผู้อื่นเป็นกำไรยิ่งกว่าหลายเท่า เหตุนี้ท่านจึงพยายามหักใจบริจาคบุตรภรรยาให้เป็นทานได้

ม. นี่เธอ การที่พระเวสสันดรทรงบริจาคพระนางมัทรีและพระชาติกัณหาให้เป็นทานนั้น พระชายาและพระโอรสทั้ง ๒ ทรงยินดีในทานนั้นด้วยหรือไม่

น. ขอถวายพระพร พระนางมัทรีเมื่อทรงทราบเรื่องนั้นก็ทรงเลื่อมใสยินดีตาม แต่พระชาติกัณหา หาได้ทรงยินดีด้วยไม่ เพราะยังทรงพระเยาว์ไม่รู้เดียงสาอะไร จะพึงเห็นได้จากการที่ทรงวิ่งหนีลงไปซ่อนอยู่ในสระบัวเป็นต้น

ม. เมื่อเป็นดังนี้ ก็เป็นอันว่าพระโอรสทั้ง ๒ นั้นได้รับแต่ความทุกข์ยากสองคนพี่น้องเท่านั้น ก็การกระทำบุญให้ทานเมื่อทำให้ผู้อื่นเดือดร้อน จะเกิดผลเป็นบุญกุศลขึ้นได้อย่างไร

น. อาตมภาพจะยกตัวอย่างมาเปรียบถวาย เหมือนพระองค์ทรงบัญชาให้เก็บราชพลีจากราชภูรทุกคน เพื่อทรงนำมา กระทำวัตถุที่เป็นสาธารณประโยชน์และสาธารณสุขขึ้น ขอถวายพระพร ราชภูรเหล่านั้นบางคนก็ผินใจถวาย เพราะความขัดสนบังคับบ้าง เพราะเหตุอื่นบ้าง ก็เมื่อเป็นดังนี้ วัตถุที่พระองค์ทรงจัดทำขึ้นนั้น จะสำเร็จประโยชน์สุขถึงพระราชประสงค์หรือไม่

ม. ก็สำเร็จสิเธอ

น. นั้นแลฉันใด นี่ก็ฉันนั้นเหมือนกัน การที่พระเวสสันดรทรงบริจาคพระชายาและพระโอรสทั้ง ๒ ให้เป็นทานนั้น แม้ว่าจะเป็นความทุกข์ใจลำบากแก่พระโอรสทั้ง ๒ ก็

จริง แต่ก็ทานบารมีนั้น และเป็นปัจจัยสำคัญส่วนหนึ่งที่ทำให้พระองค์และผู้อื่นทั่ว ๆ ไป ได้รับประโยชน์สุขอันใหญ่ยิ่ง ขอถวายพระพร เมื่อเป็นดังนี้ ทานบารมีนั้นก็จัดว่าเป็นบุญกุศลได้ เพราะเกิดผลเป็นผลประโยชน์สุขทั่วไป

ม. คุณก่อนพระนาคเสน การบริโภคอาหารเกินประมาณจัดว่าเป็นการเกินสมควรฉันใด แม้การที่พระเวสสันดรทรงบริจาคพระชายาและพระโอรสทั้ง ๒ ให้เป็นทานนั้น ก็จัดว่าเป็นการเกินสมควรเช่นเดียวกันฉันนั้นแล หรือเธอว่าอย่างไร

น. ความจริงเรื่องนี้จัดว่าเกินสมควรไม่ได้ เพราะทานปานนั้นแล จึงจะเป็นเหตุเป็นปัจจัยจะให้พระองค์ได้ตรัสรู้พระสัมมาสัมโพธิญาณ ขอถวายพระพร พระองค์ทรงเข้าพระหฤทัยอย่างไร เรื่องทานการให้ต้องมีกำหนดให้ด้วยหรือ

ม. มีสิเธอ การให้ซึ่งไม่นับว่าเป็นทานมีอยู่ดังนี้คือ

- ๑) ให้หญิงเป็นภรรยาชาย
- ๒) ให้โคตัวเมียแก่โคตัวผู้
- ๓) ให้น้ำเมาคือสุราและเมรัย
- ๔) ให้รูปลามก
- ๕) ให้ศัสตราวุธ
- ๖) ให้ยาพิษ
- ๗) ให้เครื่องจองจำ
- ๘) ให้ไก่ตัวเมียแก่ไก่ตัวผู้
- ๙) ให้สุนัขตัวเมียแก่สุนัขตัวผู้
- ๑๐) ให้เครื่องนับเครื่องตวงซึ่งเป็นเครื่องมือสำหรับโกง

น. ขอถวายพระพร คำที่อาตมภาพทูลถามมิได้มุ่งอย่างนั้น มุ่งว่าการให้ทานต้องมีกำหนดให้เท่านั้นเท่านั้นด้วยหรือไม่

ม. จะมีกำหนดกฎเกณฑ์อะไรเล่าเธอ สุดแต่มีจิตเลื่อมใสเท่าใด ก็ให้เท่านั้น

น. ก็ถ้อยอย่างนั้น ไฉนพระองค์จึงทรงท้วง การบริจาคบุตรภรรยาให้เป็นทานว่าเป็นการเกินสมควรไปแล้ว ขอถวายพระพร ก็เมื่อบิดาเป็นหนี้เขา จะให้บุตรรับใช้หนี้แทนเพื่อปลื้มตนเป็นไท จะไม่ได้ที่เกี่ยวหรือ

ม. ได้สิเธอ

น. นี่ก็เป็นเช่นนั้นแล ขอถวายพระพร พระเวสสันดรทรงตั้งพระหฤทัยอยู่เสมอว่า จะทรงบำเพ็ญทานบารมีให้เต็มเปี่ยม ยาจกมาขออะไรก็จะทรงบริจาคให้ทั้งนั้น เมื่อทรงผูกพระ หฤทัยเป็นหนักรัตพระองค์ไว้เช่นนั้นแล้ว ครั้นมีyajกมาขอพระชายาและพระโอรส พระองค์ก็มี หน้าที่ที่จะต้องชำระหนี้ กล่าวคือทรงบริจาคให้ตามที่yajกขอ ด้วยทรงหวังจะเปลื้องพระองค์ และผู้อื่นให้พ้นจากความเป็นทาสแห่งกิเลสและกองทุกข์ทั้งหลาย ขอถวายพระพร การเป็นเช่น นั้นแล จึงว่าไม่เป็นการเกินสมควร

ม. ที่จริงเรื่องนี้ ควรที่พระเวสสันดรจะทรงบริจาคตัวเองให้เป็นทานจะดีกว่า จะได้ไม่เดือดร้อนถึงผู้อื่น

น. ขอถวายพระพร เมื่อยาจกมาขอน้ำ ก็ต้องให้น้ำ ขอข้าวก็ต้องให้ข้าว นี่เขา มาขอเจาะจงเอาพระชายาและพระโอรสแล้วจะมอบพระองค์เองให้เขาไป จะเป็นการสมควรละ หรือ

ม. เธอว่าดังนี้ก็ถูก

น. ขอถวายพระพร ถ้าพราหมณ์ทูลขอเจาะจงตัวพระองค์เองแล้ว พระองค์ก็ยินดี จะมอบให้ทันที เพราะว่าพระองค์มีพระหฤทัยผูกพันมั่นอยู่ในพระสัมมาสัมโพธิญาณยิ่งกว่าอื่น ชีวิตก็ดี สุขส่วนพระองค์ก็ดี พระองค์ยินดีที่จะทรงพร้าออกให้ เพื่อแลกกับพระสัมมาสัม โพธิญาณอยู่ทุกขณะ ชื่อนี้จะพึงพิสูจน์ได้จากพฤติกรรมของพระองค์แต่ต้นจนตลอด

ม. ขอบละ

จบเวสสันดรปัญหา

ปัญหาที่ ๖

พระเจ้ามลิந்தตรัสถามว่า คุณก่อนพระนาคเสน พระโพธิสัตว์ทุก ๆ ท่าน กระทำ ทุกรกิริยา เหมือนพระโคตมโพธิสัตว์เจ้าของเราหรือไม่

พระนาคเสนทูลตอบว่า ขอถวายพระพร หามิได้

ม. เป็นเพราะอะไร ท่านจึงได้ต่างกันเช่นนั้น

น. ขอถวายพระพร เป็นเพราะเหตุ ๔ ประการ คือ (๑) ตระกูล ซึ่งบางท่านก็ เกิดในตระกูลกษัตริย์ บางท่านก็เกิดในตระกูลพราหมณ์ (๒) การสร้างสมบารมี คือบางท่าน ก็สร้างบารมีมาถึง ๑๖ อสงไขยแสนกัลป์ บางท่านก็แปดอสงไขย บางท่านก็ ๔ อสงไขย (๓) อายุ บางท่านก็อายุน้อยถึงพระพุทธเจ้าของเรา บางท่านก็อายุมากถึงพระกัศสปสัมมาสัมพุทธเจ้า

(๔) รูปพรรณสัณฐาน ก็บางท่านก็เล็ก บางท่านก็ใหญ่ ขอถวายพระพร เหตุ ๔ ประการนี้แล กระทำให้ท่านต่างกันเช่นนั้น แต่ว่าถึงต่างกันเช่นนั้น เมื่อมาได้ตรัสเป็นพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ก็ย่อมตรัสรู้พระสัพพัญญุตญาณ และประกอบด้วยพระคุณสมบัติเช่นเดียวกัน

ม. ถ้าอย่างนั้น พระโพธิสัตว์เจ้าของเราจะทรงกระทำทุกกริยาให้เป็นการลำบากทำไม

น. ขอถวายพระพร พระโพธิสัตว์แต่ก่อน ๆ ต่อবারมีแก่กล้าแล้วท่านจึงออกบรรพชา ส่วนพระโคตมโพธิสัตว์เจ้าของเรา เมื่อเสด็จออกบรรพชานี้บารมียังอ่อนอยู่ เหตุนี้จึงต้องทรงกระทำทุกกริยา^(๑) เพื่ออบรมบารมีให้แก่กล้าขึ้น

(๑) ก่อนแต่จะพูดถึงทุกกริยาก็คือการทำอะไร และเหตุไร พระพุทธเจ้าจึงทรงบำเพ็ญจะขอกล่าวถึงปฏิปทาซึ่งพราหมณ์นิยมบำเพ็ญกันอยู่ในสมัยพุทธกาลเสียก่อน อันปฏิปทาที่พราหมณ์พากันนิยมทำอยู่ในยุคนั้น ย่อมแบ่งได้เป็น ๒ สาย หย่อนสาย ๑ ดังสาย ๑

สายต้นนั้นได้แก่ปฏิปทาที่เขำบำเพ็ญเพื่อหวังความสุขอันเกี่ยวข้องกับสตรีและสิ่งน่ารักใคร่อย่างอื่น เนื่องด้วยเขำมีความนิยมในปฏิปทานั้นเป็นลัทธิประเพณี จึงปรากฏว่าฤษัทั้งหลายโดยมากมีลูกเมียชงน เพราะเขำถือว่าลูกชายย่อมป้องกันมิให้ตนรกรได้ นอกจากนลูกสาวใครจะทำกรสมรสบิดมารดาต้องขอความสวสดีจากฤษัทั้งหลายก่อน จึงแต่งงานภายหลัง ถ้าได้ทำเช่นนั้นจัดว่าเป็นมงคลอันยิ่งใหญ่ แม้ชายผู้เป็นสามีก็ไม้ง่เกยจความไม่บริสุทธิ์ของหญิงนั้น เรืองนหนังสือพระราชนิพนธ์ ๑๒ เดือน ซึ่งพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชนิพนธ์ไว้ มีข้อความพิสดารละเอียดละออมาก แต่จะคัดมาไว้ในตอนหนึ่ง ดังนี้ “พราหมณ์ฉะเป็นผูหญิงต้องมีการวิวาหะอวาทะแต่ภายในอายุ ๑๒ ปี ลงมา ถ้าอายุเกิน ๑๒ ปี ขึ้นไป จะทำการวิวาหะอวาทะกับผูใดไม่ได้ ต้องนับว่าเป็นคนทีเสียคนแล้ว ต้องเป็นนางพราหมณ์สำหรับบูชาเทวรูปในเทวสถานไปจนตลอดสนชีวิต เพราะฉะนั้นจึงมักต้องทำการวิวาหะอวาทะเสียแต่ยังเด็ก ๆ หรือแต่แรกเกิดมาทีเดียว ถ้าเด็กหญิงใดเคราะห์ร้าย เด็กชายซึ่งได้ทำการอวาทะวิวาหะไว้แต่ยังเล็กอยู่ตายไปเสียต้องนับว่าเป็นหม้ายทงไม่ได้อยู่กินด้วยกันเช่นนั้น บางทีเด็กอายุขบหนึ่งสองขบเป็นแม่หม้าย เด็กหม้ายเช่นนั้น เมื่อโตขึ้นอายุครบ ๑๒ ปี ต้องโกนศีรษะแต่งตัวด้วยผ้าหยาบ จะสวมเครื่องประดับอันใดก็ไม่ได้ เกณฑ์ให้ชกประจำสวดมนต์ภาวนาไปจนตลอดสนชีวิต ทรัพย์มรดกของบิดมารดาจะรับจะรักษาก็ไม่ได้ ต้องตกไปแก่ญาติพี่น้องที่เป็นผู้ชาย ถ้าญาติพี่น้องมีใจเมตตากรณาอยู่ก็เลียงดู ถ้าไม่มีใจเมตตากรณาละเลยเสีย จะไปฟ้องร้องแห่งใดก็ไม่ได้ ต้องขอทานเขากินแต่หม้อขบกับสกดข้างฝ้ายชายไว้เหมือนกันว่า ถ้าผูใดไม่มีบุตรที่จะสืบตระกูล บิดาและปูของผูนั้นจะต้องตกรกษบทหนึ่งซึ่งเรียกชื่อว่าปุต ถ้าลูกของตัวมีภริยาไม่มีบุตรชาย ก็เป็นอันพ้นทุกข์ ถ้ามีหลานเหลนสืบลงไปอีก ทวดปู่และบิดาก็ได้รับผลอันพิเศษเลื่อนขึ้นไปตามลำดับ” ต่อจากนั้นได้ทรงนำนิทานในคัมภีร์มหาภารตมาตรัสเล่าไว้ ซึ่งมีใจความว่า “พราหมณ์ผูหนึ่งชื่อชรัตกะรูปะประพฤติพรตตั้งความเพียรได้มานสามปี เทียวไปนมัสการสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ต่าง ๆ วันหนึ่งไปพบบรรพบุรุษของตนห้อยศีรษะลงมาตรงปากหลุมใหญ่ เท้าชฟ้า ได้รับทุกข์เวทนามาก จึงไถ่ถามไถ่เลียงดูบรรพบุรุษนั้นจึงเล่าเรื่องให้ฟังว่า ตนมีบุตรคนหนึ่งชื่อชรัตกะรูปะ และเพราะบุตรคนนั้นประพฤติตัวละเว้นการมีภริยา ไม่มีบุตรสืบสายโลหิต ตนจึงต้องมาลำบากอยู่เช่นนั้น และต่อมาชรัตกะรูปะมีภริยาและบุตร บรรพบุรุษของเขาก็นพ้นจากทุกข์ทกล่าวมาแล้วนั้น”

อันความนิยมของพราหมณ์เช่นนั้น แม้ในคัมภีร์ฝ่ายพระพุทธศาสนาก็มีปรากฏอยู่ เช่น เรื่องพระสุทินในมหาวงศ์ วินัยปิฎก ซึ่งกล่าวว่า “พระสุทินเป็นบุตรกลั่นทกเศรษฐีในเมืองเวสาลี ออกบวชเมื่อมีภรรยาแล้ว แต่ยังไม่มีบุตร บิดามารดาจึงอ่อนวอนขอให้กลับมาสู่สมรสอีก ด้วยใคร่จะได้หลานไว้ครองสกุล” นี่ก็น่าจะเป็นอันว่า กลั่นทกเศรษฐีอยู่ในจำพวกพราหมณ์ซึ่งมีความนิยมลัทธิอันน้อยเหมือนกัน

ส่วนสายตังนั้น ได้แก่การทรมานร่างกายด้วยวิธีต่าง ๆ เรื่องนี้หนังสือลัทธิของเพื่อนเขียนไว้ว่า “ในหนังสือลิลิตวิสูตรกล่าวถึงวิธทรมานภายในครั้งพุทธกาลว่า มีต่าง ๆ กันเช่นนั่งพับขาอยู่นิ่งในท่ายืนเป็นเวลานาน บางจากดมอาหารเช่นกินอาหารวันละครึ่งหรือเว้นวันกินครึ่งหนึ่ง หรือกินเป็นระยะกำหนดสัปดาห์วัน หรือ สิบวันต่อครึ่งหนึ่ง บางนอนบนผ้าเบี่ยง บนถ่าน เถ้า บนกรวดหิน บนแผ่นไม้ บนหนาม หรือไม่นอนนอนคว่ำเป็นนิตย์ บางคนบำเพ็ญตนเป็นขี้เปื่อย หรือเอาเถาเถาผ่านและโคลนทาตัว บางก็อดข้าวอดน้ำ อดไฟ อดแสงตะวัน หรืออยู่ในที่ร้อนมีไฟทั้ง ๕ ล้อมรอบตัว (คือจุดไฟไว้ทั้งมุมมืดวงตะวันเป็นทหา) บางก็ยกขาขึ้นข้างหนึ่ง หรือยกมือขึ้นข้างหนึ่ง หรือใช้เดินเข้า นอนบ่มตัวอยู่บนหินที่สุมไฟให้ร้อน บางที่ใช้ชีวิตอยู่ในน้ำเสมอไป หรือห้อยโหนตัวอยู่กลางอากาศ”

อันเหตุที่เขานิยมประพฤติกการทรมานกายต่าง ๆ เป็นวัตรเช่นนั้น ก็เพราะเขาถือว่าเดชแห่งการประพฤติดังนั้น ย่อมบันดาลให้ร้อนถึงพระเป็นเจ้า ๆ เห็นกำลังความเพียรไม่ทอดทิ้งก็ประสิทธิพรให้ตามความปรารถนา ขอนเรื่องในรามายณะมีปรากฏเป็นพยานอยู่มาก อนึ่งเขาถือว่า การทรมานกายดังนั้นเป็นการพอกวิญญาณ์ให้บริสุทธิ์ ไม่ต้องตกรรอก ตายก็ไปเกิดชั้นพรหมโลก อันเป็นชั้นสูงสุด ซึ่งเขาถือว่าไม่ต้องจุติแปรผันต่อไปอีก วิธทรมานกายต่าง ๆ ดังกล่าวมานี้ แลได้แก่ทุกกริยา

และเหตุที่พระพุทธเจ้าทรงบำเพ็ญทุกกริยาเมื่อแรกทรงผนวช ก็เห็นจะเป็นเพราะพราหมณ์ผู้เป็นเจ้าชนบทรรมนิยมได้รับความนิยมนับถือของคนทุก ๆ ชน ที่สุดพระเจ้าสุทโธทนะ พระพุทธบิดาก็ทรงนิยม ด้วยปรากฏว่าได้ทรงอัญเชิญพราหมณ์ ๑๐๘ คนเข้าไปเลี้ยงในวัง เมื่อวันทรงขนานพระนามพระราชโอรสเป็นต้น แม้พระพุทธเจ้าเองเมื่อยังทรงพระเยาว์ก็ทรงอบรมศึกษาวิชาในสำนักดาบสผู้เป็นชาติพราหมณ์อยู่เหมือนกัน เพราะฉะนั้นพระองค์ก็ย่อมจะทรงทราบว่า ลัทธิของพราหมณ์ย่อมมีคนนิยมนับถืออยู่มาก เมื่อคนหมู่มาพากันนิยมประพฤติดาม ก็น่าจะมีผลอยู่บ้าง เหตุนี้เมื่อทรงเบื่อหน่ายต่อเพศฆราวาส เสด็จออกทรงบรรพชา จึงได้ทรงลงบำเพ็ญทุกกริยา และทรงกระทำอย่างจริงจัง เวลาล่วงไปถึง ๖ ปี แต่พระองค์มีพระนิสัยไม่มั่งมาย ไม่หลับตา เชื้ออย่างเขาทั้งหลาย ซึ่งปรากฏว่าเขากระทำกันอยู่ตลอดชีวิตโดยมาก ทรงเห็นว่า การทรมานร่างกาย ไม่เป็นทางให้ได้ประสพผลดังทรงมุ่งหวัง จึงทรงเปลี่ยนวิธการทรมานพระหฤทัย ที่สุดก็ได้เป็นพระอรหันต์สัมมาสัมพุทธเจ้า ไม่ต้องเกิดแก่เจ็บตายสมพระประสงค์

แท้จริงการที่พระพุทธเจ้าได้ทรงกระทำทุกกริยามาในเบื้องต้น ก็ไม่เป็นการไร้ผลเสียทีเดียว เมื่อถึงคราวตรัสสอนผู้ที่มีความนิยมฝังอยู่ในปฏิบัติทาง ๒ สายนั้น พระองค์ก็ทรงชี้แจงโทษให้ฟัง โดยอ้างการกระทำของพระองค์เป็นพยานแรกโปรดพระปัญจวัคคีย์ภิกษุ พระองค์จึงสามารถถอนความเชื่อซึ่งท่านทั้ง ๕ นั้น เห็นดังอยู่ในผลของการทรมานกายชั้นเสียได้โดยง่าย, ให้กลับใจมาดำเนินในปฏิบัติทางสายกลางคือมรรค ๘ ประการได้สมพระพุทธประสงค์

เหตุนี้การทรงบำเพ็ญทุกกริยา จะจัดว่าเป็นการทรงอบรมบารมีดังที่กล่าวไว้ในปัญหานานาจะได้

ม. ก็ทำไม ท่านจึงไม่รอให้บาร์มีแก่กล้าเสียก่อนแล้วจึงเสด็จออกบรรพชาเล่า

น. เพราะพระองค์ทรงพิจารณาเห็นหมู่ชนที่เกิดมา พวกกันแก่เจ็บตายไปเปล่า หา
ได้ทำชีวิตให้เป็นประโยชน์เท่าไรไม่ ยิ่งในหมู่ชนที่มั่งคั่ง ซึ่งโดยมากมีสตรีบำเรอทั้งกลางวัน
กลางคืน หมกหมมไปด้วยอารมณ์อันล่อให้หลงและมัวเมา ก็ยังทำให้ชีวิตหมั่นหนักเข้า เมื่อ
ทรงพิจารณาเห็นดังนี้ ก็ทรงเบื่อหน่ายในการถือเพศเป็นผู้ครองเรือน ทรงเห็นบรรพชาเป็น
อุบายที่จะให้ห่างจากอารมณ์นั้น ๆ ได้ และเป็นช่องทางที่จะให้บำเพ็ญปฏิบัติ อันเป็น
ประโยชน์สุขแก่ตนและผู้อื่น ทำชีวิตให้มีผลไม่เป็นหมัน ขอถวายพระพร เนื่องด้วยพระองค์
ทรงเบื่อหน่ายเพศฆราวาส และทรงเห็นคุณแห่งบรรพชาเพศเช่นนี้แล จึงริบเสด็จออกบรรพชา

ขอถวายพระพร ในขณะที่เมื่อพระองค์ทรงเบื่อหน่ายและดำริจะเสด็จออกบรรพชา
อยู่นั้น มีพระยามารตน ๑^(๑) ทราบพระดำริดังนั้น จึงรีบมาห้ามปรามว่า อย่าทุกข์ไปเลย
อีก ๗ วันท่านก็จักได้เป็นพระเจ้าจักรพรรดิ แต่พระองค์หาทรงยินดีตามถ้อยคำของพระยามาร
ไม่ เพราะทรงเบื่อหน่ายและทรงตัดบ่วงซึ่งเคยผูกมัดพระองค์ได้เด็ดขาดแล้ว

ม. นี่เธอ ห่วงผูกมัดสัตว์โลกมีอยู่เท่าไร คืออะไรบ้าง

น. มี ๑๐ คือ มารดา ๑ บิดา ๑ บุตร ๑ ภรรยา ๑ ญาติ ๑ มิตร ๑ ทรัพย์ ๑
ลาภสักการะ ๑ อิสริยยศ ๑ กามคุณ ๑ ขอถวายพระพร ห่วง ๑๐ ห่วงนี้แลคล้องสัตว์โลกไว้
ไม่ให้ตื่นออกจากกองทุกข์ได้

ม. แม้จะตัดห่วงได้ขาดแล้ว แต่เมื่อบารมียังไม่แก่กล้าก็ควรจะรอไปก่อน จะไม่ได้
หรือ

น. ขอถวายพระพร โลกย่อมผูกพันบุคคล ๑๐ จำพวกนี้ คือ ๑) หญิงหม้าย
๒) ผู้ไร้ญาติมิตร ๓) คนมีค่าตัวมาก ๔) คนทุพพลภาพ ๕) คนเจ็บ ๖) คนคบคนชั่ว
เป็นมิตร ๗) คนจน ๘) คนขัดสนอาหาร ๙) คนเกียจคร้าน ๑๐) คนแก่ ขอถวายพระพร
พระมหาบุรุษเจ้าทรงคำนึงถึงบุคคล ๑๐ จำพวกนี้แล้ว ทรงเห็นว่าพระองค์ไม่ควรจะเป็นเช่น
เขาทั้งหลายเหล่านั้น ควรจะหาโอกาสรีบประกอบความเพียร ไม่ควรจะประมาทอยู่ เหตุนี้
พระองค์จึงรออยู่ไม่ได้

ม. เมื่อพระองค์ทรงกระทำทุกกริยาไม่ได้รับผลสมพระประสงค์แล้ว ทรงเลี้ยว
พระเหตุยกว่า ชะรอยหนทางตรัสรู้จะมีโดยประการอื่นนั้น เป็นด้วยพระองค์ผลออกไปหรืออย่างไร

(๑) พระยามารในที่นี้ ถ้าจะว่าโดยธรรมเนียมฐาน ก็น่าจะได้ การที่พระองค์ทรงนึกไป
ถึงความเป็นพระเจ้าจักรพรรดิ

น. ขอถวายพระพร บุคคลจะเป็นผู้มีกำลังใจน้อยมีปรกติอ่อนแอก็ด้วยเหตุ ๒๕ ประการ คือ ๑) ความโกรธ, ๒) ความผูกโกรธ, ๓) ความลบหลู่คุณท่าน, ๔) การตีเสมอท่าน, ๕) ความริษยา, ๖) ความตระหนี่, ๗) มายา, ๘) โอ้อวด, ๙) หัวข้อ, ๑๐) แข่งกี, ๑๑) ถือตัว, ๑๒) ดูหมิ่นท่าน, ๑๓) มัวเมา, ๑๔) ความประมาท, ๑๕) ความง่วงเหงาหาวนอน, ๑๖) ความเพลิกเพลिन, ๑๗) เกียจคร้าน, ๑๘) อ่อนแอ, ๑๙) คบคนชั่วเป็นมิตร, ๒๐) รูป, ๒๑) เสียง, ๒๒) กลิ่น, ๒๓) รส, ๒๔) โผฏฐัพพะ, ๒๕) ความหิวความระหาย

ขอถวายพระพร ก็พระมหาบุรุษทรงผ่อนการเสวยพระอาหารลงโดยลำดับ จนไม่มีพระกำลัง แม้ทรงพยายามถึงปานนั้นก็ยังไม่ประสบผลสมพระประสงค์ พระองค์จึงทรงท้อพระหฤทัยที่จะบำเพ็ญต่อไปอีก และทรงเจเลียวพระหฤทัยว่า ทางตรัสรู้จะมีโดยเหตุอื่น ทรงใคร่ครวญถึงเหตุการณ์ที่พระองค์ได้ทรงผ่านมาแล้วแต่หนหลัง ทรงนึกสาวไปถึงคราวเมื่อพระองค์เป็นพระราชาคุมารเสด็จประทับอยู่ ณ ภายใต้ต้นหว้าทรงสงบระงับอารมณ์ทั้งหลาย สำนวมนจิตมีอารมณ์เป็นอันเดียวเกิดผลแยกกาย จึงทรงสันนิษฐานว่า นี่อาจจะเป็นทางตรัสรู้ ต่อแต่นั้นมา ก็เริ่มทรงบำรุงร่างกายให้เป็นปกติทรงฝึกหัดพระหฤทัยไม่ให้คั่นวนเป็นสมาธิจิต

ขอถวายพระพร เป็นด้วยเหตุดังกล่าวมานี้แล หาใช่เป็นด้วยพระองค์ทรงผลออกไปไม่

ม. เธอว่าชอบแล้ว

จบพุทธกิริยาปัญหา

ปัญหาที่ ๗

พระเจ้ามิลินท์ตรัสถามว่า คุณก่อนพระนาคเสน บุญกับบาป ไหนจะมีกำลังกว่ากัน พระนาคเสนทูลตอบว่า ขอถวายพระพร บุญมีกำลังมากกว่า

ม. จะไม่เป็นเช่นนั้นสิเธอ ตามที่ได้ยินได้เห็นมา คนทำบาปย่อมได้รับผลเผ็ดร้อนต่าง ๆ และโดยมากได้รับผลในปัจจุบัน ส่วนคนทำบุญมีบ้างหรือซึ่งได้รับผลในปัจจุบัน

น. ขอถวายพระพร มี

ม. ใครบ้าง

น. คือ ๑ พระเจ้ามันธาทุราช ๒ พระเจ้าเนมิราช ๓ พระเจ้าสาธินราช ๔ นายคินบาล

ม. ที่เธอร่านึกคำบรรพนัก ว่าเฉพาะในศาสนาพระโคตมสัมมาสัมพุทธเจ้า^๑นี้ มีบ้างหรือไม่

น. ขอถวายพระพร มี คือ นายปณณกะ ผู้ถวายอาหารบิณฑบาตแก่พระสวริบุตร แล้วได้รับตำแหน่งเศรษฐีในวันนั้น ๑, นางโคปาลมาตา ถวายบิณฑบาตแก่พระมหากัจจายนเถร แล้วได้รับตำแหน่งพระอัครมเหสีของพระเจ้าอุเทนในวันนั้น ๑, นางสุปปียาอุบาสิกา ถวายเนื้อของตนแก่ถวายพระภิกษุได้ ถึงวันที่ ๒ แผลก็หายสนิทไม่มีแผลเป็นเลย ๑, นางมัลลิกา ถวายอาหารบิณฑบาตแก่พระพุทธเจ้าแล้วได้รับตำแหน่งพระอัครมเหสีของพระเจ้าโกศลในวันนั้น ๑ นายสุมนมาลาการบูชาพระพุทธเจ้าด้วยดอกมะลิ ๘ กำมือ แล้วได้ทรัพย์สินสมบัติมากมายในวันนั้น ๑, เอกสภาภูกพรหมณัฐบูชาพระพุทธเจ้าด้วยผ้าห่ม แล้วได้รับพระราชทานทรัพย์สมบัติต่าง ๆ ๑, ขอถวายพระพร ชนเหล่านี้ได้รับผลแห่งบุญกุศลในปัจจุบันทั้งนั้น

ม. ถึงเช่นนั้น ก็มีเพียง ๖ คนเท่านั้น ส่วนคนทำบาปต้องได้รับโทษทัณฑ์ในปัจจุบันนับได้ทั้งร้อยทั้งพัน ดูก่อนพระนาคเสน อสทิสถาน (๑) ที่พระเจ้าโกศลราชทรงบริจาคนในพระพุทธศาสนา เธอก็ทรงทราบดีแล้วมิใช่หรือ

น. ขอถวายพระพร

ม. หลังจากทรงบำเพ็ญทานแล้ว พระเจ้าโกศลได้ทรงรับยศศักดิ์หรือทรัพย์สินสมบัติ ซึ่งเป็นผลของทานในทันทีนั้นอย่างไรบ้างหรือไม่

น. ขอถวายพระพร หามิได้

ม. เป็นเช่นนั้นแล ข้าพเจ้าจึงถามเธอว่า บาปมีผลแรงกว่าบุญ

น. ข้าพเจ้าทำได้รับผลเร็ว แต่ได้ผลน้อย ข้าพหมกทำได้รับผลช้า แต่ได้ผลมาก ขอถวายพระพร นี่พระองค์จะทรงเห็นว่าอย่างไรผลมากน้อยกว่ากัน

ม. ก็ข้าพหมกก็เธอได้รับผลมาก

น. บุญบาปก็เป็นเช่นเดียวกันนี้แล คือบุญมีผลมากกว่าแรงกว่าจึงได้ผลช้า ส่วนบาปมีผลน้อยกว่าเบากว่า จึงให้ผลเร็ว

ม. ข้าพเจ้าจะเปรียบให้เธอฟังบ้าง ทหารคนใดสามารถจับศัตรูได้โดยเร็วพลัน ทหารคนนั้นเชื่อว่าเป็นผู้องอาจกล้ากล้ามีกำลังมากกว่า นี่เธอ สิ่งที่แปรไปเร็วให้ผลเร็ว ก็

(๑) อสทิสถาน คือทานที่ไม่มีคร่าวไหนจะเปรียบได้ตามเรื่องราว พระเจ้าโกศลกับชาวพระนครทรงบำเพ็ญและทำทานแข่งกัน ต่างฝ่ายต่างทูลขึ้นไปโดยลำดับ ที่สุดพระเจ้าโกศลทรงบำเพ็ญเกินวิสัยที่ชาวพระนครจะทำตามพระองค์ได้ก็ทรงบริจาคนพระราชนิเวศน์ถึง ๔๔ โกฏิ และสิ่งของซึ่งมีค่าอีกมากมาย

เพราะว่าสิ่งนั้นเป็นสภาพที่มีกำลังเช่นกับทหารผู้กล้าหาญนั้นแล ฟังดูตัวอย่างเช่นคนที่ฆ่ามนุษย์หรือลักทรัพย์เขา ในเวลานั้นแลเจ้าพนักงานจะต้องจับเอาตัวมาเพื่อลงโทษทันที

น. นั้นถูกทำโทษตามกฎหมายของบ้านเมือง เพราะการกระทำนั้น ๆ เป็นความผิดที่พระราชบัญญัติได้ระบุไว้ และจะจัดว่าเป็นโทษของบาปก็ถูก ขอถวายพระพร แต่ท่านีพระองค์ทรงยกมาด้วยมีพระประสงค์จะแสดงให้เห็นว่า บาปมีกำลังมากกว่าบุญนั้นไม่ได้ เพราะการทำบุญกฎหมายมิได้ระบุผลที่จะพึงได้รับไว้ ฉะนั้นจึงไม่มีทั่วไปว่า คนทำบุญได้รับผลทันทีเหมือนคนทำบาป ขอถวายพระพร ถ้าพูดถึงกาลข้างหน้าบุญเป็นให้ผลแรงกว่าบาป ตัวอย่างความซื่อ เช่นพระองค์กุศล ซึ่งตามประวัติปรากฏว่า ท่านฆ่ามนุษย์เสียจำนวนร้อย กรณืท่านบรรลुพระอรหัตตผลแล้ว บาปนั้นก็ตามท่านไม่ทัน เพราะพระอรหัตตผลซึ่งเป็นตัวบุญกางกั้นไว้เสีย

ม. พอฟังได้

จบกุสลาภสถานพลาปัญหา

ปัญหาที่ ๘

พระเจ้ามิลินท์ตรัสถามว่า คุณก่อนพระนาคเสน การที่ทายกทำบุญให้ทาน แล้วแผ่ส่วนบุญอุทิศส่งไปยังญาติมิตรที่ตายไปแล้วนั้น ญาติมิตรนั้น ๆ จะได้รับผลแห่งบุญกุศลทุกคนหรืออย่างไร

พระนาคเสนทูลตอบว่า ขอถวายพระพร ไม่ทุกคนได้รับเฉพาะแต่ญาติมิตรที่เกิดเป็นเปรตจำพวกปรตัญญูเปรตเท่านั้น นอกจากพวกนี้แล้ว เป็นอันไม่มีโอกาสที่จะได้รับผลแห่งบุญกุศลนั้น ๆ

ม. ก็ถ้าญาติมิตรของทายกมิได้ไปเกิดเป็นเปรตจำพวกนั้นเลย ผลแห่งบุญกุศลนั้น ๆ จะมีสูญไปเสียหรือ

น. ขอถวายพระพร ไม่สูญ

ม. ถ้าไม่สูญ ใครจะได้รับ

น. ขอถวายพระพร ก็ทายกนั้นแลเป็นผู้ได้รับ

ม. เธอจงหาตัวอย่างมาเปรียบให้ฟัง

น. เจ้าถิ่นจัดอาหารไว้รับแขก ก็ถ้าแขกไม่ได้บริโภคอาหารนั้น ๆ จะพึงเป็นของใคร

ม. ก็เป็น ของเจ้าถิ่นสิเธอ

น. นั้นแลจันโต นี่จันนั้นเหมือนกัน ผู้ที่ทำบุญให้ทานแล้วแผ่ส่วนบุญอุทิศส่งไปยังญาติมิตรที่ตายไปแล้ว ถ้าญาติมิตรไม่ได้อยู่ในจำพวกที่มีโอกาสจะได้รับผลแห่งบุญกุศลที่อุทิศไปให้ไซ้ ผลบุญนั้น ๆ ก็ไม่สูญ คงเป็นของแห่งผู้ทำบุญให้ทานเช่นเดียวกันนั้นแล ขอถวายพระพร อันการแผ่ส่วนบุญอุทิศให้ย่อมเป็นการเพิ่มพูนบุญกุศลยิ่งขึ้นอีกส่วนหนึ่งด้วย เพราะว่าการอุทิศให้นั้นกอบด้วยผู้อุทิศมีเจตนามุ่งบุญบุญคุณท่าน หรือมีเมตตากรุณาในผู้ที่ตายไปแล้ว

อาศัยเหตุผลที่บุญยังคงเป็นของแห่งทายกและเพิ่มพูนยิ่งขึ้นอีกเช่นนี้แล ผลบุญที่อุทิศส่งไปให้นั้นจึงจัตว่าสูญไม่ได้

ม. เธอว่าชอบแล้ว

จบเทศอุทิสตผลปัญหา

ปัญหาที่ ๕

พระเจ้ามิลินท์ตรัสถามว่า ดูก่อนพระนาคเสน ส่วนบุญอุทิศให้กันได้ ก็ส่วนบาปเล่า จะอุทิศให้กันได้หรือไม่

พระนาคเสนทูลตอบว่า ขอถวายพระพร ไม่ได้

ม. เป็นด้วยอะไรจึงไม่ได้

น. ขอถวายพระพร เป็นด้วยบาปมีผลบีบคั้นหัวใจทำให้ทกหู เมื่อเป็นเช่นนั้น บาบก็มีวงอันแคบ มีผลจำกัด แบ่งให้ผู้อื่นทั่ว ๆ ไปไม่ได้ ผู้ใดกระทำก็เฉพาะผู้นั้นเท่านั้น ซึ่งจะเป็นผู้ได้รับผลของบาป

ม. เธอจงหาตัวอย่างมาเปรียบให้ฟัง

น. หยดนํ้าอันน้อย หยดลงที่พื้นดิน ขอถวายพระพร หยดน้ำนั้นจะทำให้พื้นดินชุ่มซาบทั่วไปได้หรือไม่

ม. ไม่ได้สิเธอ หยดที่ไหนก็ชุ่มซาบเฉพาะที่นั้น

น. เป็นเพราะอะไร

ม. เป็นเพราะหยดน้ำนั้นมีน้ำอยู่น้อย

น. บาป ซึ่งมีผลจำกัด ก็ย่อมเป็นเช่นเดียวกันกับหยาดน้ำอันน้อยนี้แล เมื่ออุทิศให้ผู้อื่น จึงไม่ซึมซาบไปได้ ขอถวายพระพร ก็ถ้าเป็นน้ำฝน แผ่นดินย่อมจะซึมซาบได้มากมายมิใช่หรือ

ม. ก็อย่างนั้นซิเธอ เพราะน้ำฝนเป็นของมาก จึงทำให้แผ่นดินชุ่มชื้นได้มาก

น. นั้นแลฉันใด แม้บุญก็ฉันนั้นเหมือนกัน คือมีผลเอิบอาบใจปลูกความชุ่มชื้นอยู่ทุกขณะจิต เมื่อมาอุทิศให้กันจึงซึมซาบไปถึง

ม. เพราะเหตุผลเป็นอย่างไร บาปกับบุญจึงได้ต่างกันเช่นนั้น

น. เพราะบาปมีผลเป็นทุกข์ระกำใจ ไม่ชวนให้กระทำต่อไป ทำให้ผู้กระทำความระอาท้อถอย เมื่อเป็นเช่นนั้นก็เป็นอันว่ามีเหตุผลจำกัด มีทางขยายตัวออกได้น้อย ส่วนบุญมีผลเป็นสุขเย็นกายเย็นใจ ผู้กระทำความเอิบอ้อมใจอยู่ทุกขณะจิต คือขณะจะทำให้สบายขณะทำอยู่ใจก็พลัดเพลินทำแล้วใจก็เบิกบาน และเพิ่มพูนความปราโมทย์ขึ้นทุกขณะทีนี้ก็ถึงเป็นอันว่ามีผลขยายตัวออกไปได้เสมอ เหมือนก้อนหินตกลงไปในน้ำ ย่อมทำให้กระแสน้ำกระจายออกไปทุกทีฉะนั้น

ขอถวายพระพร เนื่องจากมีเหตุมีผลเป็นเช่นนั้น บุญกับบาปจึงต่างกันเช่นนั้น

ม. เธอว่าชอบแล้ว

จบกุสตาคุสสมหันตามหันทกาวบัตถา

ปัญหาที่ ๑๐

พระเจ้ามิลินท์ตรัสถามว่า กูก่อนพระนาคเสน คนที่นอนฝันเป็นเพราะอะไร

พระนาคเสนทูลตอบว่า ขอถวายพระพร เป็นเพราะลมกำเร็บ ๑, เพราะก็กำเร็บ ๑, เพราะเสมหะกำเร็บ ๑, เพราะทเวดาสังหรณ์ ๑, เพราะอารมณ์ที่แนบอยู่กับจิต ๑. เพราะบุรพนิमित ๑, ขอถวายพระพร ใน ๖ อย่างนี้ อย่างใดอย่างหนึ่งหรือยิ่งกว่า เป็นเหตุให้คนเรานอนฝัน และฝันเพราะบุรพนิमित เป็นฝันที่แน่นอน

ม. ขณะเมื่อจะฝัน เป็นด้วยนิमितผ่านเข้าไปหาจิตหรือเป็นด้วยจิตไปยึดเอานิमितมาฝัน หรือมีใครมาบอก

น. ขอถวายพระพร เป็นด้วยนิमितผ่านเข้าไปหาจิตหาใช่เป็นด้วยอย่างอื่นไม่ เปรียบเหมือนเงาที่กระจาก นิमितได้แก่เงา จิตได้แก่กระจากฉะนั้น

ม. ขณะเมื่อผ่านหลับหรือตื่น

น. มิใช่ในขณะหลับหรือตื่น ขณะใดที่จิตจะก้าวลงสู่ภวังค์ หรือก้าวมาจากภวังค์ ขณะนั้นแลเป็นเวลาที่จะฝันขอถวายพระพร คนหลับ ๑ ท่านก็เข้านิโรธสมาบัติ ๑ จิตไม่หวั่นไหวจิตก้าวลงสู่ภวังค์ เมื่อเป็นดังนี้ นิमितก็ผ่านเข้าไปไม่ถึงจิตเหมือนแสงพระอาทิตย์ เมื่อมีเมฆหมอกเป็นต้นมาปิดบังเสียดส่องแสงมายังเราได้น้อยหรือไม่ถึงเลยจะนั้น ส่วนคนตื่นอยู่จิตขุ่นมัวไม่แน่วแน่ ไม่เป็นปรกติ นิमितก็เดินไปไม่ถึงจิตเช่นเดียวกัน

ม. นี่เธอ เบื้องต้น ท่ามกลางและที่สุดแห่งความหลับมีหรือไม่

น. มี คือขณะเมื่อร่างกายบางส่วนพักผ่อนหยุดการทำงานนี้เป็นเบื้องต้น ขณะเมื่อจิตหลับม่อไปจุจวนรลหลับนี้เป็นท่ามกลาง ขณะเมื่อหลับสนิทจิตก้าวลงสู่ภวังค์ นี่เป็นที่สุดแห่งความหลับ ขอถวายพระพร ท่ามกลางแห่งความหลับนั้นแล เป็นเวลาที่จะฝัน

ม. เข้าใจ

จบสุบินปัญหา

วรรคที่ ๕

ปัญหาที่ ๑

พระเจ้ามิลินท์ตรัสถามว่า ตุก่อนพระนาคเสน สัตว์ทุกจำพวกต่อเมื่อถึงวาระจึงตาย หรือว่าไม่ถึงวาระก็ตายเหมือนกัน

พระนาคเสนทูลตอบว่า ขอถวายพระพร ย่อมมีทั้ง ๒ ประเภท

ม. เป็นอย่างนั้นหรือเธอ

น. ขอถวายพระพร พระองค์เคยทอดพระเนตรเห็นผลไม้ซึ่งหล่นจากต้นบ้างหรือไม่

ม. ก็เคยเห็นอยู่บ้าง

น. ผลไม้ที่หล่นจากต้นนั้น ๆ ขอถวายพระพร มีแต่สุกอย่างเดียวหรือดิบก็มี

ม. สุกก็มีดิบก็มี

น. ผลที่สุกแล้วไม่มีปัญหา แต่ที่ยังดิบอยู่เป็นเพราะอะไรจึงหล่น

ม. เป็นเพราะถูกหนอนไช้บ้าง นกจิกกินเล่นบ้าง ถูกลมแรงพัดหล่นบ้าง

น. ขอดถวายพระพร นี่ก็เป็นเช่นเดียวกันนั้นแล ผู้ที่ตายโดยถึงอายุขัย ชื่อว่าตายโดยถึงวาระ ส่วนนอกจากนั้นจะตายเพราะเหตุไรก็ตามซึ่งนอกจากเพราะผลกรรม ชื่อว่าตายโดยยังมีถึงวาระ

ม. แต่ความเห็นของข้าพเจ้ามีอยู่ว่า จะตายเมื่อไรหรือเพราะประการไรก็ตาม ชื่อว่าตายโดยถึงวาระทั้งนั้น

น. ขอดถวายพระพร หาเป็นเช่นนั้นไม่ อาตมภาพจะแจงประเภทบุคคลที่ตายก่อนถึงวาระมาถวายเป็นตัวอย่าง คนทนความหิวไม่ไหวตาย ๑ คนทนความระหายไม่ไหวตาย ๑ คนถูกงูกัดตาย ๑ คนกินยาพิษตาย ๑ คนถูกไฟลวกตาย ๑ คนตกน้ำตาย ๑ คนถูกประทุษร้ายด้วยศาสตราวุธตาย ๑ คน ๗ จำพวกนี้แม้จะตายเมื่อมีอายุมากแล้ว ก็จัดว่ายังไม่ถึงวาระเพราะความตายนั้น ๆ เกิดขึ้นโดยอุบัติเหตุ ขอดถวายพระพรก็เหตุที่จะให้ความตายเกิดมีขึ้นนั้น มีอยู่ ๘ ประการ คือ

- ๑) เพราะโรคมืดมเป็นสมุฏฐาน
- ๒) เพราะโรคมืดเป็นสมุฏฐาน
- ๓) เพราะโรคมืดมเป็นสมุฏฐาน
- ๔) เพราะโรคมืดมเป็นสมุฏฐาน
- ๕) เพราะความเปลี่ยนแปลงของฤดู
- ๖) เพราะบริหารอิริยาบถไม่เสมอ
- ๗) เพราะความเพียรของผู้อื่น
- ๘) เพราะผลของบุญกรรม

ขอดถวายพระพร ผู้ที่ตายเพราะเหตุ ๗ ประการเบื้องต้นแม้แต่ประการใดประการหนึ่งชื่อว่าตายยังไม่ถึงวาระ ส่วนผู้ที่ตายเพราะเหตุประการที่ ๘ คือผลของบุญกรรม จัดว่าตายเพราะถึงวาระ

ม. ถ้าเธอเอาผลของบุญกรรมมาว่าเช่นนั้น ผู้ที่ตายโดยยังไม่ถึงวาระเป็นไม่มีแน่ เพราะเหตุแห่งความตายทั้ง ๗ ข้างต้นนั้น ก็จัดว่าเป็นผลอันหนึ่ง ๆ ของบุญกรรมทั้งสิ้น เพราะฉะนั้นจะตายด้วยประการไรก็ตาม ชื่อว่าตายโดยถึงวาระทั้งนั้น

น. อาตมภาพจะยกตัวอย่างมาเปรียบถวาย เหมือนไฟที่ดับเพราะสิ้นเชื้อ ชื่อว่าดับไปตามวาระมิใช่หรือ

ม. ใช่

น. ถ้าไฟยังลุกโชนอยู่ แต่เผอิญมีฝนตกลงมาจนไฟดับมอด นั้นจะชื่อว่าไฟดับตามวาระได้หรือไม่

ม. ไม่ได้

น. เป็นเพราะอะไร

ม. เป็นเพราะไฟยังมีเชื้ออยู่ ตามปกติก็ยังลุกต่อไปได้อีก แต่ที่ต้องดับลงในระหว่าง ก็เพราะถูกน้ำฝนตกลงมารด

น. ขอถวายพระพร ผู้ที่ตายเพราะเหตุ ๗ ประการเบื้องต้นนั้น ก็เป็นเช่นเดียวกับไฟที่ดับลงในระหว่างที่ยังมีเชื้ออยู่นั้น เพราะว่าถ้าไม่มีเหตุเช่นนั้น จรมานั้นทอนชีวิตลงในระหว่างแล้วอายุก็ย่อมจะยืนยาวต่อไปได้จนถึงอายุขัย ขอถวายพระพรเหตุนี้ผู้ที่ตายเพราะเหตุอย่างใดอย่างหนึ่งใน ๗ อย่างข้างต้นจึงจักว่ายังไม่ถึงวาระ ส่วนผู้ที่ตายเพราะผลของบุญกรรมตามมาสนอง และทั้งมีอายุเข้าปุนชราซึ่งนับว่าสิ้นเชื้อแล้ว จึงจักว่าตายโดยถึงวาระ

ม. เธอว่าชอบแล้ว

จบกาลากาลมรณปัญหา

ปัญหาที่ ๒

พระเจ้ามิลินท์ตรัสถามว่า ดูก่อนพระนาคเสน ปาฏิหาริย์ย่อมเกิดมีตรงที่ที่เฝ้าพระอรหันต์ทุกคราวไปหรือ

พระนาคเสนทูลตอบว่า ขอถวายพระพร บางคราวก็มีบางคราวก็ไม่มี

ม. ทำไมจึงเป็นเช่นนั้นเล่าเธอ

น. เพราะว่าปาฏิหาริย์จะมีขึ้นได้ ต้องต่อเมื่อบุคคล ๓ จำพวก ได้อธิษฐานให้มี

ม. บุคคล ๓ จำพวกนั้นได้แก่ใครบ้าง

น. ได้แก่ ๑) ตัวพระอรหันต์เอง ก่อนแต่นิพพานท่านได้อธิษฐานไว้ ด้วยมีความประสงค์จะอนุเคราะห์เทวดาและมนุษย์ทั้งหลาย

๒) เหล่าเทวดาพากันเอ็นดูพวกมนุษย์ จึงตั้งอธิษฐานด้วยมีความประสงค์จะให้พระสัทธรรมเป็นของน่าประคอง

๓) ผู้มีจิตศรัทธามีปัญญาแก้ล้าอธิฐาน

ขอถวายพระพร ถ้าในบุคคล ๓ จำพวกนี้ไม่มีใครได้อธิฐาน ปฏิหารียก็ย่อมไม่มี
จบปริณิพพานัน เจติเย ปฏิหาริยปัญหา

ปัญหาที่ ๓

พระเจ้ามิลินท์ตรัสถามว่า คุณ่อนพระนาคเสน คนทุกคนถ้าปฏิบัติที่ปฏิบัติชอบแล้ว
ย่อมได้บรรลุมรรคผลนิพพานด้วยกันทั้งนั้นหรือ

พระนาคเสนทูลตอบว่า ขอถวายพระพร ไม่ทั้งนั้นมีบางจำพวกซึ่งแม้จะปฏิบัติดี
สักเท่าไร ก็ไม่มีโอกาสที่จะได้บรรลุ

ม. พวกนั้นได้แก่ใครบ้าง

น. ขอถวายพระพร ได้แก่คนเหล่านี้ คือ-

- (๑) คนมิจชาติ
- (๒) คนกระทำอนันตริยกรรม ๕(๑) แม้อย่างใดอย่างหนึ่ง
- (๓) คนปลอมเพศเป็นพระภิกษุ
- (๔) พระภิกษุกลับไปถือลัทธิอื่นผิด
- (๕) คนประทุษร้ายนางภิกษุณี
- (๖) พระภิกษุต้องอาบัติสังฆาทิเสสแล้วไม่ได้อยู่กรรม
- (๗) คนบัณฑิตะว (กะเทย)
- (๘) คนอุกโตพยุชนก (คนปรากฏทั้ง ๒ เพศ)
- (๙) สัตว์เดียรฉาน
- (๑๐) เปรต
- (๑๑) เด็กอายุต่ำกว่า ๗ ขวบ

ม. สิบพวกข้างต้นนั้น ไม่ได้บรรลุมรรคผลนิพพานก็ตามที แต่เหตุไฉนเด็กอายุ
ต่ำกว่า ๗ ขวบ จึงไม่ได้บรรลุมรรคผลนิพพานเล่า

(๑) ข่ามารดา ๑, ข่าบิดา ๑, ข่าพระอรหันต์ ๑, ทำร้ายพระพุทธเจ้าถึงห้อพระโลหิต ๑, ทำ
สงฆ์ให้แตกจากกัน ๑,

น. เหตุว่าเด็กอายุเพียงเท่านั้น จิตยังไม่มีแนวความคิดที่จะให้เกิดความรู้สึกว่า ผลของความดีและความชั่วมีอยู่อย่างไร เมื่อไม่รู้จักผลก็ไม่เกิดความคิดที่จะให้สาวไปหาเหตุแห่งผลนั้น ๆ ได้ เมื่อเป็นเช่นนั้น กำลังใจก็มีไม่พอที่จะให้ก้าวไปหามรรคผลนิพพานได้

ม. เธอจงหาตัวอย่างมาเปรียบให้ฟัง

น. ภูเขาสิเนรุ บุรุษพึงพยายามใช้กำลังแรงของตนยกเอามา จะไหวหรือไม่

ม. ภูเขาใครจะไปยกไหวเล่าเธอ

น. ขอถวายพระพร นั่นเป็นเพราะอะไร

ม. เป็นเพราะกำลังมีไม่พอกับน้ำหนักแห่งภูเขา

น. นั่นแลฉันใด นี่ก็ฉันนั้นเหมือนกัน การที่เด็กอายุต่ำกว่า ๗ ขวบไม่ได้บรรลุ มรรคผลนิพพานนั้น ก็เพราะว่ากำลังใจมีไม่พอกับน้ำหนักแห่งมรรคผล นิพพาน เช่นเดียวกันแล ขอถวายพระพร พระโศคาปัตติผล สกทาคามีผล อนาคามีผล อรหัตตผล ทั้ง ๔ อย่างนี้กับพระ นิพพานเป็นธรรมที่ผลัดตมาจกเหตุคือมรรค ๔ ก็เมื่อเด็กอายุเพียงนั้นยังไม่มีความคิดที่จะหยั่งลง ไปสาวหาเหตุผลได้ทั้งนั้นแล้ว ไฉนเลยจะมีโอกาสได้บรรลุ มรรคผลนิพพาน ซึ่งเป็นเหตุและผล ของกันได้เลย ถึงว่าจะได้อบรมบารมีมาแก้แล้ว และได้ปฏิบัติดีปฏิบัติชอบเพียงไรก็ตาม ก็ ย่อมเป็นไปไม่ได้

ม. เธอว่าชอบแล้ว

จบเอกัจจาเนกัจจานัมมามากิสมขบัญญัติ

ปัญหาที่ ๔

พระเจ้ามิลินท์ตรัสถามว่า คุณก่อนพระนาคเสน พระนิพพานมีความสุขอย่างเดียว หรือว่ามีความสุขทุกข์ปนอยู่ด้วย

พระนาคเสนทูลตอบว่า ขอถวายพระพร พระนิพพานมีแต่ความสุขล้วน ไม่มีความทุกข์เจือปนเลย

ม. จะไม่เช่นนั้นสิเธอ ข้าพเจ้าสังเกตดูคนที่ยังมุ่งหวังพระนิพพาน ร่างกายลำบาก คือต้องตำรวมอริยาบถ ต้องระวัง ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ต้องขัดเกลากิจให้ผ่องใส เหล่านี้ล้วนแต่เป็นอาการแห่งความทุกข์ความลำบากทั้งนั้น ก็ถ้าพระนิพพานมีแต่ความสุขล้วน จริงดังเธอว่า กายวาจาใจของผู้มุ่งหวังพระนิพพานก็ไม่ต้องรับการทรมานเช่นนั้น เรื่องนี้แม้

มาคันทียปริพาชก ก็ได้กล่าวติเตียนพระพุทธเจ้าไว้ ซึ่งมีใจความว่า พระสมณโคตมไม่ได้รับความเจริญของโลกเลย

น. ขอถวายพระพร อาตมภาพขอทูลถามพระองค์บ้างว่า การเสวยราชสมบัติได้รับความสุขอย่างเดียวหรืออย่างไร

ม. ก็เป็นสุขนี่เธอ ไม่เห็นทุกข์ยากลำบากอะไร

น. กราวเมื่อปัจฉินตชนบทกำเริบ พระองค์ต้องเสด็จกรีธาทัพไปประทับแรมตามดงตามป่า ถูกเหลือบุงและลมแดดเบียดเบียนเป็นต้น ขอถวายพระพร นั่นเป็นความทุกข์มิใช่หรือ

ม. ก็เป็นความทุกข์สิเธอ แต่เรื่องนั้นเธอจะเอามาปนกับความสุขในราชสมบัติไม่ได้ เพราะการกระทำนั้น ๆ ทำเพื่อความมั่นคงในการหาความสุขในราชสมบัติต่างหาก

น. นั้นเด่นชัด ไฉนก็ฉนั้นเหมือนกัน การที่ต้องสำรวจอิริยาบถต้องระวัง ทา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ต้องขัดเกลาจิตใจให้ผ่องใส นั้น ก็เพื่อความมั่นคงในการแสวงหาความสุขคือ พระนิพพานเช่นเดียวกัน เพราะพระนิพพานเป็นธรรมชาติหมดจดจากเครื่องเศร้าหมองทั้งปวง เมื่อเป็นเช่นนั้นผู้มุ่งหวังพระนิพพานก็ต้องทำบุญชำระสันดานของตนให้ปราศจากบาป อันทำให้หม่นหมอง ล้างจนกายวาจาใจสะอาดหมดจดไม่ต้องกระทำการชำระล้างต่อไป เมื่อนั้นแลเป็นอันว่าได้ประสบสุขคือพระนิพพาน

ขอถวายพระพร เนื่องด้วยพระนิพพานหมดสิ้นมลทิน คือบาปกรรมอันเป็นต้นเหตุแห่งตัวทุกข์แล้วเช่นนั้นและ จึงมีแต่ความสุขล้วนไม่มีความทุกข์เจือปนเลย

ม. เธอว่าชอบแล้ว

จบนิพพานอรรถกถาวิสสภาวะปัญหา

ปัญหาที่ ๕

พระเจ้ามิถินที่ตรัสถามว่า ดูก่อนพระนาคเสน เธอจงแสดงรูปพรรณสัณฐาน หรือขนาดแห่งพระนิพพาน มาโดยเหตุโดยนัย หรือโดยอุปมา

พระนาคเสนทูลตอบว่า อาตมภาพแสดงถวายเช่นนั้นไม่ได้ เพราะพระนิพพานไม่มีตัวตน ไม่มีเหตุปัจจัย อย่างเดียวกับผู้ที่ถูกถามว่าปลาในทะเลมีเท่าไร แล้วตอบไม่ได้ ฉะนั้น ขอถวายพระพร แต่อาตมภาพยอมแสดงคุณแห่งพระนิพพานถวายได้โดยอุปมา

ม. แม่คุณแห่งพระนิพพาน ข้าพเจ้าก็ใคร่จะฟัง

น. ขอถวายพระพร พระนิพพานเปรียบเหมือนคอกบัว คือธรรมชาติคอกบัวน้ำไม่ติดอยู่ได้ฉันใด พระนิพพานก็ไม่มิกละติดอยู่ฉันนั้นแล

พระนิพพานเปรียบเหมือนน้ำ อธิบายว่า น้ำเป็นของเย็นดับเสียซึ่งความร้อนกระวนกระวาย ฉันใด พระนิพพานก็เป็นของเย็นดับความกระวนกระวายที่เกิดจากกิเลสเสียได้ฉันนั้น อนึ่งน้ำเป็นของบำบัดความระหายเสียได้ พระนิพพานก็ดับความคันรน ทะเยอทะยานเสียได้เช่นเดียวกัน

พระนิพพานเปรียบเหมือนยา อธิบายว่า ยามีคุณ ๓ อย่าง ๑) ให้คุณแก่ผู้ที่ถูกอสถิพิษขบกัด พระนิพพานก็ให้คุณแก่ผู้ที่ถูกกิเลสเบียดเบียนเช่นเดียวกัน ๒) คุณของยาบำบัดโรคให้หายได้ฉันใด พระนิพพานก็บำบัดโรคคือความทุกข์ให้หายได้ฉันนั้น และ ๓) คุณของยาช่วยป้องกันความตายได้ฉันใด พระนิพพานก็ป้องกันความตายได้ฉันนั้นเหมือนกัน

พระนิพพานเปรียบเหมือนคุณแห่งทะเล อธิบายว่า คุณแห่งทะเลมี ๔ คือ ๑) เป็นที่ไม่มีมีซากศพ พระนิพพานก็เป็นที่ไม่มีมีซากศพคือกิเลส ๒) ทะเลเป็นที่กว้างขวาง ไม่มีฝั่งเป็นที่กำหนด ไม่เต็มด้วยน้ำที่ไหลมาฉันใด พระนิพพานก็เป็นที่กว้างขวาง ไม่มีฝั่ง ไม่เต็มไปด้วยหมู่สัตว์ฉันนั้นเหมือนกัน ๓) ทะเลเป็นที่อยู่ของฝูงภูต พระนิพพานก็เป็นที่อยู่ของพระชินาสพเช่นเดียวกัน ๔) ทะเลเป็นที่เบิกบานด้วยระลอกคลื่นฉันใด พระนิพพานก็เบิกบานด้วยวิชาและวิมุตติฉันนั้นเหมือนกัน

พระนิพพานเปรียบเหมือนคุณของอาหาร อธิบายว่าธรรมชาติอาหารย่อมมีคุณอยู่ ๕ อย่าง คือ ๑) เป็นของนำอายุของสัตว์ให้ยืนยาวต่อไป ฉันใด พระนิพพานก็นำชราและมรณะออก ต่ออายุของสัตว์ให้ยืนยาวได้ฉันนั้น ๒) อาหารเป็นของบำรุงกำลังให้แข็งแรง พระนิพพานก็บำรุงกำลังฤทธิ์ได้เช่นเดียวกัน ๓) อาหารเป็นเครื่องเกิดพรรณแห่งสัตว์ ฉันใด พระนิพพานก็เป็นเครื่องเกิดพรรณคือคุณความดีของเหล่าสัตว์ฉันนั้น ๔) อาหารเป็นของดับความหิวได้ พระนิพพานก็ดับความทะเยอทะยานได้เช่นเดียวกัน ๕) อาหารเป็นของระงับความกระวนกระวายได้ฉันใด พระนิพพานก็ระงับความกระวนกระวายเพราะกิเลสได้ฉันนั้น

พระนิพพานเปรียบเหมือนคุณแห่งอากาศ อธิบายว่าคุณแห่งอากาศมี ๑๐ ประการคือ ๑) ไม่รู้จักเกิด, ๒) ไม่รู้จักแก่, ๓) ไม่รู้จักตาย, ๔) ไม่จุติ, ๕) ไม่กลับเกิดอีก, ๖) ใครข่มเหงหรือผลักเอาไปไม่ได้, ๗) ดำรงสภาพอยู่โดยไม่ต้องอาศัยอะไร, ๘) เป็นที่ฝูงนกบิน

ไปมาได้, ๘) ไม่มีอะไรมาทางกัน, ๑๐) ที่สุดไม่ปรากฏ, แม้พระนิพพานก็มีคุณ ๑๐ ประการ เช่นเดียวกันนี้แล

พระนิพพานเปรียบเหมือนแก้วมณี อธิบายว่า คุณแห่งแก้วมณีมี ๓ ประการ คือ ๑) เป็นของที่ใคร ๆ อยากได้, ๒) เป็นของปลื้มใจ, ๓) ทำให้เกิดความเจริญรุ่งเรือง, ขอถวายพระพร พระนิพพานก็มีคุณ ๓ ประการอย่างเดียวกับแก้วมณีนี้แล

พระนิพพานเปรียบเหมือนคุณแห่งไม้จันทน์แดง อธิบายว่า คุณแห่งไม้จันทน์แดง มี ๓ ประการ คือ ๑) เป็นของหาได้ยาก, ๒) เป็นของหอมยิ่ง, ๓) เป็นของควรยกย่องทั่วไป, พระนิพพานก็มีคุณเช่นเดียวกันกับไม้จันทน์แดงนี้แล

พระนิพพานเปรียบเหมือนคุณของเนยใส อธิบายว่าคุณของเนยใสมี ๓ อย่าง ๑) เป็นของมีสี, ๒) เป็นของมีกลิ่น, ๓) เป็นของมีรส, แม้พระนิพพานก็มีสีมีกลิ่นมีรสเช่นเดียวกันนี้แล

พระนิพพานเปรียบเหมือนคุณของยอดกุหลาบ อธิบายว่ายอดกุหลาบมีคุณ ๕ อย่าง ๑) เป็นที่สูง, ๒) เป็นที่ไม่หวั่นไหว, ๓) เป็นที่ยากจะขึ้นได้, ๔) พืชพรรณงอกขึ้นไม่ได้, ๕) พ้นจากความยินดีร้ายทุกอย่าง พระนิพพานก็มีคุณเช่นเดียวกับยอดกุหลาบนี้แล

จบนิพพานปัญหา

ปัญหาที่ ๖

พระเจ้ามิลินท์ตรัสถามว่า ดูก่อนพระนาคเสน คำที่เธอว่าพระนิพพานไม่ใช่ธรรม ล่วงแล้ว มิใช่ธรรมยังมาไม่ถึงและมีธรรมที่เกิดขึ้นในบัดนี้ นั่นก็ถ้าอย่างนั้นผู้ปฏิบัติจะทำอย่างไร คือจะทำให้แจ้งซึ่งพระนิพพานที่เกิดขึ้นแล้ว หรือจะให้พระนิพพานเกิดขึ้นเสียก่อน จึงจะทำให้แจ้ง

พระนาคเสนทูลตอบว่า ขอถวายพระพร หาเป็นเช่นพระองค์ตรัสถามนั้นไม่ แต่ว่าพระนิพพานที่ผู้ปฏิบัติชอบแล้วจะทำให้แจ้งมีอยู่

ม. เธอพูดฟังยากจริง ข้าพเจ้าไม่เข้าใจ

น. ขอถวายพระพร พระนิพพานเป็นธรรมสงบระงับมีความสุขอย่างประณีต ผู้ปฏิบัติชอบพิจารณาสังขารตามคำสอนของพระพุทธเจ้า ย่อมจะทำให้แจ้งซึ่งพระนิพพานนั้นได้ด้วยปัญญา ประหนึ่งศิษย์จะทำให้แจ้งซึ่งวิชาตามคำสอนของครู ฉะนั้น

ม. พระนิพพานจะกระทำให้แจ่มด้วยอาการอย่างไร

น. ขอดวายพระพร การที่จะกระทำพระนิพพานให้แจ้งนั้น ต้องพิจารณาความเป็นไปแห่งสังขารทั้งหลาย คำนึงถึงความเกิดดับ แล้วคำนึงเอาเป็นอารมณ์เฉพาะแต่ความดับอย่างเดียว เมื่อนั้นย่อมเกิดความหวาดกลัว เห็นสังขารเป็นไปกับด้วยโทษ เกิดความไม่สบายจิตความเร่าร้อนในกายขึ้น มีความเบื่อหน่ายในภพทั้ง ๓ คิดจะใคร่พ้นไปเสีย จึงพิจารณาสังขารหาทางที่จะให้พ้น ลำดับนี้จิตก็คำนึงเฉยอยู่ในที่สุดจิตอันได้ชื่อว่า อนุลोโมเกิดขึ้นในลำดับแห่งมโนทวารวาระอันตักท้วงก็เกิดขึ้นในขณะที่อริยมรรคจักเกิด

ขอดวายพระพร ผู้ที่ปฏิบัติได้เช่นนี้แลจึงจะกระทำพระนิพพานให้แจ้งได้

ม. เธอว่าชอบแล้ว

จบนิพพานสังขิจิณปัญหา

ปัญหาที่ ๗

พระเจ้ามิลินท์ตรัสถามว่า กูก่อนพระนาคเสน พระนิพพานตั้งอยู่ทางทิศไหน

พระนาคเสนทูลตอบว่า ขอดวายพระพร หาเป็นเช่นพระองค์ตรัสถามนั้นไม่

ม. ถ้าเป็นเช่นนั้น พระนิพพานก็เป็นอันไม่มี ผู้ที่พยายามกระทำพระนิพพานให้แจ้งก็ไร้ประโยชน์เปล่า ธรรมดานาย่อมเป็นที่ตั้งแห่งข้าวเปลือก ดอกไม้เป็นที่ตั้งแห่งกลินเป็นต้น เพราะฉะนั้นถ้าพระนิพพานมีจริงก็น่าจะมีที่ตั้งเช่นเดียวกัน

น. ขอดวายพระพร พระนิพพานมีอยู่จริง แต่ที่ตั้งแห่งพระนิพพานไม่มี อาตมภาพจะเปรียบดวาย ธรรมคาไฟตามปกติก็ไม่ปรากฏว่าตั้งอยู่ที่ไหน แต่เมื่อบุคคลเอาไม้มาสีกันเข้าไฟก็เกิดมีขึ้นได้ฉันใด แม้พระนิพพานก็ฉันนั้นเหมือนกัน คือไม่ปรากฏว่ามีที่ตั้ง แต่ว่าเมื่อบุคคลพยายามบำเพ็ญศีลสมาธิปัญญาให้แก่กล้าแล้ว พระนิพพานก็เกิดมีขึ้นได้เช่นไฟนั้นแล

ม. เมื่อที่ตั้งแห่งพระนิพพานไม่มีก็ข้างเกิด แต่ว่าฐานะที่บุคคลตั้งอยู่ได้ปฏิบัติปฏิบัติชอบ กระทำให้แจ้งซึ่งพระนิพพานมีอยู่หรือไม่

น. ขอดวายพระพร มีอยู่

ม. เธอจงชี้มาให้ฟัง

น. ขอดวายพระพร ฐานะนั้นก็คือศีล เมื่อบุคคลตั้งมั่นอยู่ในศีลแล้ว กระทำใจโดยอุบายอันแยบคาย แม้ว่าจะอยู่ในที่ใด ๆ ก็ย่อมจะกระทำให้แจ้งซึ่งพระนิพพานได้

ม. เธอว่าชอบแล้ว

จบนิพพานปัญฐานปัญหา

สนธยาปัญหาที่ ๘

พระเจ้ามิลินท์ตรัสถามว่า คุณก่อนพระนาคเสน เธอได้เห็นพระพุทธรูปเจ้าหรือไม่
พระนาคเสนทูลตอบว่า ขอถวายพระพร ไม่ได้เห็น

ม. อาจารย์ของเธอได้เห็นหรือไม่

น. อาจารย์ก็ไม่ได้เห็นเช่นเดียวกัน

ม. ถ้าเช่นนั้น พระพุทธรูปก็ไม่มี

น. อาตมภาพขอทูลถามพระองค์ก่อนว่า ปฐมกษัตริย์ของพระองค์มีหรือไม่

ม. มีสิเธอ

น. พระองค์เคยทอดพระเนตรเห็นพระองค์ท่านหรือไม่

ม. ไม่เคยเห็น

น. พวกราชบริพารของพระองค์ เคยเห็นหรือไม่

ม. ไม่เคยเห็นเหมือนกัน

น. ถ้าอย่างนั้น ปฐมกษัตริย์ของพระองค์ก็ไม่มี

ม. มีสิเธอ เพราะว่ายังมีเครื่องราชูปโภค คือเศวตฉัตร พระมหามงกุฏ ฉลอง
พระบาท วาลวิชนี พระขรรค์แก้วปรากฏเป็นพยานอยู่

น. นั้นแลฉันใด นึกฉันนั้นเหมือนกัน พระพุทธรูปเจ้ามีจริง เพราะยังมีโพธิปักขิย-
ธรรม ๓๗ ประการเป็นพยานปรากฏอยู่ ขอถวายพระพร ธรรม ๓๗ ประการเหล่านี้แลทำให้
อนุমানได้ว่า พระพุทธรูปเจ้ามีจริง และเป็นผู้ที่ฉลาดที่สุด

ม. เธอจงหาตัวอย่างมาเปรียบให้ฟัง

น. นายช่างก่อสร้าง จะต้องกะแผนผังวางรูปโครงพระนครให้มีโรงงานโรงมหรสพ
และถนนหนทาง เพื่อให้ผู้อยู่อาศัยได้รับสันติสุขทุกประการฉันใด แม้พระพุทธรูปก็ทรงสร้าง
ธรรมนครอันวิจิตรตระการตาขึ้นอย่างสวยงามและมั่นคง ด้วยมีศีลเป็นกำแพง มีหิริเป็นคู มี
ญาณเป็นขุมประตู่ มีวิริยะเป็นหอรบ มีศรัทธาเป็นเสาระเนียด มีสติเป็นนายประตู่ มีปัญญา
เป็นปราสาท มีพระสุตตันตปิฎกเป็นท้องสนาม มีพระอภิธรรมปิฎกเป็นถนนสามแพร่ง มีพระ
วินัยปิฎกเป็นศาล มีสติปัญญาน ๔ เป็นถนน

ขอถวายพระพร ในถนน ๔ สายนั้นพระพุทธรูปเจ้าเปิดร้านขายของต่างๆ เช่นร้าน
ดอกไม้ ร้านของหอม ร้านผลไม้ ร้านยาถอนพิษ ร้านยาแก้โรค ร้านขายน้ำอมฤต ร้านเครื่อง
แก้วและร้านขายของทุกชนิด

ม. เธอจึงเทียบร้านสินค้านั้น ๆ เป็นธรรมมาพึงเถิก

น. ขอถวายพระพร ร้านดอกไม้ได้แก่สัญญา ๑๐ ร้าน ของหอมได้แก่ศีล ร้านผลไม้ได้แก่พระอริยผล ๔ ร้านยาถอนพิษได้แก่พระอริยสัจ ๔ ร้านยาแก้โรคได้แก่โพธิปักขิยธรรม ๓๗ ร้านขายน้ำอมฤตได้แก่กายคตาสติ ร้านเครื่องแก้วได้แก่ศีล สมาริ ปัญญา วิมุติ วิมุติญาณทัสสนะ ปฏิสัมภีทาและโพชฌงค์

ร้านขายของต่างชนิดได้แก่เนวังกสตัตุศาสน์

ขอถวายพระพร ชาตีสัมปatti ธนสัมปatti อโรกยสัมปatti วรณสัมปatti ปัญญาสัมปatti มนุษย์สัมปatti ทิพยสัมปatti นิพพานสัมปatti เหล่านี้เป็นของที่พระพุทธเจ้าทรงเผยแผ่ไว้ในร้านขายของทั้งนั้น ผู้ปรารถนาสมบัตินั้น ๆ ต้องซื้อด้วยกระทำความเพียร ในการรักษาศีลเจริญสมาธิทำให้เกิดปัญญา

ขอถวายพระพร ชาวธรรมนกรนั้น ได้แก่เหล่าท่านผู้ทรงพระไตรปิฎก ผู้บริบูรณ์ด้วยศีลสมาธิปัญญา ผู้สมาทานธุดงค์ และท่านที่ได้บรรลุมรรคผลนิพพาน

ขอถวายพระพร ในธรรมนกรนั้น ผู้ที่เป็นเสนาคีคือ ท่านที่ทรงไว้ซึ่งญาณอันประเสริฐ ยังธรรมจักรให้เป็นไปอยู่เนื่อง ๆ

ผู้ที่เป็นปุโรหิต คือท่านที่มีฤทธิ์มาก ยากที่ใครจะผจญได้ สามารถแสดงอิทธิฤทธิ์ได้ต่าง ๆ

ผู้ที่เป็นผู้พิพากษา คือท่านที่มีความปรารถนาล้น วางอารมณ์อยู่ในระตุมคคุณ

ผู้ที่ทำให้พระนครให้สว่างไสว คือท่านที่ได้ทิพพจักขุ จลลิตในจุตูปาตญาณ

ผู้รักษาวรรณกร คือท่านที่เป็นพหูสูต ทรงเนวังกสตัตุศาสน์

ผู้จัดระเบียบธรรมนกร คือท่านผู้แตกฉานในพระวินัย

ผู้ขายดอกไม้ คือท่านที่มหาชนรักใคร่และปรารถนาอย่างยิ่ง

ผู้ขายผลไม้ คือท่านผู้ได้มรรคผลแล้วย่อมจำแนกผลนั้น ๆ แก่ผู้ปฏิบัติแม้เหล่าอื่น

ผู้ขายของหอม คือท่านผู้บริสุทธิ์ด้วยศีลคุณ

นักดื่มในธรรมนกรนั้น ล้วนแต่ท่านที่รื่นเริงในพระธรรมวินัย จะทำอะไรจะคิด ย่อมเกี่ยวด้วยรสคือพระธรรมทั้งนั้น

ผู้ดูแลธรรมนกร คือเหล่าท่านที่ประกอบความเพียรชวนช่วยแต่สิ่งที่เป็นประโยชน์

สุข

ผู้ที่เป็นครู ก็บอกกล่าวเฉพาะแต่นวักศัตถุศาสน์ตามอรรถ ตามพยัญชนะ ตามเหตุ
ตามนัย

เศรษฐีคือผู้ที่มั่งคั่งไปทั่วแล้วคือพระธรรม

ราชบัณฑิตคือผู้ฉลาดในการชี้แจงข้ออรรถธรรม

ขอถวายพระพร ตามที่อาตมภาพทูลถวายมานี้ ย่อมจะชี้ให้เห็นว่า ธรรมนครมีความ
วิจิตรพิสดารเพียงไร เหตุนี้ขอพระองค์ได้ทรงอนุমানธรรมนครกว่า นอกจากพระพุทธเจ้า ผู้
อื่นไม่มีใครสามารถจะสร้างและตั้งแต่งขึ้นได้ เพราะฉะนั้นพระพุทธเจ้าผู้สร้างสรรคธรรมนคร
จึงมีอยู่จริง อย่างเดียวกับพระองค์ทรงอนุমানในพระหฤทัย แล้วย่อมจะทรงทราบว่าทะเลมี
คลื่นและกว้างใหญ่ หรือทรงทราบว่า ภูเขาหิมพานต์เป็นภูเขาสูงสุด เป็นต้นฉะนั้น

ม. เธอว่าชอบแล้ว

จบอนุমানปัญหา

ปัญหาที่ ๕

พระเจ้ามิลินท์ตรัสถามว่า ตุก่อนพระนาคเสน ขรवासผู้อยู่ครองเรือน นอนระคน
อยู่ในหมู่บุตรภรรยา และกัศตรองของหอมได้ทุกอย่าง แต่ก็มีโอกาสได้บรรลุมรรคผลเหมือน
บรรพชิต เหมือนกันมิใช่หรือ

พระนาคเสนทูลตอบว่า ขอถวายพระพร ถ้าจะนับจำนวนก็เกือบจะไม่ถ้วน

ม. ถ้าเช่นนั้น เธอบวชและสมาทานธุดงค์เพื่อประโยชน์อะไร โรคภัยด้วยประการ
อื่นได้ จะต้องทรมานให้ขมคอทำไม เมื่อปฏิบัติชอบก็ได้บรรลุมรรคผลเช่นเดียวกัน ดังนั้น
อยู่เป็นขรवासจะมิสบายกว่าหรือ จะได้ไม่ต้องไปนอนแรมอยู่ในป่าสมาทานธุดงค์

น. ขอถวายพระพร ไม่เป็นเช่นนั้น อันการสมาทานธุดงค์ย่อมก่อปรกด้วยคุณ ๒๘
ประการ

- ๑) การเลี้ยงชีพดำเนินไปได้อย่างบริสุทธิ์
- ๒) ได้รับความสุข
- ๓) เป็นกิจหาโทษไม่ได้
- ๔) เป็นการบรรเทาทุกข์ของผู้อื่น
- ๕) หาภัยมิได้

- ๖) หาสิ่งจะเบียดเบียนมิได้
- ๗) นำแต่ความเจริญมาให้อย่างเดียว
- ๘) ปราศจากมายา
- ๙) ไม่มีความขุ่นมัว
- ๑๐) เป็นที่ป้องกันรักษา
- ๑๑) เป็นคุณที่ชนทั้งหลายปรารถนา
- ๑๒) เป็นการฝึกหัดตน
- ๑๓) เป็นการป้องกันศัตรูราช
- ๑๔) เป็นการเกื้อกูลแก่การสำรวม
- ๑๕) เป็นกิจที่พอเหมาะจะบำเพ็ญ
- ๑๖) ทำให้จิตใจสงบระงับ
- ๑๗) พ้นจากความเศร้าหมองใจ
- ๑๘) เป็นเหตุทำให้โรคหมดสิ้นไป
- ๑๙) เป็นเหตุทำให้โทษหมดสิ้นไป
- ๒๐) เป็นเหตุทำให้โมหะหมดสิ้นไป
- ๒๑) เป็นเหตุทำให้มานะหมดสิ้นไป
- ๒๒) เป็นเหตุกำจัดเสียซึ่งวิตก
- ๒๓) เป็นเหตุกำจัดเสียซึ่งความสงสัย
- ๒๔) เป็นเหตุกำจัดเสียซึ่งความเกียจคร้าน
- ๒๕) เป็นเหตุกำจัดเสียซึ่งความไม่ยินดี
- ๒๖) เป็นเหตุให้มีความอดทน
- ๒๗) มีคุณเหลือที่จะชั่งจะประมาณ
- ๒๘) เป็นเหตุให้ความทุกข์หมดสิ้นไป

ขอถวายพระพร ผู้สมาทานธุดงค์ ย่อมประกอบไปด้วยคุณ ๑๘ ประการ คือ

- ๑) มีมรยาทบริสุทธิ์ดี
- ๒) มีปฏิบัติเป็นสุจริต
- ๓) รักษากายทวารวจีทวารได้ดี

- ๔) มีจิตผ่องใส
- ๕) เป็นผู้ขยัน
- ๖) ระวังเสียซึ่งความกลัว
- ๗) สละเสียซึ่งอัตตานุกาหิณฺณิ
- ๘) ระวังเสียซึ่งความอาฆาตจองเวร
- ๙) มีจิตกอปรด้วยเมตตา
- ๑๐) อาหารที่จะบริโภคมีกำหนด
- ๑๑) มีจิตหนักในสัตว์ทั้งปวง
- ๑๒) รู้จักประมาณในการบริโภค
- ๑๓) ประกอบความเพียรของผู้ที่น้อย
- ๑๔) เป็นผู้ไม่มีความอาลัยในที่อยู่
- ๑๕) ที่ไหนสงบก็อยู่ที่นั่น
- ๑๖) มีความละเอียดต่อบาป
- ๑๗) ยินดีในทิวเวก
- ๑๘) เป็นผู้ไม่ประมาทเนื่อง ๆ

ขอถวายพระพร บุคคลจะสมทานรุดงค์ได้ต้องประกอบด้วยคุณสมบัติ ๑๐ ประการ

คือ

- ๑) มีศรัทธา
- ๒) มีหิริ ความละเอียดต่อบาป
- ๓) มีปัญญา
- ๔) มิใช่คนคดโกง
- ๕) รู้จักคุณของรุดงค์
- ๖) มิใช่คนโลเล
- ๗) เป็นคนไคร่ต่อการศึกษา
- ๘) มีการสมทานมั่นคง
- ๙) ไม่เป็นคนชอบยกโทษ
- ๑๐) มีจิตกอปรด้วยเมตตาพรหมวิหาร

ขอถวายพระพร อันผู้ที่จะกระทำให้แจ้งซึ่งมรรคผลนิพพานได้ ต้องเป็นผู้ได้
สมาทานธุดงค์มาเป็นปทัฏฐานก่อนเพราะว่าธุดงค์ย่อมทรงคุณมากอย่างประการ ถ้วนแต่ทำกาย
วาจาใจให้บริสุทธิ์ทั้งนั้น เหตุนี้จึงมีบุคคลบางจำพวกสมาทานธุดงค์ไม่ได้ ซึ่งมีประเภทดังนี้

- ๑) ผู้มีความปรารถนาลามก
- ๒) ผู้มีจิตวิชยาทำน
- ๓) ผู้มีปรกติกาล่าเท็จ
- ๔) ผู้มีความโลภจัด
- ๕) ผู้มุ่งลาภยศสรรเสริญ
- ๖) เป็นผู้ไม่ควรไม่เหมาะแก่การสมาทาน

ขอถวายพระพร อันธุดงค์นี้มี ๑๓ ประการ

- ๑) องค์แห่งผู้มีอันทรงผ้าบังสกุลเป็นวัตร
- ๒) องค์แห่งผู้มีอันทรงผ้าสามผืนเป็นวัตร
- ๓) องค์แห่งผู้มีอันเที่ยวบิณฑบาตเป็นวัตร
- ๔) องค์แห่งผู้มีอันเที่ยวบิณฑบาตตามแถว เป็นวัตร
- ๕) องค์แห่งผู้มีอันบริโภคน้ำในอาสนะเดียวเป็นวัตร
- ๖) องค์แห่งผู้มีอันบริโภคน้ำในบาตรเป็นวัตร
- ๗) องค์แห่งผู้ห้ามภักตร์ที่เขานำมาถวาย เมื่อภายหลังเป็นวัตร
- ๘) องค์แห่งผู้มีอันอยู่ในป่าเป็นวัตร
- ๙) องค์แห่งผู้มีอันอยู่โคนไม้เป็นวัตร
- ๑๐) องค์แห่งผู้มีอันอยู่ในที่แจ้งเป็นวัตร
- ๑๑) องค์แห่งผู้มีอันอยู่ในป่าช้าเป็นวัตร
- ๑๒) องค์แห่งผู้มีอันอยู่ในเสนาสนะ อันท่านจัดไว้อย่างไร
- ๑๓) องค์แห่งผู้มีอันนั่งเป็นวัตร

ขอถวายพระพร ผู้ที่สมาทานธุดงค์ ๑๓ ประการนี้แล้วย่อมถึงพร้อมด้วยคุณอัน
ประเสริฐ ๓๐ ประการ คือ

- ๑) มีจิตประกอบด้วยเมตตา
- ๒) กำจัดกิเลสเสียได้

- ๓) กำจัดความถือตัวเสียได้
- ๔) มีความเชื่อมั่นคง
- ๕) ได้รับความสุขอย่างละเอียด
- ๖) มีกลิ่นหอมไปด้วยศีล
- ๗) เป็นที่รักใคร่ของเทวดามนุษย์ทั้งหลาย
- ๘) ได้เป็นพระอริยเจ้า
- ๙) เทวดามนุษย์กราบไหว้บูชา
- ๑๐) หมั่นปฏิบัติสรวรเสริญ
- ๑๑) ไม่ติดอยู่ในโลก
- ๑๒) เป็นผู้พิจารณาเห็นภัยในโลกแม้เล็กน้อย
- ๑๓) ทำประโยชน์ให้แก่ชนทั่วไป
- ๑๔) มหาชนบูชาด้วยสักการะ
- ๑๕) เป็นผู้ไม่ติดที่อยู่ที่
- ๑๖) มีฌานเป็นวิหารธรรม
- ๑๗) เป็นผู้ช่วยเหลืออีกเลส
- ๑๘) ตักตักที่กักกันได้เด็ดขาด
- ๑๙) เป็นผู้มึนธรรมไม่กำเริบ
- ๒๐) เป็นผู้มึนที่อยู่อันจัดไว้โดยเฉพาะ
- ๒๑) เป็นผู้บริโภคน้ำที่หาโทษมิได้
- ๒๒) เป็นผู้พ้นแล้วจากกตติ
- ๒๓) เป็นผู้ไม่มีความสงสัย
- ๒๔) เป็นผู้มึนตนอาบแล้วด้วยวิมุตติ
- ๒๕) เป็นผู้มึนธรรมอันเห็นแล้ว
- ๒๖) เป็นผู้ไม่หวาดกลัวต่อสิ่งใดๆ
- ๒๗) เป็นผู้มึนสุขตอนขึ้นแล้ว
- ๒๘) เป็นผู้ถึงแล้วซึ่งความสิ้นไปแห่งอาสวะ
- ๒๙) เป็นผู้มึนสมบัติคือความสุขอย่างสุขุม เป็นวิหารธรรม

๓๐) เป็นผู้ถึงพร้อมด้วยสมณคุณทั้งปวง
ขอถวายพระพร อันผู้สมาทานธุดงค์ ๑๓ ประการ ย่อมกอบไปด้วยคุณอันประเสริฐ
มากประการเช่นนี้แล

ม. เธอแจ้งละเอียดจริง

จบชุดังคปัญหา

จบเมณฑกปัญหา

อุปมาถาปัญหาบหมาคิกา

พระเจ้ามิลินท์ตรัสถามว่า คุณก่อนพระนาคเสน ผู้ที่จะสำเร็จเป็นพระอรหันต์นั้น
พึงถือองค์กี่ประการ

พระนาคเสนทูลตอบว่า ขอถวายพระพร ผู้ที่จะสำเร็จเป็นพระอรหันต์ได้ พึงถือ
องค์ ๑ แห่งพาซึ่งมีเสียงอันพิลึก, องค์ ๕ แห่งไก่, องค์ ๑ แห่งกระแต, องค์ ๑ แห่ง-
แม่เสือเหลือง, องค์ ๒ แห่งพ่อเสือเหลือง, องค์ ๕ แห่งเต่า, องค์ ๑ แห่งปี, องค์ ๑
แห่งรวบปืน, องค์ ๒ แห่งกา, และองค์ ๒ แห่งลิง, นีวรรค ๑

อนึ่ง พึงถือองค์ ๑ แห่งเถาน้ำเต้า, องค์ ๓ แห่งบัว, องค์ ๒ แห่งพืช, องค์ ๑
แห่งไม้ขนาง, องค์ ๓ แห่งเรือ, องค์ ๒ แห่งเรือติดไสโครก, องค์ ๑ แห่งเสากระโดง,
องค์ ๓ แห่งคันหน, องค์ ๑ แห่งคนงาน, องค์ ๕ แห่งมหาสมุทร, นีวรรค ๒

อนึ่ง พึงถือองค์ ๕ แห่งแผ่นดิน, องค์ ๕ แห่งน้ำ, องค์ ๕ แห่งไฟ, องค์ ๕
แห่งลม, องค์ ๕ แห่งภูเขา, องค์ ๕ แห่งอากาศ, องค์ ๕ แห่งพระจันทร์, องค์ ๗ แห่ง
พระอาทิตย์, องค์ ๓ แห่งพระอินทร์, องค์ ๔ แห่งพระเจ้าจักรพรรดิ, นีวรรค ๓

อนึ่ง พึงถือองค์ ๑ แห่งปลวก, องค์ ๒ แห่งแมว, องค์ ๑ แห่งหมู, องค์ ๑
แห่งแมลงป่อง, องค์ ๑ แห่งพังพอน, องค์ ๒ แห่งสุนัขจิ้งจอก, องค์ ๓ แห่งเนื้อ, องค์
๔ แห่งโค, องค์ ๒ แห่งสุกรป่า, องค์ ๕ แห่งช้าง, นีวรรค ๔

อนึ่ง พึงถือองค์ ๗ แห่งราชสีห์, องค์ ๓ แห่งนกจากพราก, องค์ ๒ แห่งนกเงือก,
องค์ ๑ แห่งนกกระจอก, องค์ ๒ แห่งนกเค้า, องค์ ๑ แห่งนกตะขาบ, องค์ ๒ แห่งค่าง
ขาว, องค์ ๑ แห่งปลิง, องค์ ๓ แห่งงูสามัญ, องค์ ๑ แห่งงูเหลือม, นีวรรค ๕

อนึ่ง ฟังดีองค์ ๑ แห่งแมลงมม, องค์ ๑ แห่งทารกคุดนม, องค์ ๑ แห่งเต่า-
เหลือง, องค์ ๕ แห่งป่า, องค์ ๓ แห่งต้นไม้, องค์ ๕ แห่งเมฆ, องค์ ๓ แห่งแก้วมณี
องค์ ๔ แห่งพรานเนื้อ องค์ ๒ แห่งพรานเบ็ดองค์ ๒ แห่งช่างดาบ, นักรร ๖

อนึ่ง ฟังดีองค์ ๑ แห่งหม้อ, องค์ ๒ แห่งกาลักน้ำ, องค์ ๓ แห่งร่ม, องค์ ๓
แห่งนา, องค์ ๒ แห่งยาคับพิษงู, องค์ ๓ แห่งโกชนะ, องค์ ๔ แห่งนายขมังธนู, องค์ ๔
แห่งพระราช, องค์ ๒ แห่งนายประยู, องค์ ๑ แห่งหินบด^(๑) นักรร ๗

พระเจ้านิลินทรที่ตรัสว่า ชอบแล้ว

โณรสวรรคที่ ๑

ปัญหาที่ ๑

พระเจ้านิลินทรที่ตรัสตามว่า คุณอนพระนาคเสน ผู้ปฏิบัติต้องบำเพ็ญตนให้เทียบได้
กับองค์ ๑ แห่งพานั้น เป็นไฉน

พระนาคเสนทูลตอบว่า ขอถวายพระพร นิสสัยพ่าย่อมนอนได้ทุกแห่งไม่ว่าที่ไหน
และนอนไม่มากนัก จันใด ผู้ปฏิบัติก็ต้องบำเพ็ญตนจันนั้นเหมือนกัน คือต้องไม่เลือกที่นอน
ที่ใดจะให้ความสุขในการบริหารร่างกายได้ ก็นอนที่นั่น และนอนไม่มากนัก ทั้งต้องประกอบ
ความเพียรในที่ ๔ สถาน คือเพียรระวังไม่ให้บาปเกิดขึ้นในสันดาน เพียรละบาปที่เกิดขึ้นแล้ว
เพียรให้กุศลเกิดขึ้นในสันดาน เพียรรักษากุศลที่เกิดขึ้นแล้วไม่ให้เสื่อมไป ถังนัยแห่งพระพุทธ-
ภาษิตว่า ภิกษุมีความเพียรทั้งไว้ชอบมันคุกก่อนไม้ ไม่ประมาทเพียรพยายามอยู่ในปธานธรรม
๔ สถานนั้น

แม้พระสารีบุตรก็ได้กล่าวความข้อนี้นี้ไว้ว่า ภิกษุผู้บำเพ็ญเพียรจะต้องนั่งสมาธิพอสมควร
ควรแก้ความสบายและทำจิตให้แน่น

พระเจ้านิลินทรที่ตรัสว่า ชอบแล้ว

ปัญหาที่ ๒

พระเจ้านิลินทรที่ตรัสตามว่า คุณอนพระนาคเสน คำที่เธอว่าผู้ที่จะได้บรรลุมรรคผล
ต้องประกอบด้วยคุณสมบัติ อันเทียบได้กับองค์คุณแห่งไก่ ๕ ประการนั้น คืออย่างไร

ท่าน
(๑) ตามบทพินธุคามมีต่อไปอีก ๔ วรรค แต่ท่านกล่าวไว้เพียง วรรค ๑ และปัญหาที่ ๑

พระนาคเสนทูลตอบว่า ขอถวายพระพร ธรรมตาไก่

๑. เมื่อเวลายังมีอยู่ ก็ยังไม่บินลงหากิน

๒. พอสว่างก็บินลงหากิน

๓. จะกินอาหารก็ใช้เท้าเขี่ยเสียก่อน แล้วจึงจิกกิน

๔. กลางวันมีตาใสสว่าง เห็นอะไรได้ถนัด แต่เวลากลางคืนตาฟางคล้ายตาบอด

๕. เมื่อถูกเขาขว้างปา หรือถูกตะเพิดไม่ให้เข้ารัง ก็ไม่ทิ้งรังของตน นี่เป็นองค์คุณ
๕ ประการแห่งไก่

ขอถวายพระพร ผู้มุ่งมรรคผลจะต้องปฏิบัติตนให้ประกอบด้วยคุณสมบัติอันเทียบได้
กับองค์คุณเหล่านี้แลคือ

๑. เวลาเข้าบิณฑบาตที่อยู่และจัดตั้งเครื่องใช้สอยไว้ให้เรียบร้อย อาบน้ำชำระกายให้
สะอาด ธุชกราบไหว้ปูชนียวัตถุและวุฒิบาศ

๒. ครั้นสว่างแล้วจึงกระทำการหาเลี้ยงชีพตามหน้าที่แห่งเพศของตน

๓. พิจารณาก่อนแล้วจึงบริโภคอาหาร ตั้งพุทธภาษิตว่า ผู้บริโภคอาหารพึง
พิจารณาเห็นเหมือนคนบริโภคเนื่อบตรของตนในทางกันดาร แล้วไม่มัวเมา มุ่งแต่จะทรงชีวิต
ไว้เพื่อทำประโยชน์สุขของตนและผู้อื่น

๔. ตาไม่บอดก็พึงทำเหมือนตาบอด คือไม่ยินดีในร้ายดูจลาจลที่พระมหากษัตริย์
กล่าวไว้ว่า มีตาก็พึงเป็นเหมือนตาบอด มีหูได้ยินก็พึงเป็นเหมือนหูหนวก มีลิ้นเจรจาได้ก็
พึงเป็นเหมือนคนใบ้ มีกำลังก็พึงเป็นเหมือนคนอ่อนเพลีย เรื่องร้ายเกิดขึ้นก็พึงนอนนิ่งเสีย
เหมือนคนตายนอนเฉยอยู่ฉะนั้น

๕. จะทำอะไรไม่พึงละสติสัมปชัญญะ ประหนึ่งไก่ไม่ทิ้งรังฉะนั้น

ขอถวายพระพร ผู้ที่ปฏิบัติได้เช่นนี้แล จึงจะได้บรรลุมรรคผล

พระเจ้ามลิந்தตรัสว่า ชอบแล้ว

ปัญหาที่ ๓

พระเจ้ามลิந்தตรัสถามว่า ดูก่อนพระนาคเสน ผู้ปฏิบัติต้องถือองค์ ๑ แห่งกระต่าย
นั้น เป็นไฉน

พระนาคเสนทูลตอบว่า ขอถวายพระพร กระต่ายเมื่อมีศัตรูมารบกวน ก็พองหาง
ของตนเข้าท่อน้ำตื้นในใจ ผู้ปฏิบัติเมื่อกิเลสเกิดขึ้น ก็ต้องกระทำตนฉันนั้น คือพึงเจริญสติ-

ปฏิฐานต่อสักเกสทั้งหลาย ตั้งนัยภาษิตที่พระจุลบันถกกล่าวไว้ว่า เมื่อกิเลสอันเป็นเหตุกำจัด
ความดีเกิดขึ้น พึงฆ่ากิเลสเหล่านั้นเสียด้วยสติปฏิฐาน ๔
พระเจ้ามิลินท์ตรัสว่า เข้าใจละ

ปัญหาที่ ๔

พระเจ้ามิลินท์ตรัสถามว่า ลูกก่อนพระนาคเสน ผู้ปฏิบัติต้องถือองค์ ๒ แห่งพ่อ
เสียเหลืองนั้น เป็นไฉน

พระนาคเสนทูลตอบว่า ธรรมคาเสียเหลือง

๑. ย่อมซ่อนเร้นอยู่ในที่ลับ คอยตะครุบหมู่เนื้อกินเป็นอาหาร

๒. เนื้อที่ถูกมันตะครุบ ถ้าล้มลงข้างซ้ายมันก็ไม่กิน

ขอถวายพระพร ผู้ปฏิบัติก็ต้องประกอบด้วยองค์ ๒ เช่นเดียวกับพ่อเสียเหลืองนั้น
แล คือ

๑. ต้องอยู่ในที่อันสงัด เจริญภาวนาไปจนมีความชำนาญในภิญญา ๖ ถึงคำที่
พระธรรมสังคหการจารย์กล่าวไว้ว่า “เสียเหลืองย่อมซ่อนเร้นคอยตะครุบหมู่เนื้อกินจนโคพุทธร-
บุตรก็ต้องประพฤตินั้นนั้น คือเข้าไปสู่ที่สงบบำเพ็ญเพียรเจริญวิปัสสนาย่อมถือเอาผลสูงสุดได้
ฉะนั้น

๒. ไม่เพียงบริโภคโภชนาหารอันได้มาโดยทางที่ผิด คุดเสียเหลืองไม่กินเนื้อที่ล้มขวาง
ซ้ายฉะนั้น ถึงคำที่พระสาโลบุตรเถรกล่าวไว้ว่า “ถ้าข้าพเจ้าพึงฉันทมรูปายาสอันเกิดแต่การขอไม่
เป็นธรรมไซ้ อาชีวะของข้าพเจ้าก็จะถูกบั่นทอนตัดเสีย แม้ว่าไส้ของข้าพเจ้าจะต้องทะลักออก
มาถึงกะเสียชีวิต ข้าพเจ้าก็ยอมตายเสียดีกว่า”

พระเจ้ามิลินท์ตรัสว่า เธอฉลาดว่า

ปัญหาที่ ๕

พระเจ้ามิลินท์ตรัสถามว่า ลูกก่อนพระนาคเสน ก็ผู้ปฏิบัติต้องถือองค์ ๑ แห่งนาง
เสียเหลืองนั้น เป็นไฉน

พระนาคเสนทูลตอบว่า ขอถวายพระพร ประกิติของแม่เสียเหลืองย่อมตั้งครบกัแต่
หนเดียว แล้วก็ไม่เข้าใกล้ตัวผู้อื่นต่อไป ฉนโค ผู้ปฏิบัติก็พึงเห็นการเกิด การนอนอยู่ใน

ศรรัมมารดา การตาย เป็นภัยนำหาวาตกลัว เพราะเกี่ยวข้องกับทุกขเวทนาอย่างสาหัส แล้วทำใจ โดยอุบายอันชอบว่า เราจะพยายามไม่ให้ถือปฏิสนธิในภพต่อไปอีกฉนั้นนี้ ด้วยจะประพันธ์ที่ พระพุทธเจ้าตรัสไว้ในธนียโคปาลกสูตร ในสุตตนิบาตขุททกนิกายว่า เราตัดสังโยชน์ได้ตั้งเชือก ทำลายคันหาได้ตั้งเถาห้วถ้วนแล้ว จึงไม่ปฏิสนธิในครรภ์อีก ประการหนึ่งโคผู้สะบัดเชือกขาด แล้วหรือช้างทำลายปลอกหลุดแล้ว ไม่กลับมายังที่ผูกอีกฉนั้นนี้ คุณก่อนเทพ ถ้าท่านปรารธนา ก็ จงตกลงใจเถิด

พระเจ้ามิลินท์ตรัสว่า ชอบละ

ปัญหาที่ ๖

พระเจ้ามิลินท์ตรัสถามว่า คุณก่อนพระนาคเสน ผู้ปฏิบัติพึงถือองค์ ๕ แห่งเท่านั้น เป็นไหน

พระนาคเสนทูลตอบว่า ขอถวายพระพร ธรรมกาเท่า

๑. ย่อมอาศัยและเที่ยวไปในน้ำ
๒. จมอยู่ในน้ำ โผล่หัวขึ้นมาพบเห็นอะไรเข้า ก็กลับจมลงไปเสีย เพื่อมิให้ใครเห็น
๓. ครั้นขึ้นมาจากน้ำแล้ว ไม่เห็นอะไร ก็ตากกายอยู่ที่ชายหาด
๔. ชุกคินลงไปมุดตัวซ่อนอยู่ในที่สงัด
๕. เมื่อคลานไป ถ้าเห็นมนุษย์หรือสัตว์ หรือได้ยินเสียงก็หคอ้วยะทั้ง ๕ ถือ เท้า ๔ ศีรษะ ๑ เข้าในกระตองของตนคอยระวังตัวหยุดนิ่งอยู่

ขอถวายพระพร ผู้ปฏิบัติพึงกอดปรด้วยองค์คุณเช่นเดียวกับเท่านั้นแล คือ

๑. พึ่งแผ่เมตตาคิดอันเยือกเย็น ตั้งใจให้เป็นประโยชน์แก่สัตว์โลกทุกถ้วนหน้า มิได้พยายามทอฆาตจองเวร ค้ำรังมั้นอยู่ในพรหมวิหาร
๒. เมื่อกิเลสเกิดขึ้น ก็พึงข่มใจให้จมลงในอารมณ์ตั้งกระแสน้ำ ยึดอารมณ์ไว้ให้ มั่น ไม่ให้สรรพกิเลสเข้ามาท่วมทับได้

๓. นำจิตออกจากกิริยาเย็นดินนั่งนอน พึ่งผึ่งไว้ในสัมมปปธาน ๔

๔. ไม่มุ่งหวังลาภสักการะและคำสรรเสริญ แล้วพึงอยู่ในที่อันสงัด ตั้งภาวนิตที่ พระอุปเสนวงศ์นตบุตรกล่าวไว้ว่า ภิกษุพึงเสพเสนาสนะอันสงบปราศจากเสียงกึกก้อง อันเป็นที่อยู่อาศัยแห่งเนื้อร้าย เพราะเหตุแห่งการหลีกเว้น

๕. เมื่อทวารหลงไปในกามารมณ อันเป็นที่ตั้งแห่งความกำหนัดยินดี ก็ปิดบานประตู คือสำรวมอินทรีย์เสียแล้วสะกดใจให้มีสังวร เป็นผู้มีสติสัมปชัญญะนึ่งรักษาสมณธรรม จุฑพุทธภษิตในสภากวรวรคสังยุตตนิกายว่า ภิกษุพึงประคองใจมิให้ตกอยู่ในวิตก ไม่ติดพันด้วยคันทหาและทิลุไม่เบียดเบียนผู้อื่น กับสนิทไม่กลัวข้อนขอใคร ๆ จุฑเท่าหคคีระษะและเท่าเข้าในกระตองของตน ฉะนั้น

พระเจ้ามิลินท์ตรัสว่า น้าฟัง

ปัญหาที่ ๗

พระเจ้ามิลินท์ตรัสถามว่า กูก่อนพระนาคเสน ผู้ปฏิบัติต้องถือองค์ ๑ แห่งป็นนั้น เป็นไฉน

พระนาคเสนทูลตอบว่า ขอถวายพระพร ปีย่อมคล้อยเสียงไปตามลมคนเป่าจันใด ผู้ปฏิบัติก็ต้องเป็นฉนั้นนั่น ก็ต้องปฏิบัติตามแนวคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า จุฑภษิตที่พระราหุลกล่าวไว้ว่า ท่านทั้งหลาย จงอนุวัติตามคำสั่งสอนของพระชินสีห์อันมีองค์ ๘ ตั้งอยู่ในกรรมอันหาโทษมิได้ทุกเมื่อแล้วพยายามบำเพ็ญความดีให้ยิ่ง ๆ ขึ้น

พระเจ้ามิลินท์ตรัสว่า เห็นด้วยละ

ปัญหาที่ ๘

พระเจ้ามิลินท์ตรัสถามว่า กูก่อนพระนาคเสน ผู้ปฏิบัติต้องถือองค์ ๑ แห่งวางป็นนั้น เป็นไฉน

พระนาคเสนทูลตอบว่า ขอถวายพระพร อันวางป็นเมื่อนายช่างถากตีแล้ว ย่อมโน้มไปตามลำป็นจนถึงปลายป็น คล้อยตามไปแนบเนียนดี จันใด ผู้ปฏิบัติก็ต้องอนุโลมไปตามผู้ใหญ่ไม่ขัดขวางท่าน ฉนั้นนั่น แม้พระพุทธภษิตในวิฐฐาตกก็มีอยู่ว่า นักปราชญ์ย่อมอนุโลมตามกระแสพระรชโองการ ไม่ขัดขืนคล้อยไปตามจุจรางป็นยีนไปตามตัวป็นหรือเหมือนปีกล้อยเสียงไปตามผู้เป่า ฉะนั้น นักปราชญ์จึงอยู่ในรชสำนักได้

พระเจ้ามิลินท์ตรัสว่า ชอบละ

ปัญหาที่ ๕

พระเจ้ามิลินท์ตรัสถามว่า ตุก่อนพระนาคเสน ผู้ปฏิบัติต้องถือองค์ ๒ แห่งกันนี้เป็นไหน

พระนาคเสนทูลตอบว่า ขอถวายพระพร กาเป็นสัตว์รังเกียจต่ออันตราย คอยระมัดระวังตัวเที่ยวไป จันใด ผู้ปฏิบัติต้องเป็นจันนั้น คือพึงระวังเกียจต่อความชั่ว มีสติมั่นคง สำรวมอินทรีย์อยู่ทุกอิริยาบถ

อนึ่ง กาเมื่อได้อาหารอย่างหนึ่งอย่างใดแล้ว ก็ร้องเรียกพวกญาติมากินด้วย แม้ผู้ปฏิบัติก็ต้องทำตนเป็นจันนั้น

พระเจ้ามิลินท์ตรัสว่า ดีละ

ปัญหาที่ ๑๐

พระเจ้ามิลินท์ตรัสถามว่า ตุก่อนพระนาคเสน ผู้ปฏิบัติต้องถือองค์ ๒ แห่งกันนี้เป็นไหน

พระนาคเสนทูลตอบว่า ขอถวายพระพร นิสัยลิง

๑. เมื่ออยู่ย่อมอยู่ในที่อันควร เช่นร่มไม้ใหญ่ ๆ ซึ่งมีกิ่งก้านปกคลุมป้องกันภัยทั้งหลายได้ จันใด ผู้ประกอบความเพียรก็ต้องเป็นจันนั้นเหมือนกัน คือต้องอาศัยกัลยาณมิตร ผู้มีความละเอียดมีศีลเป็นที่รัก มีธรรมอันงามเป็นต้นจะนั้น

อนึ่ง ลิง เมื่ออาศัยอยู่ที่ต้นไม้ใด ถ้าหลับก็หลับอยู่ที่ต้นไม้ที่นั้นตลอดคืนยังรุ่ง จันใด ผู้ประกอบความเพียรก็ต้องมุ่งอาศัยอยู่ในป่า ยืน เดิน นั่ง นอนอยู่ในราวบ้านนั้นแล เจริญซึ่งสติปัญญาอยู่เนื่อง ๆ จะนั้น แม้พระสารีบุตรเถรเจ้าก็ได้กล่าวไว้ว่า ภิกษุจงกรม ยืน เดิน นั่ง นอนในราวป่า ย่อมสง่างาม เพราะว่าการเช่นนั้นพุทธานุภาพอันดีย่อมสรรเสริญ

พระเจ้ามิลินท์ตรัสว่า ชอบแล้ว

ลาุลตาวรรคที่ ๒

ปัญหาคี ๑

พระเจ้ามิลินท์ตรัสถามว่า ดูก่อนพระนาคเสน ผู้ปฏิบัติต้องถือองค์หนึ่งเถาน้ำเต้านั้น เป็นไฉน

พระนาคเสนทูลตอบว่า ขอถวายพระพร เถาน้ำเต้าย่อมเลื้อยเกาะไปบนหญ้า หรือบนต้นไม้ แล้วย่อมงอกงามทีนั้น ๆ ฉนั้นใด ผู้ประกอบความเพียร ใครจะบำเพ็ญให้งอกงามขึ้น ก็ต้องเป็นฉนั้นนั่น คือตั้งใจยึดพระอรหัตต์เป็นอารมณ์ แม้พระสารีบุตรก็ได้กล่าวไว้ว่า เมื่อใคร่ต่อพระอรหัตต์ผลก็พึงหวังอารมณ์เจริญอเสขผลเช่นเดียวกับเถาน้ำเต้ายึดเหนี่ยวไปบนหญ้าเป็นต้นแล้วเลื้อยเรื่อยไปฉนั้น

พระเจ้ามิลินท์ตรัสตอบว่า ชอบแล้ว

ปัญหาคี ๒

พระเจ้ามิลินท์ตรัสถามว่า ดูก่อนพระนาคเสน ผู้ปฏิบัติต้องถือองค์ ๓ แห่งวันนั้น เป็นไฉน

พระนาคเสนทูลตอบว่า ขอถวายพระพร ธรรมชาติของบัว

๑. ย่อมเกิดและงอกงามในน้ำ แต่น้ำก็หาได้ติดไปในใบบัวไม่
๒. เมื่อไหลขึ้นจากน้ำก็ลอยอยู่
๓. ต้องลมแม้เล็กน้อยก็สะบัดใบแกว่งไปมา

ขอถวายพระพร ผู้ปฏิบัติก็ต้องทำตนให้ประกอบด้วยคุณสมบัติอันเทียบได้กับองค์คุณทั้ง ๓ นั้น คือ

๑. เป็นผู้ไม่ติดอยู่ในตระกูล และลาภยศสุขสรรเสริญเป็นต้น
๒. ครอบงำเสียซึ่งโลกธรรมทั้งปวง แล้วลอยอยู่ ณ โลกุตระธรรม
๓. กระทำความสำรวมในกิเลสทั้งหลายแม้มีประมาณน้อย เห็นกิเลสแม้เล็กน้อยเป็นเหตุหวั่นหวาด จุจพุทธภาษิตว่าภิกษุมีปรกติเห็นภัยในโทษทั้งหลาย สมาทานศึกษาอยู่ในสิกขาบท

พระเจ้ามิลินท์ตรัสว่า ดีละ

ปัญหาที่ ๓

พระเจ้ามิลินท์ตรัสถามว่า ตุก่อนพระนาคเสน ผู้ปฏิบัติต้องถือองค์ ๒ แห่งพีชนั้น เป็นไฉน

พระนาคเสนทูลตอบว่า ขอถวายพระพร ธรรมชาติของพืชพันธุ์ข้าว

๑. แม้มีประมาณน้อย แต่เมื่อได้หว่านไว้ในเนื้อนาอันดี และฝนเชยอยู่เนื่อง ๆ พีชนั้นก็ย่อมงอกงามและให้ผลมากมาย

๒. เมื่อหว่านลงในนาที่ได้แผ้วถางดีแล้ว ย่อมงอกงามโดยเร็ว

ขอถวายพระพร ผู้ปฏิบัติต้องทรงคุณสมบัติอันเทียบได้กับองค์ทั้ง ๒ ของพืชพันธุ์นั้น คือ

๑. ประกอบด้วยศีลรักษากายวาจาให้เรียบร้อย เมื่อรักษาดีแล้วย่อมเป็นปฏิบัติที่สามารถให้ผลมากมาย นับแต่มนุษย์สมบัติ สวรรค์สมบัติ และเป็นปัจจัยให้ได้นิพพานสมบัติ

๒. จงปล่อยใจไปในเนื้อที่ที่ดี กล่าวคือสติปัญญา ๔ พิจารณาเห็นตามความเป็นจริง จนได้ความสงบใจและเกิดปัญญา ซึ่งเป็นเหตุนำมาซึ่งผลถึงมโดยฉับพลัน ดังวณะประพันธ์ที่พระอนุรุทธเจ้ากล่าวไว้ว่า พืชที่หว่านลงในเนื้อนาอันดีย่อมงอกงาม และผลแห่งพีชนั้นย่อมยังชาวนาให้ยินดีฉันทิ จิตเมื่อผู้ประกอบความเพียรชำระดีแล้ว ก็ย่อมเจริญในนา คือสติปัญญา ๔ ฉะนั้น

พระเจ้ามิลินท์ตรัสว่า เข้าใจละ

ปัญหาที่ ๔

พระเจ้ามิลินท์ตรัสถามว่า ตุก่อนพระนาคเสน ผู้ปฏิบัติต้องถือองค์ ๑ แห่งไม้ขนานนั้น เป็นไฉน

พระนาคเสนทูลตอบว่า ขอถวายพระพร อันไม้ขนานย่อมงอกคุดอยู่ใต้ดิน เมื่อแก่ตัวเต็มที่แล้ว จึงงอกพ่นดินขึ้นมาสูงตั้ง ๑๐๐ ศอกบ้าง ยิ่งกว่านั้นบ้าง ฉันทิ ผู้ปฏิบัติก็ต้องยังสามัญญผล ๔ ปฏิสัมภิกา ๔ อภิญา ๖ และสมณธรรมทั้งสิ้น ให้เต็มในสุญญาการ ฉันทิ

พระราหุลเถระเจ้าได้กล่าวความข้อนั้นไว้ว่า ต้นขนานย่อมงอกคุดอยู่ใต้ดิน ครั้นรากแก่เต็มที่แล้ว ลำต้นก็ขำเรกคุดงอกขึ้นมาในวันเดียวตั้ง ๑๐๐ ศอก ฉันทิ ผู้ประกอบความเพียรก็ต้องเป็นฉันทิเหมือนกัน คือเจริญรุ่งเรืองในสุญญาการอันเป็นภายในเช่นกัน

พระเจ้ามิลินท์ตรัสว่า ดีละ

ปัญหาที่ ๕

พระเจ้ามิลินท์ตรัสถามว่า คุณก่อนพระนาคเสน ผู้ปฏิบัติต้องถือองค์ ๓ แห่งเรือนั้น เป็นไฉน

พระนาคเสนทูลตอบว่า ธรรมคาเรื่อ

๑. ย่อมพาคนให้ข้ามไปถึงฝั่งได้
๒. ย่อมทนทานต่อกำลังคลื่นลมที่มากกระทบ
๓. ย่อนแล่นไปได้ในมหาสมุทรอันลึกซึ่งไม่มีที่สิ้นสุด

ขอถวายพระพร ผู้ปฏิบัติต้องกระทำตนให้เทียบได้กับองค์ทั้ง ๓ ของเรือนั้น คือ

๑. เรือขนส่งตัวในมนุษย์โลก และเทวโลก ให้ข้ามถึงฝั่งด้วยความพร้อมเพรียงแห่งคุณธรรมคืออาจารย์คุณ และวัตรปฏิบัติ

๒. ออกกล่นต่อกำลังแห่งกิเลส คือ โลกธรรม ๘ ประการ จุเรือทนทานต่อระลอกคลื่นฉะนั้น

๓. รอบรู้ซึ่งจตุรวิสัยอันมีปริวิต ๓ อากา ๑๒ และชวนชวายุซึ่งบารมีธรรมอันจะข้ามซึ่งเสียซึ่งสัญญา คุณนาว่าแล่นไปในมหาสมุทรไม่มีภัยฉะนั้น ดังพุทธประพันธ์ภาษิตว่า ภิษุทั้งหลายเมื่อท่านจะคิด พึงคิดว่า นีทุกข์ นีเหตุแห่งทุกข์ นีความดับทุกข์ นีหนทางดับทุกข์

พระเจ้ามิลินท์ตรัสว่า ดีละ

ปัญหาที่ ๖

พระเจ้ามิลินท์ตรัสถามว่า คุณก่อนพระนาคเสน ผู้ปฏิบัติต้องถือองค์ ๒ แห่งเรือที่ติดโสโครกนั้น เป็นไฉน

พระนาคเสนทูลตอบว่า ธรรมคาเรื่อ

๑. เมื่อเกยโสโครกในมหาสมุทรย่อมติดแน่น

๒. ย่อมจมถึงอยู่ในน้ำลึก มิได้เลื่อนไปที่อื่น ขอถวายพระพร ผู้ปฏิบัติต้องเป็นเช่นเดียวกับเรือ คือ

๑. ต้องทอจิตใจให้ติดอยู่ในการกำจัดกิเลส

๒. ต้องทำใจไม่ให้เลื่อนลอยไปตามอิฏฐารมณ์และอนิฏฐารมณ์ ตั้งภาวนิตที่พระสารีบุตรเถรเจ้าได้กล่าวไว้ว่าเรือเกยโสโครกย่อมจมต้งอยู่ในมหาสมุทร ลอยขึ้นไม่ได้ จันใด ท่านทั้งหลายก็จงเป็นจันนั้น คืออย่าติดอยู่ในลาภสักการะจงต้งอยู่ในธรรมเถิด

พระเจ้ามิลินท์ตรัสว่า เข้าใจละ

ปัญหาที่ ๗

พระเจ้ามิลินท์ตรัสถามว่า คุณก่อนพระนาคเสน ผู้ปฏิบัติต้องถือองค์ ๑ แห่งเสากะโถงนั้น เป็นไฉน

พระนาคเสนทูลตอบว่า ขอถวายพระพร เสากะโถงย่อมทรงไว้ซึ่งเชือก สายระยาง รอก ใบ จันใด ผู้ปฏิบัติก็ต้องทรงไว้ซึ่งสติสัมปชัญญะ ทุกอิริยาบถจันนั้น เรื่อนี้แม้พระพุทธรเจ้าก็ตรัสไว้ว่า ภิกษุทั้งหลาย พวกเธอพึงมีสติสัมปชัญญะอยู่ทุกอิริยาบถ

พระเจ้ามิลินท์ตรัสว่า ชอบละ

ปัญหาที่ ๘

พระเจ้ามิลินท์ตรัสถามว่า คุณก่อนพระนาคเสน ผู้ปฏิบัติต้องถือองค์ ๓ แห่งต้นหนนั้น เป็นไฉน

พระนาคเสนทูลตอบว่า ขอถวายพระพร ต้นหนมีคติดังนี้คือ

๑. ขณะเมื่อเรือแล่นต้องไม่ประมาททั้งกลางวันกลางคืน

๒. ต้องรู้หนทางที่ปลอดภัย และทางที่ฝ่าอันตราย

๓. ระวังเข็มทิศมิให้ผู้อื่นแตะต้อง แม้ผู้ปฏิบัติก็ต้องทำตนเช่นเดียวกับต้นหนนี้ คือ

๑. พึงเป็นผู้ไม่ประมาทอยู่เนื่องนิตย์ กำหนดจิตโดยโยนิโสมนสิการ ตั้งพุทธรภาวนิต

บรรหารว่า ท่านทั้งหลายจงเป็นผู้ยั้งติในความไม่ประมาท จงรักษาคิดไว้เนื่อง ๆ จงพยายามยกตนขึ้นจากวัฏสงสาร จงข้ายกตนขึ้นจากเบือกทมจะนั้น

๒. พึงรู้แจ้งซึ่งธรรมเป็นกุศล อกุศล มีโทษ ไม่มีโทษ

๓. พึงสำรวจจิตมิให้ฟังซ่านไปตามอารมณ์ จุพุทธรภาวนิตในสังยุตนิคายว่า ภิกษุทั้งหลาย ท่านทั้งหลายอย่าได้ตรึงถึงอกุศลวิตกทั้ง ๓ แม้แต่อย่างใดอย่างหนึ่ง

พระเจ้ามิลินท์ตรัสว่า ดีละ

ปัญหาที่ ๙

พระเจ้านิลินท์ตรัสถามว่า ดูก่อนพระนาคเสน ผู้ปฏิบัติต้องถือองค์ ๑ แห่งคนงานนั้น เป็นไหน

พระนาคเสนทูลตอบว่า ขอถวายพระพร อันคนงานที่ขี้ขลาดขี้กลัวว่า คนเราทำงานก็ด้วยหวังค่าจ้างและหวังให้ได้มาก เมื่อเป็นเช่นนั้น เราก็ไม่ควรประมาทและไม่ควรเกียจคร้านจนใด แม้ผู้ปฏิบัติก็ต้องคิดว่า เมื่อเราพิจารณาร่างกายอันประกอบด้วยมหาธาตุรูปทั้ง ๔ นี้ จักเป็นผู้ไม่ประมาท มีสติอยู่เนื่องนิตย์ มีจิตมั่นคง แล้วย่อมพ้นจากความทุกข์ทั้งหลาย ถึงภพชาติที่พระสารีบุตรเถรเจ้ากล่าวไว้ว่า ท่านทั้งหลายจงพิจารณากำหนดรูปร่างกายนี้บ่อย ๆ เมื่อรู้จริงแล้ว จักทำที่สุดแห่งกองทุกข์ได้

พระเจ้านิลินท์ตรัสว่า ชอบละ

ปัญหาที่ ๑๐

พระเจ้านิลินท์ตรัสถามว่า ดูก่อนพระนาคเสน ผู้ปฏิบัติต้องถือองค์ ๕ แห่งพระมหาสมุทรรนี้ เป็นไหน

พระนาคเสนทูลตอบว่า ขอถวายพระพร ธรรมตามมหาสมุทรร

๑. ย่อมไม่ปะปนด้วยซากศพ
๒. ย่อมทรงไว้ซึ่งขุมแก้วทั้งหลาย
๓. ย่อมอยู่ร่วมด้วยภูตใหญ่ ๆ
๔. แม่น้ำจะไหลมาสักเท่าไร ก็ย่อมไม่ล้นไปได้
๕. ย่อมไม่เต็มด้วยน้ำซึ่งไหลมาแต่ที่ต่าง ๆ

ขอถวายพระพร ผู้ปฏิบัติต้องบำเพ็ญตนเช่นเดียวกับมหาสมุทรรนี้แล คือ

๑. ไม่ปะปนด้วยความชั่วทั้งหลาย
๒. ได้แก้ววิเศษคือมรรคผล นิพพาน แล้วปกปิดไว้
๓. ต้องอาศัยพระมหาวิบุลย ผู้ประกอบด้วยคุณสมบัติต่าง ๆ
๔. ไม่ก้าวล่วงสิกขาบทเพราะเหตุแห่งอภิวรรณม์ ดังพุทธภาษิตว่า พระมหาสมุทรร

ย่อมเปี่ยมด้วยน้ำ แม้สาวกของเราก็มิได้ก้าวล่วงสิกขาบท แม้เพราะเหตุแห่งชีวิตเช่นเดียวกัน

๕. แม้ฟังอยู่ซึ่งอุเทศเป็นต้น ก็มีรู้อิม จุพพุทธภาษิตโนมหาสุตโสมชาคกว่า บัณฑิต
ย่อมฟังคำที่เป็นสุภาษิตไม่รู้อิม เพราะคำเป็นสุภาษิต เปรียบเหมือนไฟไหม้หญ้าหรือไม้จะนั้น
พระเจ้ามิลินท์ตรัสว่า ดีละ

จบวรรคที่ ๒

จกกวัตติวรรคที่ ๓

ปัญหาที่ ๑

พระเจ้ามิลินท์ตรัสถามว่า ดูก่อนพระนาคเสน ผู้ปฏิบัติต้องถือองค์ ๕ แห่งแผ่นดิน
เป็นไหน

พระนาคเสนทูลตอบว่า ขอถวายพระพร ธรรมดาแผ่นดิน

๑. ใครจะเอาของหอมก็ตาม เหม็นก็ตาม ทั้งลงไปแผ่นดินคงเฉยเป็นปรกติ
๒. ไม่มีเครื่องทบแต่ง แต่ก็อบอวลไปด้วยกลิ่นของตนเอง
๓. เป็นของไม่มีช่องไม่มีโพรง หนาที่บกว้างขวาง
๔. แม้ทานไว้ซึ่งต้นไม้ภูเขา ก็ไม่มีความย่อท้อ
๕. ไม่ยินดียินร้ายต่ออะไรทั้งสิ้น

ขอถวายพระพร ผู้ปฏิบัติต้องบำเพ็ญตนเช่นเดียวกับแผ่นดินนี้และ กล่าวคือ

๑. ต้องทำจิตใจให้เพิกเฉยในอภิวรรณและในอนิวัตรณ
๒. ไม่ต้องทบแต่งกาย แต่ก็หอมหวานไปด้วยกลิ่นคือศีลของตน
๓. ต้องรักษาศีลให้บริสุทธิ์ ไม่มีช่องไม่มีโพรง
๔. ต้องไม่ย่อท้อในการบำเพ็ญความดี

๕. ต้องไม่ยินดียินร้าย มีจิตเสมอด้วยแผ่นดินอยู่ทุกอริยาบถ ข้อนี้แม้นางจุลสุภักทา
อุบาสิกาก็ได้กล่าวไว้ใจความว่า สมณะของข้าเป็นผู้มีจิตเสมอด้วยแผ่นดิน ไม่มีความยินดี
ยินร้าย

พระเจ้ามิลินท์ตรัสว่า ชอบแล้ว

ปัญหาที่ ๒

พระเจ้านิลินท์ตรัสถามว่า ดูก่อนพระนาคเสน ผู้ปฏิบัติต้องถือองค์ ๕ แห่งนั้นเป็นไฉน

พระนาคเสนทูลตอบว่า ขอถวายพระพร ปรกติของน้ำ

๑. เป็นของบริสุทธิ์ใส ไม่ขุ่นมัว
๒. เป็นของเย็น
๓. ทำของที่ไม่สะอาดให้สะอาด
๔. เป็นของอันคนหมู่มาต้องการ
๕. ย่อมไม่ตั้งไว้ซึ่งสิ่งที่ไม่ประโยชน์

ขอถวายพระพร ผู้ปฏิบัติต้องการทำตนให้ประกอบด้วยคุณสมบัติเช่นเดียวกับน้ำ คือ

๑. เป็นผู้ที่มีอาจารย์บริสุทธิ์
๒. พึงถึงพร้อมด้วยความอดทนและความเอ็นดู มีปรกติแสวงหาประโยชน์แก่หมู่

สัตว์

๓. พึงเป็นผู้ไม่มีอธิกรณ์
๔. พึงเป็นผู้มีความปรารถนาน้อย ยินดีตามมีตามได้เป็นผู้อันหมู่ชนปรารถนา

เนื่อง ๆ

๕. ต้องไม่กระทำให้ซึ่งบาปด้วยกายวาจาใจ ตั้งพุทธภาสิตในกัณหาชคกว่า ข้าแต่ท้าวสักกะผู้เป็นใหญ่กว่าสรรพสัตว์ ถ้าพระองค์ประทานพรแก่ข้าพระบาทแล้วไซ้ร้ ก็ขออย่าให้ใจหรือร่างกายของใคร ๆ ได้รับความเดือดร้อนเพราะข้าพระบาทเป็นเหตุ

พระเจ้านิลินท์ตรัสว่า ชอบละ

ปัญหาที่ ๓

พระเจ้านิลินท์ตรัสถามว่า ดูก่อนพระนาคเสน ผู้ปฏิบัติต้องถือองค์ ๕ แห่งนั้นเป็นไฉน

พระนาคเสนทูลตอบว่า ขอถวายพระพร ธรรมชาติไฟ

๑. ย่อมเผาหญ้าใบไม้กิ่งไม้ให้ไหม้ได้
๒. ไม่มีความกรุณาสงสารเชื้อไฟเลย

๓. ย่อมกำจัดความหนาวเสียได้

๔. ย่อมไม่มีความยินดีในร้าย

๕. ย่อมกำจัดความมืดเสียได้

ขอถวายพระพร ผู้ปฏิบัติต้องทรงคุณสมบัติเช่นเดียวกับไฟนี้แล คือ

๑. ต้องพยายามเผากิเลสทั้งหลายด้วยไฟ คือปรีชาญาณ

๒. ต้องไม่มีความสงสารในกิเลสทั้งปวง

๓. ต้องก่อไฟคือความเพียรให้กำจัดกิเลสเสียให้สิ้น

๔. ต้องไม่มีความยินดีในร้ายระวางอยู่ทุกอริยาบถ

๕. ต้องกำจัดความมืดคืออวิชชา ทั้งพุทธภานิตที่ตรัสสอนพระราहुลว่า ราहुล ท่านจงเจริญภาวนาอันเสมอด้วยไฟ เพราะว่าเมื่อท่านเจริญอยู่เช่นนั้น อกุศลทั้งหลายที่ไม่เกิด จะได้ไม่เกิดขึ้น ที่เกิดขึ้นแล้ว ก็จะไม่ครอบงำจิต

พระเจ้านิพนธ์ตรัสว่า ชอบละ

ปัญหาที่ ๔

พระเจ้านิพนธ์ตรัสถามว่า กูก่อนพระนาคเสน ผู้ปฏิบัติต้องถือองค์ ๕ แห่งดังนี้
เป็นไฉน

พระนาคเสนทูลตอบว่า ขอถวายพระพร ธรรมกาลม

๑. ย่อมพดกดินคอกไม้ให้หอมหวานไปในป่า

๒. ย่อมพดให้ต้นไม้ถอนรากขึ้นได้

๓. ย่อมพดไปในอากาศ

๔. ย่อมเชยกลิ่นหอม

๕. ไม่ปรากฏว่ามีที่อยู่

ขอถวายพระพร ผู้ปฏิบัติต้องก่อปรด้วยคุณสมบัติเช่นเดียวกับลม คือ

๑. ยินดีในอารมณ์ซึ่งมีคอกไม้คือวิมุตติอันบานแล้ว

๒. พิจารณาสังขาร ถอนรากแห่งกิเลสทั้งหลาย

๓. ปล่อยจิตให้เปลือกเปล็นไปในโลกุตระธรรม

๔. เชยกลิ่นคือศีลของตน

๕. ต้องเป็นผู้ไม่มีอาลัย ไม่มีที่เกาะเกี่ยว กังพุทธภาษิตว่า ภัยเกิดแต่ความรัก
รุตระองเกิดแต่ที่อยู่ ความไม่มีที่อยู่อาลัยเป็นเหตุส่อให้รู้ว่า เป็นนักปราชญ์
พระเจ้า มลিনทร์ตรัสว่า คีละ

ปัญหาที่ ๕

พระเจ้ามลินทร์ตรัสถามว่า คุณก่อนพระนาคเสนผู้ปฏิบัติต้องถือองค์ ๕ แห่งภูเขานั้น
เป็นไหน

พระนาคเสนทูลตอบว่า ขอถวายพระพร อัญญา

๑. เป็นของไม่หวั่นไหวไม่สะเทือน
๒. เป็นของแข็ง ไม่เจือปนด้วยสิ่งอื่น
๓. พืชพันธุ์ย่อมไม่งอกบนภูเขาที่เป็นศิลาก้อนเดียว
๔. เป็นของสูง
๕. เป็นของไม่ฟูขึ้นและไม่ยุบลง

ขอถวายพระพร ผู้ปฏิบัติพึงกระทำตนเช่นเดียวกับภูเขานั้นแล คือ

๑. ไม่ยินดีในอารมณ์ที่น่าปรารถนา ไม่ยินร้ายในอารมณ์ที่ไม่น่าปรารถนา คงที่ไม่
หวั่นไหวในเพราะนิทานสรรเสริญเป็นต้น

๒. ต้องแข็งแรงไม่ระคนด้วยหม่น กุญพุทธภาษิตว่า เราตถาคต เรียกผู้ที่ไม่ระคน
ด้วยหม่น ไม่มีความอาลัยในที่อยู่มักน้อยว่าเป็นพราหมณ์

๓. ต้องอย่าให้กิเลสอกขึ้นในใจของตน ดังคำพระสุตฺติว่า เมื่อใดจิตประกอบด้วย
ราคะ เมื่อนั้นเราผู้เที่ยวทรมานจิตให้ออกจากป่าคือกิเลส นี่เป็นที่อยู่ของผู้ออกจากป่า

๔. ต้องเป็นผู้สูงเสียดลยพระญาณ กังพุทธภาษิตว่าเมื่อใดบัณฑิตบรรเทาเสียซึ่ง
ความประมาทด้วยความไม่ประมาท เมื่อนั้นบัณฑิตนั้นย่อมขึ้นสู่ประสาทคือปัญญา ไม่มีความ
โศก หยั่งเห็นชนผู้มีความโศก ปราชญ์หยั่งเห็นคนพาลเหมือนคนยืนอยู่บนภูเขาและเห็นคนยืน
อยู่ที่พื้นดินฉะนั้น

๕. ไม่ฟูในเมื่อประสบอภิหารมณฺ์ ไม่ยุบลงในเมื่อประสบอนิหารมณฺ์ ดังคำที่นาง
จุลสุภักทหายกย่องสมณะว่า สัตว์โลกฟูขึ้นเพราะได้ลาภ แผบลงเพราะเสื่อมลาภ แต่สมณะของ
ฉันมีจิตคงที่ ไม่ฟูไม่แพบเพราะเหตุนี้

พระเจ้ามลินทร์ตรัสว่า ชอบแล้ว

ปัญหาที่ ๖

พระเจ้ามิลินท์ตรัสถามว่า ดูก่อนพระนาคเสน ผู้ปฏิบัติต้องถือองค์ ๕ แห่งอากาศ นั้น เป็นไฉน

พระนาคเสนทูลตอบว่า ขอถวายพระพร ธรรมคาอากาศ

๑. ใคร ๆ จะถือไว้ไม่ได้
๒. เป็นที่สัญญาแห่งหมู่ฤษีมีนและสกุลชาติทั้งหลาย
๓. เป็นฐานแห่งความสะดุ้ง
๔. ไม่มีที่สิ้นสุดไม่มีประมาณ
๕. เป็นที่ ๆ ไม่ติดไม่ข้อง

ขอถวายพระพร ผู้ปฏิบัติพึงทรงคุณสมบัติเช่นเดียวกับอากาศนี้ คือพึงเป็นผู้

๑. อันกิเลสไม่พึงรกรุงรังโดยประการทั้งปวง
๒. ปลอยใจให้สัญญาไปในสังขารทั้งหลายโดยมนสิการว่าไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็น

อนัตตา

๓. ต้องหวาดกลัวต่อการปฏิสนธิ
๔. ต้องมีศีลเรียบร้อยหมดจดไม่สิ้นสุด มีญาณแก่กล้าหาประมาณมิได้
๕. ไม่ติดไม่ข้องอยู่ในตระกูลในหมู่คณะในอริยธรรมทั้งปวง ฤ็จพุทธภาษิตที่ตรัสสอนพระราหุลว่า อากาศไม่ได้ตั้งอยู่เฉพาะในที่ใด ๆ ฉะนั้นใด จงเจริญภาวนาเสมอด้วยอากาศ ฉะนั้น เพราะเมื่อเจริญได้เช่นนั้น ผัสสะทั้งปวงย่อมครอบงำจิตไม่ได้

พระเจ้ามิลินท์ตรัสว่า เธอฉลาดว่า

ปัญหาที่ ๗

พระเจ้ามิลินท์ตรัสถามว่า ดูก่อนพระนาคเสน ผู้ปฏิบัติพึงถือองค์ ๕ แห่งพระจันทร์ นั้น เป็นไฉน

พระนาคเสนทูลตอบว่า ขอถวายพระพร พระจันทร์

๑. ย่อมส่องแสงสว่างในศกโลกบ่งชี้ขึ้นทุกที่ ๆ
๒. เป็นนักษัตรใหญ่ยิ่งอย่างหนึ่ง
๓. ย่อมฉายรัศมีในเวลากลางคืน

๔. มีวิมานเป็นธง

๕. ชาวโลกย่อมปรารถนาให้ส่องแสงฉายรัศมีอยู่เนืองนิตย์

ขอถวายพระพร ผู้ปฏิบัติต้องทรงคุณสมบัติเช่นเดียวกับองค์แห่งพระจันทร์นี้แล
คือ

๑. ต้องเจริญยิ่ง ๆ ขึ้นในกุศลธรรมทั้งหลาย

๒. ต้องมีฉันทะความพอใจเป็นใหญ่เป็นประธาน

๓. ต้องเป็นผู้สังัดเจียบ

๔. ต้องเป็นผู้มีศีลเป็นธง

๕. เมื่อตระกูลเขาอาราธนาให้เข้าไปสู่ตระกูลตามปรารถนา จุจพุทธภาษิตในสังยุต-
ตนิคายว่า ภิกษุทั้งหลายจงเข้าไปสู่ตระกูลเหมือนพระจันทร์ อย่ากะนองกายอย่ากะนองจิต
เป็นคนใหม่ในตระกูลเป็นนิตย์

พระเจ้านิลินท์ตรัสว่า ชอบละ

ปัญหาที่ ๘

พระเจ้านิลินท์ตรัสถามว่า ดูก่อนพระนาคเสน ผู้ปฏิบัติต้องถือองค์ ๗ แห่ง
พระอาทิตย์นั้น เป็นไฉน

พระนาคเสนทูลตอบว่า ขอถวายพระพร พระอาทิตย์

๑. ย่อมเผาน้ำให้เหือดแห้งได้

๒. ย่อมกำจัดเสียซึ่งมืด

๓. ย่อมส่องโลกทุก ๆ วัน

๔. มีรัศมีเป็นระเบียบ

๕. แผลกเผาหม่มุคนให้เร่าร้อน

๖. กลั้วราหู

๗. ส่องให้เห็นที่สะอาดหรือสกปรก

ขอถวายพระพร ผู้ปฏิบัติต้องถือองค์ ๗ แห่งพระอาทิตย์นี้เป็นตัวอย่างแห่งความ
ประพฤติ คือ

๑. ต้องเผากิเลสให้เหือดแห้งไม่ให้เหลืออยู่
๒. ต้องกำจัดความมีด คือราคะ โทสะ โมหะ มานะ ทิฐิ
๓. ต้องกระทำให้โนโสมนสิการเนื่อง ๆ
๔. ต้องมีอารมณ์เป็นระเบียบ
๕. ต้องยังโลกให้เจริญด้วยกุศลธรรม
๖. เห็นหมู่ชนซึ่งอยู่ในชาวกิเลส ก็สงสารสลดใจเพราะกลัวภัยคือกิเลสนั้น ๆ
๗. ต้องแสดงโพธิปักขิยธรรม ๓๗ ประการ ให้เห็นแจ่มแจ้ง ดังคำที่พระวังคีสเถระกล่าวไว้ว่า ภิกษุผู้แสดงธรรมย่อมยังหมู่ชนที่ถูกอวิชชาปกปิดอยู่ ให้เห็นธรรมต่าง ๆ จุฑทางเดินที่พระอาทิตย์ส่องให้มองเห็นฉะนั้น

พระเจ้ามิลินท์ตรัสว่า ถูกละ

ปัญหาที่ ๕

พระเจ้ามิลินท์ตรัสถามว่า คุณก่อนพระนาคเสน ผู้ปฏิบัติต้องถือองค์ ๓ แห่งท้าวสักกะนั้น เป็นไหน

พระนาคเสนทูลตอบว่า ขอถวายพระพร ท้าวสักกะ

๑. ย่อมอึดอับไปด้วยความสุขส่วนเดียว
๒. เป็นจอมแห่งเทวดา ทรงยกย่องทวยเทพให้เกิดความร่าเริง
๓. ความเบือนหน้าย่อมไม่มีแก่ท้าวสักกะ

ขอถวายพระพร ผู้ปฏิบัติต้องทรงคุณสมบัติเช่นเดียวกันกับท้าวสักกะนี้แล คือ

๑. ต้องอึดอับไปด้วยความสุข ซึ่งเกิดแต่ความสงัดกายสงัดใจ
๒. ประคองใจไม่ให้หวั่นไหว ให้ร่าเริงในการเจริญกุศลธรรมอยู่เป็นนิตย์
๓. ต้องไม่เบือนหน้าในเรือนอันว่างเปล่า ดังภาษิตที่พระสุกัทธิเถระกล่าวไว้ว่า ข้าแต่

พระมหาวีระ ข้าพระองค์บวชในศาสนาของพระองค์ มิได้รู้สึกกำหนัดรักใคร่เลย

พระเจ้ามิลินท์ตรัสว่า ชอบแล้ว

ปัญหาที่ ๑๐

พระเจ้ามิลินท์ตรัสถามว่า ดูก่อนพระนาคเสน ผู้ปฏิบัติต้องถือองค์ ๔ แห่งพระเจ้าจักรพรรดิฉัน เป็นไหน

พระนาคเสนทูลตอบว่า ขอถวายพระพร พระเจ้าจักรพรรดิ

๑. ย่อมทรงสงเคราะห์มหาชนด้วยสังกตวัตถุ ๔
๒. หมั่นใจย่อมไม่อาจซ่อนสมอยู่ในแวนแคว้นของพระองค์ได้
๓. ทรงพระราชวิจารณ์ความดีความชั่ว ชักจูงไพร่ฟ้าข้าแผ่นดินให้ดำเนินรอยตาม

พระบาท

๔. ทรงจัดการปกครองทั่วพระราชอาณาจักร มีอารักขาทั้งภายในภายนอก
ขอถวายพระพร ผู้ปฏิบัติต้องเป็นเช่นนั้นแล คือ

๑. ต้องยึดเหนี่ยวน้ำใจของบริษั ๔ ชักชวนให้เร่งในกุศลธรรม
๒. ต้องไม่ให้วิตกทั้ง ๓ ซ่องสมอยู่ในใจได้ ดังพุทธภาษิตว่า ผู้ยินดีในธรรม
เครื่องระงับวิตก เป็นผู้มั่งคั่งเจริญอสุภามณเฑียร ย่อมกระทำที่สุดแห่งกองทุกข์ได้
๓. ต้องพิจารณากายวาจาใจอยู่ทุกขณะ ๆ ดังพุทธภาษิตว่า พึงพิจารณาเนื่อง ๆ
ว่า วันคืนล่วงไป เราเป็นอยู่อย่างไร

๔. ต้องมีสติป้องกันกิเลสทั้งภายในภายนอก สมด้วยพุทธภาษิตว่า ภิกษุทั้งหลาย
อริยสาวกเป็นผู้มั่งคั่งจนายประทุ ละเสียซึ่งอกุศล ยังกุศลให้เจริญอยู่
พระเจ้ามิลินท์ตรัสว่า ดีแล้ว

กุญชรวรรคที่ ๔

ปัญหาที่ ๑

พระเจ้ามิลินท์ตรัสถามว่า ดูก่อนพระนาคเสน ผู้ปฏิบัติต้องถือองค์ ๑ แห่งปลวก
นั้น เป็นไหน

พระนาคเสนทูลตอบว่า ขอถวายพระพร ปลวกย่อมขนดินมาทำเป็นจอมขึ้นแล้ว
ซ่อนตัวอยู่ในจอมปลวก เทียวหาอาหารกินฉันใด ผู้ปฏิบัติก็ต้องเป็นฉันนั้น คือต้องทำเครื่อง
ปิดบังกล่าวคือ ศีลสังวร และปิดใจมิให้ฟุ้งซ่าน เทียวรับอาหารบิณฑบาต ดังเถรภาษิตว่า ผู้
ประกอบความเพียรทำให้มีสังวรเป็นเครื่องปิดบัง ย่อมพ้นจากภัย

พระเจ้ามิลินท์ตรัสว่า ชอบแล้ว

ปัญหาที่ ๒

พระเจ้ามิลินท์ตรัสถามว่า ตุก่อนพระนาคเสน ผู้ปฏิบัติต้องถือองค์ ๒ แห่งเท่านั้น เป็นไฉน

พระนาคเสนทูลตอบว่า ขอถวายพระพร วิสัยแมว

๑. เมื่อไปในเรือนก็ดี ไปสู่โพรงไม่เป็นต้นก็ดี ย่อมมุ่งต่อการแสวงหาหนูเท่านั้น

๒. ย่อมหากินในที่ใกล้

ขอถวายพระพร ผู้ปฏิบัติก็ต้องประกอบด้วยองค์เช่นเดียวกับแมว คือ

๑. เมื่อไปปากก็ดี ไปอยู่โคนไม้ก็ดี ไปอยู่เรือนว่างเปล่าก็ดี ต้องเป็นผู้ไม่ประมาท แสวงหาโภชนะกล่าวคือกายกตาสัตว์อย่างเดียวกันนั้น และ

๒. เห็นความบังเกิด ความทำลายแห่งขันธ ๕ อยู่ทุกอิริยาบถ จุจพุทธพจน์ว่า ไม่ต้องกล่าวไปให้ไกลเท่านั้นนักภวักคพรหมจักทำอะไรได้ เมื่อบุคคลพิจารณาในเรื่องขันธอันเป็นปัจจุบันก็ย่อมเบื่อหน่ายในกายของตนได้

พระเจ้ามิลินท์ตรัสว่า ชอบแล้ว

ปัญหาที่ ๓

พระเจ้ามิลินท์ตรัสถามว่า ตุก่อนพระนาคเสน ผู้ปฏิบัติต้องถือองค์ ๑ แห่งเท่านั้น เป็นไฉน

พระนาคเสนทูลตอบว่า ขอถวายพระพร ปกติของหนูที่วิ่งไปข้างโน้นวิ่งไปข้างนี้ ก็ด้วยหวังต่ออาหารฉันทใด ผู้ประกอบความเพียรก็ต้องเที่ยวไปข้างโน้นบ้างข้างนี้บ้าง เพื่อมุ่งต่อการกระทำโยนิโสมนสิการอย่างเดียวกันนั้น จุลคำที่พระอุปเสนเถรวัจนันตบุตรกล่าวว่า ผู้เจริญ วิปัสสนาทำความมุ่งหวังในธรรมไม่มีความทอดยอ มีไตรทวารสงบระงับ มีสติอยู่ทุกเมื่อ

พระเจ้ามิลินท์ตรัสว่า ชอบแล้ว

ปัญหาที่ ๔

พระเจ้ามิลินท์ตรัสถามว่า ตุก่อนพระนาคเสน ผู้ปฏิบัติต้องถือองค์ ๑ แห่งแมลงป่องนั้น เป็นไฉน

พระนาคเสนทูลตอบว่า ขอถวายพระพร แมลงป่องมีหางเป็นอาวุธ ชูหางเที่ยวไป ฉันทใด ผู้ปฏิบัติต้องทรงคุณสมบัติฉันทนั้นเหมือนกัน คือต้องมีญาณความรู้เป็นอาวุธ ยกญาณ

ความรู้ขึ้นชักเกลากิเลสให้หมดสิ้นไป ถังนัยแห่งเถรภาษิตว่าผู้มีปรีชาถือพระขรรค์กล่าวคือญาณ
เที่ยวไปอยู่ ย่อมพ้นจากอันตรายทั้งปวงได้ และยากที่ใครจะผจญได้
พระเจ้ามิลินท์ตรัสว่า ชอบแล้ว

ปัญหาที่ ๕

พระเจ้ามิลินท์ตรัสถามว่า ตุก่อนพระนาคเสน ผู้ปฏิบัติต้องถือองค์ ๑ แห่งพึงพอน
นั้น เป็นไฉน

พระนาคเสนทูลตอบว่า ขอถวายพระพร พึงพอนเกลือกกายด้วยยาแล้วเข้ากัจจัน
โค ผู้ปฏิบัติก็ต้องประพาศจิตนั้นนั่นกล่าวคือ ต้องลูบทาหัวใจด้วยยาชื่อ เมตตา พรหมวิหาร แล้ว
เข้าใกล้ผู้มีความโกรธความอาฆาต ถังภาษิตที่พระสารีบุตรกล่าวไว้ใจความว่า บุคคลพึงเจริญ
เมตตาจิต กรุณาจิตในตนและผู้อื่น นี่เป็นคำสั่งสอนของพระพุทธเจ้า
พระเจ้ามิลินท์ตรัสว่า ถูกแล้ว

ปัญหาที่ ๖

พระเจ้ามิลินท์ตรัสถามว่า ตุก่อนพระนาคเสน ผู้ปฏิบัติต้องถือองค์ ๒ แห่งสุนขัง
จกนั้น เป็นไฉน

พระนาคเสนทูลตอบว่า ขอถวายพระพร ธรรมตาสุนขังจกแก่ได้โภชนาหารแล้ว
ไม่เกลียดชัง กินจนพอต้องการและไม่เลือกว่าชั่วหรือดีอย่างไรจันโค ผู้ปฏิบัติก็ต้องเป็นจันนั้น
เหมือนกัน คือเมื่อได้โภชนาหารแล้วก็มีได้รังเกียจ และบริโภคมพอดำรงชีวิตให้เป็นไป ถังนัย
ภาษิตที่พระมหากัสสปเถรได้กล่าวไว้ว่า ข้าพเจ้าลงจากเสนาสนะแล้วเข้าบ้าน เพื่ออาหาร
บิณฑบาตร ขณะเมื่อบริโภคมอยู่ มีบุรุษโรคเรื้อรณนำคำข้าวเข้ามาถวายข้าพเจ้า เผอิญขณะนั้น
นิ้วมือของเขาลากตกลงไปเปื้อนคำข้าว แต่ข้าพเจ้าพิจารณาคำข้าวนั้นแล้วก็จันได้ ขณะจันอยู่
ก็ดี จันแล้วก็ดี ข้าพเจ้าไม่มีความเกลียดชังเลย

หนึ่งอาหารที่บริโภคมอยู่นั้น จะดีหรือเลวอย่างไรก็ไม่ทำความรู้สึกให้ บริโภคมตามมี
ตามได้ตุจกในเถรภาษิตว่าเรยินคิตัวของมีอยู่ ไม่ปรารณารสอื่น เมื่อเราไม่ละโมภในรส
ใจของเรากีย่อมยินคิตในฉน เมื่อทำได้เช่นนี้ สมณคณของเรากีย่อมเต็มรอบ

พระเจ้ามิลินท์ตรัสว่า เธอฉนลาคว่า

ปัญหาที่ ๗

พระเจ้ามิลินท์ตรัสถามว่า คุณก่อนพระนาคเสน ผู้ปฏิบัติต้องถือองค์ ๓ แห่งนั้นเป็นไหน

พระนาคเสนทูลตอบว่า ขอถวายพระพร นิสัยเนื้อ

๑. เวลากลางวันย่อมเที่ยวไปในป่า แต่ถึงเวลากลางคืนย่อมเที่ยวไปในกลางแจ้ง

๒. เมื่อหอกหรือลูกศรตกลงย่อมวิ่งหนี

๓. เห็นคนเข้าก็วิ่งหนีไปทางใดทางหนึ่ง

ขอถวายพระพร ผู้ปฏิบัติต้องทรงคุณสมบัติเช่นเดียวกันกับเนื้อนี้แล คือ

๑. เวลากลางวันพึงพักอยู่ในป่า ถึงเวลากลางคืนจึงอยู่ในที่แจ้ง อุจพทุทธาษิตว่า คุณก่อนสารีบุตร อุทฺธนาเว เวลากลางคืนน้ำค้างตกมาก แม้เช่นนั้นตอนกลางคืนเราก็ออยู่ในที่แจ้ง กลางวันอยู่ในป่า ถึงเดือนท้ายฤดูร้อน กลางวันเราอยู่ในที่แจ้ง กลางคืนอยู่ในป่า

๒. เมื่อกิเลสเข้ามาใกล้ก็ไม่หมิ่นจิตเข้าไปหา

๓. เห็นหมู่ชนหมกมุ่นกันอยู่ก็เลียงไปเสียทางอื่น ถึงภาษิตที่พระสารีบุตรกล่าวไว้ใจความว่า ขอเราอย่าได้พบคนที่มีความปรารถนาลามก เกียจคร้าน ประพฤติไม่สมควรเลย

พระเจ้ามิลินท์ตรัสว่า ชอบแล้ว

ปัญหาที่ ๘

พระเจ้ามิลินท์ตรัสถามว่า คุณก่อนพระนาคเสน ผู้ปฏิบัติต้องถือองค์ ๔ แห่งไหนเป็นไหน

พระนาคเสนทูลตอบว่า ขอถวายพระพร ธรรมาคาโค

๑. ย่อมไม่ทิ้งที่อยู่ของตน

๒. เป็นสัตว์สำหรับบรรพทุกภพ

๓. สุกค้มก่อนแล้วจึงดื่ม

๔. ย่อมเดินตามทางที่เขาตัดออกไป

ขอถวายพระพร ผู้ปฏิบัติต้องทำตนให้ทรงคุณสมบัติเช่นเดียวกับโคนี้แล คือ

๑. ไม่ละโอกาสของตน พยายามพิจารณาร่างกายตามลักษณะแห่งพระไตรลักษณ์

๒. ต้องมีพรหมจรรย์อันถือไว้ และประพฤติพรหมจรรย์ไปจนตลอดชีวิต ง่ายก็
ตามยากก็ตาม

๓. ต้องสุจริตตามพอใจตามความเลื่อมใส รับคำสั่งสอนของอุปัชฌาย์อาจารย์

๔. ต้องฟังโอวาทานุสาสนีของท่านผู้รู้ทั้งหลาย แล้วและประพฤติตาม ดังข้อความ
ที่พระธรรมเสนาคีสารีบุตรกล่าวไว้ว่า ผู้พร่ำสอนเรา แม้จะมีอายุเพียง ๗ ปี เราก็นับถือรับไว้
เหนือเกล้าเพื่อตั้งไว้ในตำแหน่งอาจารย์

พระเจ้ามิลินท์ตรัสว่า ชอบแล้ว

ปัญหาที่ ๕

พระเจ้ามิลินท์ตรัสถามว่า คุณก่อนพระนาคเสน ผู้ปฏิบัติต้องถือองค์ ๒ แห่งสุกรนั้น
เป็นไฉน

พระนาคเสนทูลตอบว่า ขอถวายพระพร ธรรมคาสุกร

๑. เมื่อถึงฤกษ์อัน ย่อมเข้าไปหาน้ำ

๒. เข้าใกล้เลนตม แล้วย่อมชูดินด้วยจมูกทำเป็นปรักสำหรับนอน

ขอถวายพระพร ผู้ปฏิบัติต้องถือองค์ ๒ แห่งสุกรนี้เป็นตัวอย่าง คือ

๑. เมื่อจิตชุ่มด้วยโทสะ ก็ต้องเข้าใกล้เมตตากาวนาซึ่งเป็นของเยือกเย็น

๒. เจริญกายกตาสติห้ามอารมณ์มิให้ครอบงำจิตได้ ดังนั้นยถาษิตที่พระบิดาโศ-
ภาทวาชเถรกล่าวไว้ว่า ผู้เจริญวิปัสสนาเห็นความเป็นเองในกายแล้วพิจารณา เป็นผู้เดียวไม่
มีเพื่อนสองนอนในระหว่างอารมณ์

พระเจ้ามิลินท์ตรัสว่า ชอบแล้ว

ปัญหาที่ ๑๐

พระเจ้ามิลินท์ตรัสถามว่า คุณก่อนพระนาคเสน ผู้ปฏิบัติต้องถือองค์ ๕ แห่งช้างนั้น
เป็นไฉน

พระนาคเสนทูลตอบว่า ขอถวายพระพร นิสัยช้าง

๑. เมื่อเที่ยวไปในป่าย่อมทำลายแผ่นดิน

๒. ไม่เอื้อมกายแลดู มองตรงไปข้างหน้าอย่างเดียว
๓. ไม่นอนอยู่ประจำที่ ไปหาอาหารในที่ใดก็พักนอนอยู่ในที่นั้น
๔. จะลงน้ำก็มักลงในสระบัวอันกว้างใหญ่ มีน้ำใสตาชไปด้วยเงาและดอกบัว
เล่นอยู่ตามประสาช้างที่ดี
๕. ยกเท้าขึ้นก็มีสติ จดเท้าลงก็มีสติ
- ขอถวายพระพร ผู้ปฏิบัติต้องก่อปรด้วยคุณสมบัติเช่นเดียวกับช้างนี้แล คือ
๑. ต้องพิจารณาร่างกาย ทำลายกิเลสทั้งหลายเสีย
๒. ต้องไม่เหลียวหลังไม่เลือกทิศ ไม่เหงานั้นไปข้างหน้า ไม่ก้มลงข้างล่าง มองดู
ตรงไปชั่วแอก
๓. ไม่มีที่อยู่ที่ประจำเนืองนิตย์ ไม่มีอาลัย เทียวไปพบที่ใดเป็นที่ชอบใจและสมควร
ก็เข้าอยู่อาศัยในที่นั้น ไม่ทำความอาลัยในที่พัก
๔. เจริญสติปัญญาอันมีสภาพทั้งสระโบกขรณี เต็มเปี่ยมไปด้วยน้ำ คือ ธรรมอัน
ประเสริฐเยือกเย็นใสสนิท ตาตาชไปด้วยเงาและดอกบัวคือวิมุตติ หลุดปล่อยอยู่ด้วยสติปัญญา
๕. มีสติสัมปชัญญะอยู่ทุกอิริยาบถ จุฬพุทธพจน์ในสังยุตตนิกายว่า การสำรวจกาย
วาจาใจเป็นของดี สำรวมได้ทั่วไปก็เป็นของดี ผู้มีความระอวยสำรวมไว้ได้ทั่วไป เราเรียกว่า
เป็นผู้ครองตัวได้

พระเจ้านิลินท์ตรัสว่า ชอบแล้ว

จบวรรคที่ ๔

สัหวรรคที่ ๕

ปัญหาที่ ๑

พระเจ้านิลินท์ตรัสถามว่า คุณก่อนพระนาคเสน ผู้ปฏิบัติต้องถือองค์ ๗ แห่งราชสีห์
นั้น เป็นไฉน

พระนาคเสนทูลตอบว่า ขอถวายพระพร ธรรมคาของราชสีห์

๑. เป็นสัตว์หมีคจตสะอาคไม่มัวหมอง
๒. เทียวไปด้วยเท้า ๔ มีเสียงกรายอย่างกล้าหาญ
๓. มีรูปทรงโอ่อ่า สร้อยคอสะสวย

๔. ไม่นอบน้อมสัทว์ใด ๆ แม้เพราะจะต้องเสียชีวิต
๕. หาอาหารไปโดยลำดับ พบปะอาหารในที่ใดก็กินเสียจนอิ่มในที่นั้น ไม่เลือกว่าดีหรือไม่ดี กินได้ทั้งนั้น
๖. ไม่มีการสะสมอาหาร
๗. หาอาหารไม่ได้ก็ไม่ตื่นนอน ได้ก็ไม่ทะยาน และไม่กินจนเกินต้องการ
- ขอถวายพระพร ผู้ปฏิบัติก็ต้องกระทำตนให้ก่อปรด้วยคุณสมบัติอันเทียบได้กับองค์ ๗ แห่งราชสีห์นั้น คือ
๑. ต้องมีจิตบริสุทธิ์ไม่หม่นหมองด้วยอารมณ์
 ๒. มีอิทธิบาท ๒ เป็นเครื่องเที่ยวไป
 ๓. มีรูปทรงคือศีลบริสุทธิ์ไม่ต่างพร้อย
 ๔. ไม่นอบน้อมต่อใคร ๆ เหตุแม้จะต้องเสียจิ๋ว บิณฑบาต เสนาสนะ คิลาณภัสส
 ๕. มีภักษามิได้ขาด มิได้เลือกตระกูลและโภชนะแสวงหาได้ในที่ใด ก็บริโภคนั้น
- ที่นั้น ไม่เลือกว่าอาหารดีไม่ดีบริโภคนพระทั้งร่างกายให้มีชีวิตต่อไป
๖. ไม่ทำการสะสมปัจจัยไว้บริโภค
 ๗. ไม่ได้โภชนะก็ไม่สะอึกใจ ได้มาก็ไม่ยินดี พิจารณาเห็นโทษแห่งโภชนะ
- ก่อนแล้วจึงบริโภค ดังบาลีในสังยุตตนิกายว่า คุณก่อนภิกษุทั้งหลาย กัสสปเป็นผู้สันโดษด้วยปัจจัยตามมีตามได้ ทั้งกล่าวสรรเสริญความสันโดษตามมีตามได้ ไม่แสวงหาในทางไม่ควร ไม่ได้ก็ไม่สะอึก ได้ก็ไม่ยินดี ไม่มัวเมา เห็นโทษในการบริโภคปัจจัย
- พระเจ้ามิลินท์ตรัสว่า ชอบแล้ว

ปัญหาที่ ๒

พระเจ้ามิลินท์ตรัสถามว่า คุณก่อนพระนาคเสน ผู้ปฏิบัติต้องถือองค์ ๓ แห่งนจากพรากนั้น เป็นไฉน

พระนาคเสนทูลตอบว่า ขอถวายพระพร นิสังนจากพราก

๑. ย่อมไม่ทั้งนางนาคที่เป็นภรรยาจนตลอดชีวิต
๔. มีสหายและจอกแทนเป็นภักษาหาร แม้ถึงเช่นนั้นกำลังก็ไม่อดโรย ผิวพรรณก็ไม่ชุ่มชื้นเพราะอาหารเช่นนั้น

๓. ไม่เบียดเบียนสัตว์อื่น

ขอถวายพระพร ผู้ปฏิบัติต้องถือองค์ ๔ แห่งนกจากพรากนี้เป็นคติ คือ

๑. ต้องไม่ละทิ้งการกระทำในใจโดยอุบายที่ชอบจนตลอดชีวิต

๒. ต้องทำความเต็มใจในลาภที่ได้มา เมื่อทำได้เช่นนี้แล้ว ก็จะไม่เสื่อมจากศีล

สมาธิ ปัญญา

๓. มีอาชญาวางเสียแล้ว มีความเอ็นดู อนุเคราะห์ด้วยประโยชน์เกื้อกูลในสัตว์ทั่วไป ดังนั้นภาษิตว่า ผู้ไม่เบียดเบียนสัตว์ย่อมไม่มีเวรกับใคร ๆ

พระเจ้ามิลินท์ตรัสว่า เธอว่าชอบแล้ว

ปัญหาที่ ๓

พระเจ้ามิลินท์ตรัสถามว่า ตุก่อนพระนาคเสน ผู้ปฏิบัติต้องถือองค์ ๒ แห่งนางนกเงือกนั้น เป็นไหน

พระนาคเสนทูลตอบว่า ขอถวายพระพร นิสัยนางนกเงือก

๑. ย่อมหึงคู่ของตัว ให้คู่อยู่รักษาลูกแต่ในโพรง แล้วคาบเหยื่ออันพึงใจมาทิ้งลงในโพรง ปิดปากโพรงด้วยของลวก เลี้ยงดูไว้ในโพรง

๒. กลางวันเที่ยวหาเนื้อในป่า เวลาเย็นก็บินกลับมาฝูงเพื่อรักษาตัว

ขอถวายพระพร ผู้ปฏิบัติต้องถือองค์ ๒ แห่งนางนกเงือกนี้เป็นตัวอย่างแห่งความประพฤติ คือ

๑. เมื่อกิเลสเกิดขึ้นในใจก็หึงหวงคุณนางนก ใส่ใจไว้แต่ในการสำรวมตึงโพรง ด้วยสติที่ตึงมั่น แล้วเจริญกายกตาสติ

๒. เสพธรรมที่ควรเสพ อยู่ในเสนาสนะอันสงัดเงียบแต่ผู้เดียว เมื่อหมดความยินดีในที่นั้นแล้ว ก็กลับมาหาหมู่ รักษาหมู่ให้คงาม จุจเทวดาภาษิตที่ท้าวสหัมบดีพรหมกราบทูลพระพุทธเจ้าว่า ผู้ปรารถนาจะพ้นสังโยชน์พึงอยู่ในที่อันสงัดประพฤติธรรมที่พ้นจากสังโยชน์ ถ้าหากยินดีในที่นั้น พึงมีสติรักษาตนอยู่ในหมู่

พระเจ้ามิลินท์ตรัสว่า เธอฉลาดว่า

ปัญหาที่ ๔

พระเจ้ามิลินท์ตรัสถามว่า ดูก่อนพระนาคเสน ผู้ปฏิบัติต้องถือองค์ ๑ แห่งนกกระจอกนั้น เป็นไหน

พระนาคเสนทูลตอบว่า ขอถวายพระพร อันนกกระจอกย่อมอยู่อาศัยเรือนผู้อื่น แต่จะได้ถือเอาสิ่งใดสิ่งหนึ่งในเรือนนั้นก็หามิได้ มีใจเที่ยงตรงแน่วแน่ มากไปด้วยสัญญา อาศัยอยู่จันใด ผู้ปฏิบัติก็ต้องกระทำนั้นนั่น คือเมื่อเข้าไปสู่ตระกูลใด ๆ ไม่พึงถือเอานิมิตในบุคคลในสิ่งของ พึงเป็นผู้มีธรรมาวัตรระงับตน ตั้งสมณสัญญาให้ปรากฏมันไว้ในใจ ถังนัยพุทธภาษิตว่า ภิกษุเข้าไปสู่ตระกูลในพระปานะหรือโกชณะพึงขบฉันพอประมาณ แต่อย่าพึงทำให้หลงไหลในรูป

พระเจ้ามิลินท์ตรัสว่า ชอบแล้ว

ปัญหาที่ ๕

พระเจ้ามิลินท์ตรัสถามว่า ดูก่อนพระนาคเสน ผู้ปฏิบัติต้องถือองค์ ๒ แห่งนกเก้านั้น เป็นไหน

พระนาคเสนทูลตอบว่า ขอถวายพระพร นิสัยนกเก้า

๑. เมื่อโกรธกาขึ้นมาก พอถึงเวลากลางคืนก็ไปยังฝูงกาฆ่ากาเสีย

๒. เป็นสัตว์หลักเร้นอยู่ ณ ที่ลับ

ขอถวายพระพร ผู้ปฏิบัติต้องทำตนให้ก่อปรด้วยองคคุณเช่นเดียวกับนกเก้านั้นแล คือ

๑. อยู่ในที่สงัดแต่ผู้เดียว ประหารอวิชชาให้ขาดตลอดถึงราก

๒. หลักเร้นบำเพ็ญสมณธรรมอยู่ในป่า ดังบาลีซึ่งมีใจความว่า ภิกษุในธรรมวินัยนี้ เป็นผู้มีความสงัดเป็นที่มรณมัย ยินดีในความหลักเร้น ย่อมรู้จักตามความเป็นจริงว่าหนทุกข์ หนสมุทัยเหตุให้เกิดทุกข์ หนโรธความดับทุกข์ หนทุกขนิโรธคามินีปฏิปทา หนทางเครื่องดับทุกข์

พระเจ้ามิลินท์ตรัสถามว่า เธอว่านดีแล้ว

ขอถวายพระพร ผู้ปฏิบัติต้องกอบด้วยองค์เช่นนี้แล คือ

๑. นำความพอใจที่ตนคิดดีไว้แล้วให้ซึมซาบไปด้วยดี

๒. มีความเลื่อมใสในพระรัตนตรัยแล้วไม่ปล่อยความเลื่อมใสนั้น ให้เสื่อมทรามไป
อีก ทำพระไตรลักษณ์ญาณให้เจริญแล้วไม่ปล่อยให้เสื่อมเสีย คุณพุทธภาสิตว่า ผู้บำเพ็ญเพียร
นั้นเป็นเช่นนรชนผู้ชำระตนให้บริสุทธิ์แล้วในทศณะ เทียงในอริยธรรมบรรลุลหรรวมพิเศษ ย่อม
ไม่หวั่นไหว เพราะว่ามีสมบัติไม่น้อย และเพราะเป็นใหญ่ด้วยคุณธรรมทั้งปวง

พระเจ้ามิลินท์ตรัสว่า ถูกแล้ว

ปัญหาที่ ๓

พระเจ้ามิลินท์ตรัสถามว่า ดูก่อนพระนาคเสน ผู้ปฏิบัติต้องถือองค์ ๓ แห่งร่มนั้น
เป็นไฉน

พระนาคเสนทูลตอบว่า ขอถวายพระพร ธรรมคาร์ม

๑. ย่อมกักกันอยู่บนศีรษะ

๒. เป็นของบำรุงศีรษะ

๓. ย่อมกันลมแดดและฝนได้ฉันทิ

ขอถวายพระพร ผู้ปฏิบัติก็ต้องทำตนฉันทิเหมือนกัน คือ

๑. ต้องอยู่เหนือจอมแห่งกิเลสทั้งหลาย

๒. ต้องบำรุงโยนิโสมนสิการ

๓. ต้องกันลมคือความสำคัญผิด กันแดดคือราคะ โทสะ โมหะ และกันฝนคือ
กิเลสทั้งหลายเสีย ดังภาษิตที่พระสารีบุตรกล่าวไว้ว่า ร่มที่ไม่ขาดไม่ทะลุย่อมกันลมกันแดดกัน
ฝนได้ฉันทิ พุทธบุตรก็ต้องเป็นฉันทินี้ คือกันลมและแดดคือราคะ โทสะ โมหะ และกัน
ฝนคือกิเลสทั้งหลายเสีย

พระเจ้ามิลินท์ตรัสว่า ชอบละ

ปัญหาที่ ๔

พระเจ้ามิลินท์ตรัสถามว่า ดูก่อนพระนาคเสน ผู้ปฏิบัติต้องถือองค์ ๕ แห่งร่มนั้น
เป็นไฉน

พระนาคเสนทูลตอบว่า ขอถวายพระพร ธรรมคานา

๑. ย่อมมีเหมือนสำหรับไขน้ำ

๒. มีคันเพื่อกันน้ำไว้เลี้ยงข้าวกล้า

๓. สมบูรณ์ด้วยรวงข้าวอันงอกงาม ทำให้เจ้าของเกิดความชื่นชมยินดี เหตุว่าพืชพันธุ์ที่หว่านเมื่อน้อยก็เกิดผลมากมาย

ขอถวายพระพร ผู้ปฏิบัติต้องทำตนเช่นนั้นเหมือนกัน คือ

๑. ต้องเป็นผู้ถึงพร้อมด้วยเหมือนคือสุจริตธรรมและข้อปฏิบัติที่น้อยใหญ่

๒. ต้องเป็นผู้มีคันคือความละอายบาป เพื่อป้องกันสามัญคุณไว้

๓. เป็นผู้ถึงพร้อมด้วยความหมั่น ให้เกิดผลอันไพบูรณ์แก่พวกทนายทนายิกา ยังความร่าเริงให้เกิดขึ้น ถึงน้อยก็ได้ผลมาก ดังเถรภาษิตที่พระอุบาลีกล่าวไว้ว่า อันพุทธบุตรย่อมเป็นเช่นเดียวกับนา มีความหมั่น ผลิตผลอันไพบูรณ์ เหตุนี้จึงเป็นเนื่อนอันเลิศ

พระเจ้านิพนธ์ตรัสว่า ชอบแล้ว

ปัญหาที่ ๕

พระเจ้านิพนธ์ตรัสถามว่า คุณก่อนพระนาคเสน ผู้ปฏิบัติต้องถือองค์ ๒ แห่งยานนั้นเป็นไฉน

พระนาคเสนทูลตอบว่า ขอถวายพระพร ยา

๑. หนอนย่อมไม่มีอยู่ในนั้น

๒. ย่อมกำจัดพิษสัตว์ก็ก็เป็นต้นได้

ขอถวายพระพร ผู้ปฏิบัติก็ต้องเป็นฉนั้นนั่น คือ

๑. ต้องไม่ให้มีกิเลสสิงอยู่ในใจ

๒. ต้องกำจัดพิษคือราคะ โทสะ โมหะ มานะ ทิฐิเสีย จุฑพทุธภาษิตว่า ผู้บำเพ็ญเพียรใคร่เห็นความจริงแห่งสังขารพึงเป็นเช่นยา เพราะยังพิษคือกิเลสให้พินาศ

พระเจ้านิพนธ์ตรัสว่า ชอบแล้ว

ปัญหาที่ ๖

พระเจ้านิพนธ์ตรัสถามว่า คุณก่อนพระนาคเสน ผู้ปฏิบัติต้องถือองค์ ๒ แห่งโกชณะนั้นเป็นไฉน

พระนาคเสนทูลตอบว่า ขอถวายพระพร อันโกชนะ

๑. เป็นของบำรุงสัตว์

๒. ให้เกิดกำลัง

๓. สัตว์ทุกจำพวกย่อมปรารถนา

ขอถวายพระพร ผู้ปฏิบัติต้องก่อปรด้วยคุณสมบัติเช่นนี้แล คือ

๑. ต้องอุปถัมภ์หมู่สัตว์

๒. ต้องให้เกิดกำไรคือบุญกุศล

๓. ต้องเป็นผู้อันโลกทั้งปวงปรารถนา ดังเถรภาษิตที่พระโมฆราชกล่าวว่า ผู้ปฏิบัติพึงเป็นผู้อันหมู่โลกปรารถนาด้วยความสำรวม ความกำหนด คีล และข้อปฏิบัติ

พระเจ้ามิลินท์ตรัสว่า ชอบแล้ว

ปัญหาที่ ๗

พระเจ้ามิลินท์ตรัสถามว่า คุณก่อนพระนาคเสน ผู้ปฏิบัติต้องถือองค์ ๔ แห่งนายขมังธนูนั้น เป็นไฉน

พระนาคเสนทูลตอบว่า ขอถวายพระพร ธรรมดานายขมังธนู

๑. เมื่อจะยิงก็ยืนเท้าทั้งสองกับพื้นให้มั่น เก่งเข้ามิให้ไหวตัวได้ ตั้งกายให้เป็นหลัก มือทั้ง ๒ นิ้วคั่นธนูมาจับไว้ให้มั่น เอาลูกศรไว้ในระหว่างนิ้วมือ เล็งให้เที่ยงตรง ตีใจว่าจะไต่ยิง

๒. แสวงหาไม้่งามไว้สำหรับดัดลูกศรที่คดค้อมให้เที่ยงตรง

๓. เล็งให้ถูกที่หมาย

๔. หักยิงในเวลาเข้าเย็นเป็นเนืองนิตย์

ขอถวายพระพร ผู้ปฏิบัติต้องก่อปรด้วยองค์คุณเช่นนายขมังธนูนี้เหมือนกัน คือ

๑. ตั้งเท้าคือความเพียรไว้บนแผ่นดินคือศีลให้มั่นคง ถือขันติโสรัจจะมิให้หวนตัวได้ ตั้งจิตไว้ในสังวร กำจัดความยินดีในร้ายเสีย พึงทำโยนิโสมนสิการไว้ในระหว่างจิต

ประกอบไว้ซึ่งความเพียร บิດเสียซึ่งทวารทั้ง ๖ ตั้งไว้ซึ่งสติ พึงยังความยินดีให้เกิดว่า จะยัง
กิเลสเสียด้วยลูกศรคือปัญญา

๒. เจริญสติปัฏฐาน พยายามตัดจิตที่ตกให้ตรง

๓. พิจารณาร่างกายโดยความเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ไร้ตัวตน

๔. ตั้งใจไว้ในอารมณ์ หมั่นพิจารณาทุกเช้าทุกเย็น คุณภาสิตที่พระสารีบุตรกล่าว
ไว้ว่า อันนายขมังธนูย่อมหัดยิงธนูทุกเช้าเย็น เมื่อไม่เว้นการหัดยิงก็จะได้ขวัญข้าวฉันใด แม้
พุทธบุตรก็เป็นฉันนั้น ย่อมทำการฝึกหัดกาย ไม่ทอดธุระเสียก็จะได้บรรลुพระอรหัตต์

พระเจ้ามิลินท์ตรัสว่า ชอบแล้ว

SWU:CL

3 1011 10242606 1

